

ХС(каб)2
Х-169

ХҮЭКІУАЩЭ А. Х.

ЯПЭ
АДЫГЭ
ТХАКІУЭХЭР

НАЛШЫК 1974

ЯПЭ АДЫГЭ ТХАКІУЭ

Зэ еплъыгъуэкІэ зэхъэлІэгъуейми, зэнэгъунэгъуш, зэшхь куэд ЯІещ лъэнкъ литературэм и зыгъжыныгъэмрэ псышхуэм и къэхъукІэмрэ. ЦыкIуу къемыжъэ псышхуэ щыІекъым, а япэ къежъари псыІерышэу къэнэжынт нэгъуэшІхэр зэхимышэмэ. Ауэ ар ин хъумэ, цІэ игъуэтмэ, ар зи фыщІэр, зыщылъагъун хуейр, езыхэр мынми, ар зыгъэгушхуэ псыІерышэ цыкIухэрц. Лъэнкъ литературэм и псыпэр зыгуэрым ирешажъэ, абы нэгъуэшІхэр къыгуоувэ, хэлъхъэнныгъэ пыухыкІахэр абы хуашІ, а псоми я лэжъыгъэр зыуэ зэхолъэдэжри — лъэнкъ литературэм и тхыдэ хъужри араш. А псыхэр псори зэрызэхуэмидэми зэрызэхуэмидизми ещхьу, тхакІуэ усакIуэхэри я таланткИи, я ІэзагъкИи, я дуней еплъыкІекИи, гъашІэм хуалэ бгъэдыхъэкІекИи, абы и къэгъэлъэгъуэкІекИи, литературэм щаубид цыпIекИи зэхуэдэкъым. Ауэ а псоми пшІэ щаухуэшІыпхъэр лъэнкъ литературэм и къызэгъэпэшакIуэхэу зэрыщихэрц, ахэр зы зыщIри — машІэми куэдми — ахэм ящыш дэтхэнэ зыми хузэфIекIыр, и къарум къитIасэр и лъэнкъым псэмыйблэжу зэрыхуишІарщ.

Лъэпкъ тхыдэм, культурэм елэжъэм я къалэн-хэри ахэм ящыц дэтхэнэ зыми хэкум хуицIар нэсу къахутэнэрыц, абы тещыхъауи литературэм и тхыдэм щальыс щыпIэр къышыхуагъуэтыхынырц. А лэжыгъэр гугъущ, пэжу ахэр зэбгъепэшыжын папшIэ узыхуей псори тыншу бгъуэтынукъым, ауз ар зэфIэгъувэжыныр щыхъ зыпыль къалэнц. Апхуэдэ лэжыгъэхэр щIэныгъэлIхэм зыубгъуауэ зэрырамыгъекIуэкъым и зэрэнкIэ лъэпкъым и къуэ пэж куэдым я цIэхэр тхыдэм фIокIуэд, къэхъу щIэблэшIэм ахэм ящIахэм зыри хамышIыкIыуи къонэ.

Япэ адыгэ тхакIуэхэм, щIэныгъэлIхэм я лэжыгъэм апхуэдэ гущыIагъэ худиIэныр къызыхэкIыр блэкIа лъэпкъ гъашIэр къызэртфIэмыIуэхуущэм и закъуэкъым, абы хэльщ щхъэемыгугъуныгъи, нэфи-ней, щхъэхынагъи, тхъэмьшкIагъэ зэплъыжынгъи. Сыт фIумыщми, ар фIыкъым лъэпкъ литературэмрэ тхыдэмрэ я дежкIэ, мыхъумыщIагъэц абы къишэр, тхъэмьшкIагъэц лъэпкъым абы къыхудэ-кIуэр.

Тыншкъым дэтхэнэ зы Iуэхуми и пэублэ ухъуныр. Ауэ пхужымыIэну хъэлъэц лъэпкъ литературэм и зэхэублакIуэу уувыныр. Къыпэшыт гугъуехъхэм щымышынэу лъэпкъ литературэм и зэгъэпэшыным япэ щIэзыдзэ тхакIуэхэм щыхъ лей щIахуэшIыпхъэри я гъашIэ, тхыгъэхэр нэхъыфIу щIэджыпхъэри араш.

Адыгэ литературэм япэ и къызэгъэпэшакIуэ нэхъ цIэрыIуэхэм ящышц Къаз-Джэрий. И зэманым тепциыхъмэ, гъещIэгъуэнц абы и гъашIэм и къекIуэкIыкIар, лыгъэц, художественнэ зэфIэкI тельиджэц абы къигъэлъэгъуар. Урыс-Кавказ за-уэр и гуашIэгъуэу щекIуэкI зэман хъэлъэм, еджа-пIэ цIэрыIуэ щIэмисами, щIэныгъэ куу зэбгъэгъуэ-

ту, хамэ лъэпкъыбзэ нэсу зэбгъащIэу абы и тхакIуэ нэхъыфIхэм я сатырим ухэувэныр Iуэху къызэрыкIуэкъым, ар куэдми ялъэкIынукъым. А псор шэрджэс ныбжыщIэм хузэфIэзыгъэкIыр акъылы-фIагъ, художественнэ гупсысэкIэ хъэлэмэт бгъэдэлъарщ, ерыщаагь хэлъарщ, лъагъуныгъэ IэфI и хэ-кум, къыдалъхуа и къуэшхэм яхуиIэрщ. Ар, абы къыдэкIуэуи, я фIыгъэш а шэрджэс тхакIуэ ны-бжыщIэр зи IашIагъэм хуэзыгъэса урыс литератуэрэ инми, дэIэпыкъуэгъу нэс, щIэгъэкъуэнышхуэ абы къыхуэхъуа урыс и ныбжьэгъухэми.

И лъэпкъым, и хэкум хуищIэфахэм папицIэ куэд щIауэ къэIэтыжыпхъэт, гъэлъэпIапхъэт а шэрджэс тхакIуэм и цIэр, и тхыгъэ машIэ къыщIэнар. Ауэ нобэр къыздэсым абы и творчествэм зи Iэр нэсын лъэпкъ литературэм и тхыдэм елэжь щIэныгъэлIхэм куэд къахэкIакъым. Пэжщ, иужь дыдэ лъэхъэнэхэм тхакIуэм и гъащIэм, и тхыгъэхэм ятеухуа лэжыгъэ щхъэхуэхэр урысыбзэкIэ дунейм къытехъащ¹, еzym и тхыгъитIри анэдэлъхубзэкIэ япэ дыдэ къыдэкIыжащ². Къаз-Джэрий и творчествэм таухуауэ адыгэбзэкIэ газет тхыгъэ цыкIу зырызыххэ фIэкI цыIэкъым. А бзитIымкIэ къыдэкIа лэжыгъэ машIэхэми гъунэжу иджыри уащихуозэ ныкъусаныгъэхэм, Iуэху еплъыкIэ зэтэ-

¹ Еплъ: Г. Ф. Турчанинов. Султан Қазы-Гирей — корреспондент пушкинского «Современника», «Временник Пушкинской Комиссии» (1967—1968), Л., 1970, нап. 33—46; М. Хафицэ. Жизнь и творчество адыгского писателя Султана Қазы-Гирея, «Сборник студенческих научных работ», V-нэ къыдэкыгъуэ, Н., 1970, нап. 85—96.

² Къаз-Джэрий. ХъэжытIэгъуей ауз, «Iуащхъемахуэ», 1967, № 4, нап. 54—57. АдыгэбзэкIэ зээздээжIар Къэрмокъуэ Хъ. Къаз-Джэрий С. Къэжэр таурыхъ, «Ленин гъуэгу», 1971, № 141, июлым и 10-м.

мыхуэхэм, щыуагъэ дыдэхэм. Ахэм нэсу къышыгъэльгъуакъым тхакIуэм и гъашIэм и къекIуэкIыкIар, кууэ щызэнкърыхакъым абы и тхыгъэхэр, еzym и художественэ Іэзагъым и хэкIыпIэ хъуахэр, пасэу тхэн щIышигъэтар. ТхакIуэм теухуаүэ нujьрэй зэманхэм щIэныгъэлIхэм ирагъэкIуэкла къэхутэнгъэхэм япкъ иткIэ а ушIэхэм жэуап нэс зеритхузэфIэкIкIэ еттынырыц мы лэжыгъэм и къалэнры.

* * *

Къаз-Джэрий Кубань областым 1807 гъэм¹ къышалъхуац. Урыс усакIуэшхуэ А. С. Пушкин нэжу гу зэрылъитаци, ар къзыыхэкIар и лъэпкъкIэ Кърым Хъанхэм я пыхъуэнышэш². Къаз-Джэрий къышалъхуар адигэхэм хъаныкъуэ зыфIаша унагъуэхэм ящыц зыщ. Е 19-нэ лIэшIыгъуэм и янэ Йыхъэм адигэ гъашIэм нэхъ кууэ нэIуасэ зыхуэзыщIа урыс подполковник Сталь хъаныкъуэхэм я къекIуэкIыкIам, адигэхэм я деж щIа ицтыкIэхэм тепсэлъыхъурэ мыйр итхыгъац: «Зы зэман нэгъуейхэм я унафэшIу икIи зи щIапIэхэмкIэ къурш-

¹ Иджыри нэсу убзыхуа хъуакъым Къаз-Джэрий къышалъхуар. КъыздикIар мыгурсыгъуэ дыдэми, лэжыгъэ щхъэхуэхэм ар щызэтехуэркъым. Языныкъуэ щIэныгъэлIхэм, псальэм папщIэ, *Теунэ Хъ.* («Литература и писатели Кабарды», Н., 1955, нап. 90); Гарданов Б. А. («Адыгэ народы и тхылэ», Н., 1958, нап. 33); Корзун В. Б. («Литература горских народов Северного Кавказа», Грозный, 1966, нап. 13); Бэчыжъ Л. («Труды, серия филологическая», VI къыдэкIыгъуэ, КЧНИИ, Черкесск, нап. 67) сымэ зытраубыдар 1801 гъэрш; Турчанинов Г. Ф. («Временник Пушкинской Комиссии», Л., 1970, нап. 34). Дэ нэхъ тфIэкъабылыр 1807 гъэрш.

² А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений в десяти томах, т. VII, М.—Л., 1951, нап. 344.

хэр къэзыухъуреихъауэ щыта Кърым хъанхэр зэпьич имылэу яужь итащ я унафэр бгыхэм зэрыща гъэувыным. Абыхэм я къуэхэр шэрджэсхэм атэлыкъы иратхэрт, лыпээ иува я къуэхэр шэрджэсхэм деж ягъаклуэрт щыпсэуну икИ якIэлъыплтыну. Сыт-тэ абы къикIар? Хъанхэм я бынхэр (хъаныкъуэхэр) бгырыс лъэпкъхэм яхэтлысхъаш, шэрджэс хъужахэш икИ къызыхэкIа лъэпкъым и щыхъкIэ шэрджэсхэм пцIэ къыхуашI хъуаш. Ауэ итIани Кърымым пышГэнэгъэ зэрыхуалэми шэрджэсыпцихэм благъэ зэрахуэхъуахэм щхъэкIи къемынэу, а хъаныкъуэхэм ящыщ зы закъуэми хуэфэшэн зы псэупИ зригъэпэшыфакъым, езыр зыщыпсэу обществэм и гъашцIэм хилъхъэф щагъуи щылакъым (и щхъэкIэ и лыгъэм къимыхъауэ¹).) Хъанхэм хуалэ пышГэнэгъэр иужылэхкIэ нэхъ кIацхъэ мэхъу икИ Кърым къэралыгъуэр мэкъутэжынэри ахэр машцIэм-машцIэурэ адыгэхэм хошыпсыхыжынэ, я бзэ, хъэл-щэнхэр къащтэри шэрджесу забжыжу щадээ. Аращ А. С. Пушкин, тэтэр хужимылэу, шэрджэскIэ абы щеджэри².

Къаз-Джэрий и сабиигъуэм теухуауэ ди деж куэд къесакъым, абы къыхэкIи ар зэфIэгъэувэжыгъуафIэкъым. Ар убзыхуным и хэкIылэ нэхъыщхъэри еzym и тхыгъэ закъуэрщ, «ХъэжытIэгъуей аузым» тхаклуэм зыхужиIэжауэ хэтхэрщ. Абы щитхар пэжмэ, егъэлеинигъэ химылхъамэ, тхаклуэр адэншэу, къуэши, шыпхъуи имылэу и анэ закъуэм илъяшац.

Фыуэ ильягъу и анэр, и сабиигъуэр игу къи-

¹ К. Ф. Сталь. Этнографический очерк черкесского народа, «Кавказский сборник», т. XXI, Тифлис, 1900, нап. 104.

² А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений в десяти томах, т. VII, М.—Л., 1951, нап. 344.

гъэкІыжу тхакІуэм мыпхуэдэу абы щетх: «Сэ си-
зэдэІуэнур зи быдзышэ сІулъ къуршыпс Іэлым и
шхыдэ макъырщ; мыращ, мы псы уэрырщ и къуэ
закъуэм и фэеплъу си анэжкым къыхуэнар. Фыза-
бэм и гугъапІеу сыкъыщыхъуаш сэ мыбы и Іуфэм,
мыбдежырщ сабиигъуэм сышыпыкІари»¹.

А тхыгъэ дыдэм къизэрхэшыжымкІи, ауэ
къизэрхуэгкІ адреј адыгэ унагъуэхэм я бынхэм
ират гъесэныгъэрщ Къаз-Джэрий иратар — ари
зыщІапІыкІар лыгъэ-шыгъэрщ, хэку хъумэжы-
нырщ, абы и бийхэм лъагъу мыхъуныгъэ яхун-
нырщ. Аращ А. С. Пушкин шэрджэс щІалэм и япэ
тхыгъэм хуитха и кІэух псальэм къышІыхигъебел-
джылыкІыр урыс офицер хъуа Къаз-Джэрий
«...иджыри зэрышымыгъупщикар и щІалэгъуэгур зы-
гъэпІейтейуэ Урысейм хуиІа лъагъу мыхъуны-
гъэр»², аращезы тхакІуэ дыдэм и фІаш щІэмыхъу-
жыр ильэсипцІ и пэкІэ урысхэм езэуэн хуейуэ
ягъэсар урысыдзэм и къулыкъущІэу и хэку къизэ-
рышыхутэжар.

Хэт и фыгъэмни иджыпстукІэ гурыІуэгъуэкъым,
ар и анэм хузэфІекІынкІи Іэмал и Накъым, ауэ ады-
гэхэм хабээ ямыІар абы и деж къышаублэ, щІалэр
урис еджапІэ щІагъэтІысхъэр, еджэн, щІэныгъэ
зэгъэгъуэтыным яужь йохъэ. Лъэпкъ литературэм
и тхыдэм елэжь щІэныгъэлІ щхъэхуэхэм къизэрал-
лъйтэмкІэ, ар Бытырбыху еджакІуэ ягъакІуэ, Уры-
сей япэу ирагъэжья адыгэ ныбжышІэ гупым яхэ-
ту. А Іуэхум теухуауэ мыращ ХъэфІыцІэ М. и
лэжыгъэм щитхыр: «Кърым-Джэрий яхэтащ Уры-

¹ Къаз-Джэрий. ХъэжытІегъуей ауз, «Іуашхъемахуэ», 1967, № 4, нап. 56.

² А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений в десяти томах, т. VII, М.—Л., 1951, нап. 344.

сейм япэ еджакIуэ ягъэкIуа шэрджэсхэм. ИужькIэ тхакIуэ цIэрыIуэ икIи дзэ унафэшI ин хъуа, сзым и благъэ Къаз-Джэрий Султани щыгъуу ар Бытырбыху щеджащ»¹. Ауэ ар пэжкъым. Ялэ ар зыщIэтIысхар пащыхым анэмэту иIыгъ адигэ цIалэхэм папшIэ Севернэ Кавказым а ильэсхэм цызэрагъэпэща еджапIэрщ. Къаз-Джэрий зыцIэса еджапIэм, а зэманным абы и еджекIам и гугъу иужькIэ щицIыжащ П. Шабловскэм «Тэрч ведомостхэр» газетым тригъэдза и тхыгъэхэм ящищ зым. Абы зэритхыжыгъамкIэ, «Гумкъалэ (иджи Георгиевскищ — Хь. А.) дэт приходской училищэм урысхэм япэшхъэхуэу анэмэтхэр щрагъэджащ... ЕджакIуэхэм я щIэнныгъэр къызэрахутэ ведомосту дескабрым 1823 гъэм зэхалъхам (хуэбгъэфащэ зэрыхъунымкIэ, ар ильэс ныкъуэм яджар зэрызэхагъэкIт) ильэсий 7-м къышыщIэдзауэ 25-м нэс зи ныбжь анэмэтийм я цIэ къышебжэкIаш. А анэмэтийм цышу 4-р хурагъэджащ катехизисым, чыристан диним и тхыдэм, еджекIэмэрэ тхэкIэмэрэ, есэпым, евангельям къеджэным. А плым цышу зыр — Къаз-Джэрий — фыуэ еджэрт, цыр — ику иту, адрей плым яджырт евангельир, ирагъашIэрт еджекIэрэ тхэкIэрэ, тIу фIэки къахыртэкъым»².

Къаз-Джэрий а ильэсхэм ищIа-зыдэшыIауэ Г. Ф. Турчаниновым зыхуигъэфащэхэми арэзы утэхъуэ хъунукъым. А щIэнныгъэлIым къызэрилъйтэмкIэ, «А щыпIэхэм (Псыжье Инджыджышихуэрэ я зэхуакум — Хь. А.) Къаз-Джэрий 1825 гъэм пицион-

¹ М. Хафицэ. Жизнь и деятельность адигского просветителя Султана Крым-Гирея, «Сборник студенческих научных работ», V кылдэкIыгъуэ, Н., 1970, нап. 110.

² Н. Шабловский. К истории народного образования на Северном Кавказе, газ. «Терские ведомости», 1898, № 27.

дэ шынсэуаш»¹, икИи а гъэ дылэм ар зыншIэу уры-
сыдзэм хохъэ, зыщIыпИ щемыджауэ.

Адыгэ щIалэ гурыхуэм а еджапIэр ехъулIэнны-
гъэфIхэр иIэу къеху икИи, хуэбгъэфащэ зэрыхъу-
нимкIэ, еджэн Iуэху яужь имыхъэжу урысыдзэм
къулыкъу щищIэну хохъэ. ТхакIуэм и гъащIэм тет-
хыхъахэм къызэралъытэмкIэ, а еджапIэр Къаз-
Джэрий къиухыу ебланэ карабинернэ полкым сэ-
лэт къызэрыгуэкIыу щыхыхъар 1826 гъэрщ². Ауэ
ди деж къэса тхыгъэ щхъэхуэхэр Ѣыхъэт тохъуэ
адыгэ щIалэм ар нэхъ пасэу — 1825 гъэм — къызэ-
риухам. А гъэм и июном Кавказым и унафэнцI
А. А. Вильяминовымрэ Къэбэрдей ици Ф. А. Беко-
вич-Черкассэмрэ зэхуатха письмохэм ящиш зым
Къаз-Джэрий и цIэм дыщыхуозэ. А. А. Вильями-
новым мыр Ѣыжей абы: «...Сэ сывэджэу нобэ мы-
бы къэкIуа Къаз-Джэрий а зэIущIэм тэухуауэ зы-
ри ишIэркъым... Къаз-Джэрий нобэ тIасхъэнцIэхыу
циху иригъэжъаш»³. Кавказым и унафэнцI нэхъ
шихэм ящиш зым и дзыхъ абы ѢригъэzkIэ икИи
зауэ Iуэхухэм тэухуа и унафэ пыухыкIахэр Ѣигъэ-
занцIэкIэ, къулыкъушхуэ бгъэдэмымылъами, шэч
хэлъкъым Къаз-Джэрий урысыдзэм а зэманым зэ-
рыхэтами еджэныр иухауэ зэрыштами.

Зауэ иным зи нэ къыхукI адыгэ щIалэнцIэр,
угупсыс зэрыхъунымкIэ, 1826 гъэм къэхъея урыс-
къэжэр (перс) зауэм еzym и лъэIукIэ макIуэ.
ИльеситIкIэ скIуэкIа а зауэм Къаз-Джэрий лы-

¹ Г. Ф. Турчанинов. Султан Қазы-Гирей — корреспондент пушкинского «Современника», «Временик Пушкинской Комиссии», Л., 1970, нап. 35.

² «Акты, собранные Кавказской Археологической комиссией», т. XI. Тифлис, 1888, нап. VIII. Е. Т. Вейденбаум. Из архива князей Бековича-Черкасских.

³ «Кавказский сборник», т. XXX, Тифлис, 1910, нап. 29.

гъэ къыщегъэлъагъуэ, япэ офицерыцІэ къынцы-фIаш, лыхъужь дамыгъэхэр къынхехь. ЩэшІ гъэхэм ар Бытырыху макIуэри урыс пацтыхым и щхъэхъумэу къызэррагъэпэща Кавказ-бгырыс полу-эскадроным хохъэ Польшэм щекIуэкIа щхъэхуит-щIыжакIуэ зауэр зефIэкIа нэужь, а эскадроным щыхъэрим къегъэзж, абы къулыкъу щызыщІэ бгырыс ныбжыщIэхэм зэман нэхъыбэ яIэ мэхъу я щхъэ кIэлъыплъинуи, урыс къалэшхуэм и дахагъым щыгъуазэ зыхуашIыни, еджэныгъэ-щIэнныгъэ Iуэхухэм яужь ихъенуи.

Полуэскадроным къулыкъу щызыщІэ адыгэ ныбжыщIэхэм щIэнныгъэм я гупэ зэрыхуагъэзам, ар зыIэрагъэхъэн папщІэ Iуэхугъуэ пыухыкIахэр зералэжьам щыхъэт тэхъуэ гуэрхэр ди деж къесаш. Ахэм я лъэIукIэ нэхъ пасIуэуэ урыс щIэнныгъэлI Грацилевскэм шэрджеэсбзэм алывбей хузэхильхъаш, ар псоми яджу щIадзащ, эскадроным щынту еджэн зи мурадхэр (уеблемэ я благъэу Кавказ щыпсэухэри) кадет корпусхэм щIагъэтIысхаш. Къаз-Джэрий а ильэсхэм къулыкъу къыдашIаш зи лъэпкъ щIэнныгъэм, анэдэлъхубзэм, тхидэм, Iуэры-Иуатэм псэемыблэжу елэжку щIэзыдза щIэнныгъэлI гъуэзэджэхэу Нэгумэ Шорэрэ Хъан-Джэрийрэ. Ахэм ирагъэкIуэкI къэхутэнныгъэ-лэжыгъэхэм, шэчыншэу, ар щыгъуазэу щытащ, нүжкIэ езыми ирихъэжъэ Iуэху инхэм ар абыхэм я лэжыгъэхэм трагъэгушхуагъэнц, ахэр щапхъэ пэж хуэхтүгъэнц.

Бытырыху щыдэса ильэсхэр Къаз-Джэрий пицIэншэу игъэкIуэдакъым. Абы и щIэнныгъэм нэхъри щыхегъяхъуэ, урысыбзэм, литературэм нэхъкууэ щыгъуазэ зещI, урыс щIэнныгъэлI, тхакIуэ, усакIуэ куэдым цыхугъэ, ныбжъэгъу яхуохъу, урыс демократическэ культурэ пашэм и хъугъуэ-

фыгъуэхэм я деж зыщегъасэ. Псом нэхърэ шэрджеэс ныбжышцээр гъунэгъу нэхъ зыхуэхъур урыс тхаклуэ А. Н. Муравьевырщ. А и ныбжъэгъу пэжым Къаз-Джэрий урыс усаклуэ гъуэзэджэхэу А. С. Пушкинрэ М. Ю. Лермонтоврэ цыхугъе яхуещ, ахэр зи дээпыкъуэгъу шэрджеэ щалэми тегушхуаэ япэ лъэбакъуэр художественнэ литератүрэм щеч.

Псыншагъышхуэ хэмэлъами, Кавказ бгырыс полуэскадроным зэрыхэта ильэсипшцым Къаз-Джэрий дээ къулыкъу хуэфэшэн, зытемыукытыхын къилэжъаш: ар 1832 гъэм корнет, 1837-м поручик, 1839-м штабс-ротмистр яш¹.

Ильэс куэдкіэ Урысейм и щыхъэрим щыпсэуа, урыс литературэмрэ культурэмрэ я лэжъаклуэ пашэхэм пышгэныгъэ быдэ яхузила шэрджеэ щалэр 1841 гъэм майор цээр къыфлашри Нижегородскэ драгун полкым ягъаклуэ. Абы и пэлүэкіэ М. Ю. Лермонтов къулыкъу зышища, тхидэ гъэшгэгъуэнрэ хабзэ пыухылахэмрэ зиэ а полкыр а лъэхъэнэм Грузием и щыналъэм щылаш. Ильэс нэхъ мыхъу абы хэмьту Къаз-Джэрий Кавказ корпус щхъэхуэм хагъыхъэ икни Хаперскэ къэзакъ полкым ягъаклуэ. 1844 гъэм абы подполковник звание кърат, иужылүэки — 1846 гъэм — етланэ Кубань къэзакъ полкым и командиру ягъэув². А зэмдэгийн Къаз-Джэрий къулыкъу зышищауэ Г. Ф. Турчаниновым къильтийтэр Мэздэгу полкырш³, ауэ ар щыуагъэш.

¹ «Акты, собранные Кавказской Археологической комиссией», т. XI, Тифлис, 1888, нап. VIII.

² Аар дыдэм.

³ Г. Ф. Турчанинов. Султан Казы-Гирей — корреспондент пушкинского «Современника», «Временник Пушкинской Комиссии», Л., 1970, нап. 38—39.

И лэжыгъэхэр нэсу зэригъэзащIэм къыхэкIэ Къаз-Джэрий апрелым и 9-и 1849 гъэм полковник цIэр къыфIаш икIи Кавказ линейнэ къэзактыдзэм и е 8-иэ бригадэм и командиру ягъэув¹. А къалэнэр зэригъэзащIэу, иужыгуэкIэ абы и IэмыйцIэ къральхъэ Мэздэгу линейнэ Къэзакъ полкри. Ауэ 1852 гъэм а IэнатIитIри Iахыжри Къаз-Джэрий къулыкъу щищIэну ягъакIуэ Кавказ линейнэ къэзактыдзэм².

Зэман зыкъом лэкIа нэужь, 1858—59 гъэхэм Къаз-Джэрий Кавказ къэзактыдзэм и 5—6 бригадэхэм я командиру ягъэув икIи чыристан динир абы къещтэ³.

Фынуэ илъагъу и хэкум къышигъэзэжа япэ ма-хуэхэм къышыщIэдауэ Къаз-Джэрий яужь итщ абы дэIэнкъуэгъу зэрыхуэхъуным, ар зыхэт ма-фIэмрэ кIыфIыгъэ-тхъэмыйцIагъэмрэ къизэрыхишыным. Кавказ Корпус Щхъэхуэм и унафэшту а илъэсхэм лэжья М. С. Воронцов хуитха письмом абы щыжел Урысеймрэ бгырысхэмрэ зауэр, Iэцэр мыхъуу мамырыгъэм, сатум нэхъ быдэу зэрызэпнщIэныр. Мамырыгъэ лэжыгъэрш, тхакIуэм къизэрилтытэмкIэ. Кавказ жьэгъущIэсхэр щIэныгъэм езышэлIэныр, я пщэдэйр нэху, ихъэхуит зыцЫлыр⁴. Аращ япэ лъэбакъуэхэр щIэныгъэм хуэзыча бгырыс щIэблэшIэм ар щыкIэлъяплыр, ахэр

¹ «Кавказ», 1849, № 20.

² «Кавказ», 1852, № 83.

³ 1858, 1859 гъэхэм тэухуа «Кавказский календарь», Тифлис, 1857, 1858.

⁴ М. Хафицэ. Жизнь и творчество адыгского писателя Султана Казы-Гирея, «Сборник студенческих научных работ», V-иэ къыдэкIыгъуэ, Н., 1970, нап. 96. Мызэ-мытIэу яужь дихья щхъэкIэ ХъэфIыцIэ М. зи гугъу ишIа а тхыгъэр Грузием и къэрал архивым щыдгъузтакъым.

щыгъэгушхуэр, адэ папшІэу щлащхъэштыар. Ставрополь гимназием щеджэ бгырыс ныбжышІэхэм ар зэрыбгъэдэтам телсэлъыхыжу абы и егъэджа-кІүхэм ящыц зым мыпхуэдэу итхыжыгъаш: «Урысыдзэм къулыкъу лъагэ щызиІэ бгырысхэм я щыхым щылъагъун хуейши мыри: абыхэм ящыц куэд Ставрополь къекІүху, а ягъасэ щІэблэхэм я благъэ хэмийт пэтми, ахэм сыйтм щыгъуи ІэфІагть-ре псальтэ гуапэктэ псори зрашалІэрти ехъулІэнитгъэшІэхэм хуагъэгушхуэрт... ГъэшІэгъуэнтыр апхуэдэ бгырыс лъапІэм къущхъэри, абавэхэри, нэгъуэшІ лъэпкъым щыц бгырыс щІалэхэри зэрыхукІүэрт; а псоми папшІэ абы иІэр зы ІэфІыгъэт, зы псальтэт, псори зы унагъуэм и быным хуэдэу, хэт и Іүэхуй тегузэвыхырт. Бгырысхэм я мызакъуэу, нэгъуэшІхэм дежкИи ар гъэцІэгъуэнщ икІи щапхъэ зытепх хъунищ. Зи хэкум папшІэ щІэнитгъэм ныль фІыгъуэр нэгъэсауэ зыгурыйу а цІыху машІэхэм щІыхъ яхуесшІу я цІэ къизмыІуэнтыр сльэкІынукъым. Мис ахэм я цІэхэр: СултТанхуэу Адыл-Джэрийрэ Къаз-Джэрийрэ икІи пиши Лоо Мыхъэмэт»¹.

И тхыгъэ щхъэхуэ ди деж къэмисами, шэрджэс тхакІуэр а ильсхэм фІэгъэшІэгъуэну кІэлъопль и хэкум и тхыдэм, яужь итш ар нэхъ куууэ зэрызэргъэшІэнэм. Апхуэдэ лэжыгъэ пыухыкІахэр абы зэрыригъэкІуэкІам щыхъэт тохъуэ а лъехъенхэм Кавказым къызызыкІухъа Нарышкин зэкъуэшхэм нүжбыІуэкІэ Къаз-Джэрий тэуухуауэ ятхыжахэр. Ахэм ятхыжка отчетым мынхуэдэу щыжыгъаш: «Абы къызэрыджиIамкІэ (ахэр зыхуэза цІыхум — Х. А.), Теберда псым и къежьапІэ ды-

¹ Ф. В. Юхотников. Нечто о горцах, учащихся в Ставропольской гимназии, «Кавказ», 1858, № 100, декабрь и 21-м.

дэхэм деж, Сантин члисэм верст 15-кіэ ишхээүэ-кіэ, З-нэ члисэр къышытш. Ильясипшікіэ узэйбэ-кыжмэ, а члисэр къиплъыхъаш иужькіэ чристан диныр къэзышта Баталпашинск станицэм бригадэм и командиру щыла Къаз-Джэрий Султлан. Члисэ щлагъым щіэта щыунэм пхъэмбейм дэлъу хъедит къышагъуэташ: ахэм я щыгъынхэр мыбзаджэу къызэтенат. Динищіэ къэзыштэ дэтхэнэ зы цыхуми ешхуу, Султлан хуабжыу динищікъут, икіи абы унафэ ищіаш еzym къыздрихъэлі тхъэналэр щыунэм щлагъевэну, куэд дыдэ дэмыйыу а щыпшэм къигъэзэжыныр и мураду. Ауэ а зэманим щыла Йүэху зэхэмбызхэр абы зэрэн хуэхъуаш и мурадыр игъээшшіэним»¹.

Лъэпкъ тхыдэм дихъэхыу, абы елэжьу, и хэкум таухуауэ игъуэтхэр зэхуихъэсу Къаз-Джэрий зэрыштыар къышигъэлъэгъуэташ урыс щіэнэгъэлі Гребенец Ф. С. «Змейске станицэм (Тэрч къэзакъыдзэм) пэгъунэгъу Йашхъэхэр» тхыгъэм. Адыгэ тхаккуэм и архивым щыгъуазэ иужькіэ зызыщіа а щіэнэгъэлійм зэритхыхымкіэ, абы хэлъаш Тэтэртуп и къекіуэкійам, Кавказым урыс къуажехэр, къэзакъхэр къызэрыїэпхъуа щыкіэхэм таухуа тхыгъэ гъещіэгъуэн куэд².

Ильяс цэцһым щіигъукіэ урысыдзэм къулыкъушищіа нэужь, Къаз-Джэрий 1859 гъэм генерал-майор званиер къыфлаш. И сымаджагъэм тешіхъами е и ныбжь зэрыхэкіуэтам къыхэкіами нобэ-кіэ гурыїуэгъуэкъым, ауэ хыщі гъэхэм абы къулыкъу пыухыкіа бгъэдэлъыжакъым. Зэман зы-

¹ «Известия императорского русского археологического общества», СПБ, 1877, т. VIII, нап. 357.

² Еплъ: Г. Ф. Турчанинов. Султан Казы-Гирей — корреспондент пушкинского «Современника», «Временика Пушкинской Комиссии», Л., 1970, нап. 41.

къомкїэ абы и цїэм ушрохъэлїэ штатым и лейүэ Кавказ Корпус Щхъэхуэм хэт офицерхэр къышыгъэлъэгъуа тхыгъэхэм¹. Г. Ф. Турчаниновым и лэжыгъэм зэрышитхымкїэ, ар «1864 гъэм нэс Кавказыдзэм хеташ... къыхуэна гъашїэр дэнэ щигъэкїуами сый щыгъуэ Къаз-Джэрий СултГан лїами...»² щїэныгъэлїыр щыгъуазэкъым. Дунейм ехыжын ипекїэ къыдэкїа тхылъ щхъэхуэхэм зэрымышїкїэ и цїэр ихуаш фїэкї, Къаз-Джэрий 1864 гъэм урысыдзэм хэтыжынкїэ Іэмал иНакъым. Тхыгъэ щхъэхуэхэм пыухыкїауэ къызэрышыгъэлъэгъуэжамкїэ, ар апрелым и 11-м 1863 гъэм лїаш³. Ар зэрыпэжым щыхъэт тохъуэ «Кавказ» газетым мазитїым щїигъу дэкїа нэужь къытрадзэ унафэ гүщїэгъуншэр: «Зэрылїам щхъэкїэ спискэхэм ираккъутыкїыж: «Кавказыдзэмрэ Армейскэ шуудзэмрэ хэта, генерал-майор Къаз-Джэрий СултГан»⁴.

Ди жагъуэ зэрыхъунчи, нобэкїэ къехута хъуакъым иужьрэй ильэсхэм ар дэнэ щыпїэ щыпсэуа-

¹ Епль: 1862, 1863, 1864 гъэхэм къыдэкїа «Кавказский календарь» тхылъхэм.

² Г. Ф. Турчанинов. Султан Казы-Гирей — корреспондент пушкинского «Современника», «Временник Пушкинской Комиссии», Л., 1970, нап. 46.

³ «Акты, собранные Кавказской Археологической Комиссией», Тифлис, т. XI, 1888, нап. VIII. Къаз-Джэрий СултГан дунейм щехыжа ильэсир лэжыгъэ щхъэхуэхэм нэгъуэцїу къышыгъэлъэгъуаш. Тевнэ Хъ. («Литература и писатели Кабарды», Н., 1955, нап. 90); Бушуев С. К. («Из истории русско-кабардинских отношений», Н., 1956, нап. 127); Бэччыж Л. («Труды», VI къыдэкїыгъуэ, Черкесск, 1970, нап. 67) сымэ зэрбажымкїэ ар щылїар 1843 гъэрш. Ауэ ахэр щызыгъэуар А. С. Пушкин и тхыгъэхэр томилициу 1950—51 гъэхэм къыдэзыгъэкїахэрш. Ахэм е 7-нэ томым и нап. 705-м хуашїа комментарием тхакїуэр щылїауэ къышагъэлъэгъуар а ильэс дылдэрш.

⁴ «Кавказ», 1863, № 47, июним и 20-м.

ми, дэнэ щыншалхьами, дыщыгъуазэкъым, фыз зэрийн нэмийн, бин кыншлэнэрэ кыншлэнэрэ.

Урыс литературэм кууэ щыгъуазэ зызыншлэн, абы и традицэ къулейхэм щаныкын Къаз-Джэрий япэ и къарум щеплтыжкар нобэ къэхутэжыгъеийц. Пэжш, япэ и тхыгъэм — «Хъэжытшэгъуэй аузым» — абы еzym пыухыкын уэ къышегъэлъэгъуэж ар щитха илъэсым и мызакъуэу, махуэри щыншлэн: «Псыжь адрыншын, июнын и З-м 1834 гъэм...». Уегупсыс зерыхъунымкин, абы къинкыркъым тхакын уэм япэ и тхыгъэр зи цэ къриуна махуэ дыдэм итхауи, тхэн абыкын къышлидзауи. Дунейм къытемыхьами, ди деж къэмисами, хуэбгъэфандэ зерыхъунымкин, а очерким и пэ къихуэу нэгъуэнцэ тхыгъэхэри абы илагъэнущ. Апхуэдэ гупсысэхэр уигу къэзыгъэкири мыраш: тхэн щэзыдзам, абы емысам, хуэлэкын элъяакын иджыри мыхъуам зэ тэсигъуэм «Хъэжытшэгъуэй аузым» хуэдэ тхыгъэ хуэтхынкын Иэмал илэкъым.

Ауэ нэгъуэнцэ зы лъэныкъуэкин убгъэдыхьэми, еджапын цэрын уэ къимыуха щхьэкин, шэрдэжэс щалэр а зэманим лыншээ иуват, езыр-езыру куэдым щэджыкын, гъашшэми кууэ щыгъуазэ зиншлэн, апхуэдэ тхыгъэ зи Иэдакъэ къышшэкинын цынху ар хъуат. Ауэ сыйт хуэдэу тхэним ухуэмыхъэзырми, литературэм япэ лъэбакъуэр щычигъуафын шэдэгъым. Нэгъуэнцэ лъэпкъяя литературам ар щыншлэн нэхъри нэхъ хъэльэжт. Гугъу ар зыншлэн тхакын уэр нэгъуэнцэ лъэпкъым зерыхъщым, хамэбзэм иритхэн зерыхуейм я закъуэтэгъым, ар, абы къыдэкин, щэмытыншыр тегушхуэгъуафын а Иэхур зерыхъмытырт; зыхыхъэну зыхуимурад литературэм зыфын, «зыщышинын» тхакын цэрын уэ куэд зэрийрт.

Шэрдэжэс тхакын ныбжыншлэн и нащхьэм япэ

махуэхэм къыщыщIэдзауэ къиува а гугъуехъхэр еым и закъуэ къарукIэ тригъэкIуэтыхынкIэ, къыззэринэкIыфынкIэ хъунутэкъым. Ахэр хъэльяще къытемыхъуамэ, ар зи фIыгъэр, зыбгъэдэлъыр урыс тхакIуэ, усакIуэ абы ныбжъэгъу къыхуэхъуахэрщ, дэIэнкъуэгъу пэжу къыхущIэкIахэрщ. Ар зыгъэгушхуа, щIэгъектуэн абы къыхуэхъуахэм япэ зи цIэ къиIуэн хуейр урыс тхакIуэ А. Н. Муравьевыриц. ЖыпIэ хъунукъым, лэжыгъэ иригъэкIуэкIакIи, дуней еилъыкIэ зытетакIи а зэмашын щыла урыс демократическэ обществэм щIыпIэшхуэ абы щиубыду щытауэ. Ауэ хыхъэхэкI зиIэ тхакIуэм ныбжъэгъу цIэрыIуэхэр и куэдщ, махуэ къес ахэм яIоющIэ, щIэблэшIэхэр зэргъэгушхуэным, ахэм зыгуэрхэмкIэ зэрызыщиgъэкъуэным яужь итиц. Бытырбыху къыдэхута шэрджэс щIалэм ар нэIуасэ зэрыхуэхъуар нобэкIэ зэфIэгъэувэжыгъуейщ, а тIум я зэрыцIыхуныгъэр зыгуэрхэмкIэ епхыгъэнщ урыс тхакIуэр абы и пэIуэкIэ Кавказым зэрыщиIам, бгырысхэм я гъашIэ-псэукIэм щыгъуазэуэ зэрыщатам. А. Н. Муравьев и фIыгъэуи къышIэкIынущ А. С. Пушкинрэ Къаз-Джэрийрэ я зэрыцIыхуныгъэр. Адыгэ щIалэр и ныбжъэгъу урыс тхакIуэм деж щыIущIагъэнущ М. Ю. Лермонтовми, а ильесхэм ар А. Н. Муравьев куэдрэ къыкIэлъыкIуэуэ икIи и сурэти ишIауэ щытащ¹.

Урыс тхакIуэ инхэмрэ япэ адигэ тхакIуэхэмрэ яку дэлъ зэхушщыкIэм, зэныбжъэгъуныгъэм зыубгъуауэ тепсэлъыхын, абы епха Iуэхугъуэ псори кууэ къэхутэн щIыхуейр абдежым, XIX лIэшIыгъuem и япэ Iыхъэм, къызэрышдежъэрщ урыс-адигэ

¹ М. Хафица. Жизнь и творчество адигского писателя Султана Казы-Гирея, «Сборник студенческих научных работ», V-нэ къыдэкIыгъуэ, Н., 1970, нап. 95.

литатурэхэм я зэпышІэнэгъэр. Нэхъри нэхъ гъэшІэгъуэн ар зыщІыжри урыс литературэ иным и налкүут, и усакIуэ нэхъин дыдэ А. С. Пушкин лъепкъ литературиIым а ильэсхэм якум къыдэхъуа зэпышІэнэгъэм хэлъхъэныгъэ гүүэзэджэ зэрыхуишиарш, зэфIэувэу щІэзыдза адыгэ литературэм и къежьапIэ дыдэм деж псальэм и художник урыс усакIуэшхуэр зэрыштыарш. Бгырысхэм я гъашІэр, ирагъэкIуэкI бэнэныгъэр, лъагъуныгъэ къабзэ яхуиIэр и тхыгъэхэм къызэрышигъэлъэгъуам къыдэкIуэу, А. С. Пушкин яужь итш Кавказ жэгъущІэсхэм я лыкIуэхэм сэбэп зэрыхуэхъуным, ахэр я лъепкъ щІэнэгъэм, литературэм, искусствэм хуэлэжъэф зэрыхуишиным. Лъепкъ зэхэгъэж зэrimышІым, художественэ талант зыбгъэдэль дэтхэнэ зыри и нэу и псэу зэрыштым, апхуэдэхэм сыйтм дежи дэIэпкъуэгъу яхуэхъууну зэрыхъэзырым и щыхъэтш Къаз-Джэрий и япэ тхыгъэр — «ХъэжытIэгъуей аузыр» — А. С. Пушкин къыдигъэкIуу зышидза «Современник» журналым и япэ номерым 1836 гъэм зэрытидзар.

Къаз-Джэрий и япэ тхыгъэм теухуауэ лъепкъ литературэм и тхыдэм елэжъхэм ятхахэм IуэхуутийтIым — мыхъэнэшхуэ ямыIэми гурыIуэгъуэу щыт пэтми — зэныкъуэк'ууныгъэ тIэкIу къашэ, зэхуэмыйдэу ахэр бгъэдохъэ. ЩІэнэгъэлI щхъэхуэхэр япэу зыгъэлъэпэралэр а тхыгъэм и жанрыр зыхуэдэр къэхутэнэрыш. ЗэманикIэ нэхъ пасэIуэу абы тетхыхъя С. К. Бушуевым къызэрилъытэмкIэ, «ХъэжытIэгъуей аузыр» повестщ¹.

Тобэ къихыыж, иужькIэ нэгъуэшIхэр жиIэж щхъэкIэ, «Къэбэрдей литературэм и тхыдэм теухуа

¹ С. К. Бушуев. Из истории русско-кабардинских отношений, Н., 1956, нап. 127.

очеркхэр» «Ажытыгъуей псыхъуэм» (апхуэдэущ очеркхэм ар зэрышызэдзэктар — Х. А.) повесткі ѹоджэ¹. Ауэ ар пэжкъым. А тхыгъэм гъаштэр кызэрышыгъэлъегъуам, ухуэкіэ-гъэпсыкіэ игъутам тепщіыхъмэ, ахэм укъытекімэ, ар, гъещтэгъуэныгъэ зыкъом иї э пэтми, нэхъ зэкіуалтэр гъуэгуанэ очеркырш, XIX ліэцтіыгъуэм и пэщтэдзэм урыс литературэм зыубгъуауэ кыигъэсбэпу зыщтидзарш.

Къаз-Джэрий и очеркым тетхыхъя языныкъуэ щіэнныгъэліхэм етіуанеу яїәштіәшті щыуагъэр мыраш: «Хъэжытіэгъуей аузыр», ахэм кызэралтытэмкіэ, нэтхысакъым, уха хъуакъым, атіэ ар зытхыгъэшхуэм щыщ пычыгъуэш. И щхъэр течауэ а гүпсысэр щыжытар очеркхэрш. А Іуэхум теухуаумис абы щытхар: «Произведенэм и купщіеми, ар кызызэрытэтэжа щыкіеми щыгъуазэ зыхуэнштімэ, нэрылъагъущ ар повестым и пычыгъуэу зэрыштыр... Араши, дэ щыгъуазэ зызыхуэтштар произведенэм щыщ пычыгъуэш, ауэ тхыгъэм и Іэрыйхыр иджыкіэ къагъуэтыхакъым»². А Іуэху еплъыкіэ мыхъумыштіхэм апхуэдизкіэ ягъещхъэрыуащи, къэбэрдей литературовед ныбжыштіэ Хъэфіыціэ М. Ѣцымыїэ жанрхэр къегупсыри ехъэкті лъепкъ имы-Іэу а тхыгъэм хужеїэ: ар «...повестым щыщ пычыгъуэ гъуэгуанэ очеркыу ябж»³. Очеркхэми къышыгъэлъегъуащи, а щыуагъэр кызызыхэкітар А. С. Пушкин Къаз-Джэрий и тхыгъэм хуиштіа кіэух псальэм «пычыгъуэ» зэрышыфіищаарш. Ауэ урыс усакіуэм, уегупсыс зэрыхъуымкіэ, а псальэмкіэ жиїену зы-

¹ Очерки истории кабардинской литературы. Н., 1968, нап. 72.

² Ап дылэм, нап. 73.

³ М. Хафица. Жизнь и творчество адыгского писателя Султана Казы-Гирея, «Сборник студенческих научных работ», V-нэ къыдэкіыгъуэ, Н., 1970, нап. 85.

хэтар «мы тхыгъэ цыкIурщ» армыхъумэ, ар тхыгъэ иным и Йыхъэу щытауэ аракъым. Абы къыдэкIуэуи, а тхыгъэм и «купщIэри, ар къызэрыгъэльэгъуэжари» щыхъэт эыкIи техъуэркъым ар повестүи е тхыгъэ гуэрим и пычыгъуэуи. Ахэм къагъельтагъуэр нэгъуэщиц: ар зэрымьповестырщ, пычыгъуэуи зэрышымытырщ. Повесть щытыкIэ абы зэrimyIэм хэти тыншу гу лыйтэнущ а очеркым гъашIэр къызэрышыгъэльэгъуам, лирическэ лыхъужж хэтим еплъмэ. Гупсысэ щIэлъыр зэриухам, и кIэм нэсу къызэриIуетам къыбжаIэ а тхыгъэр зэрышхъэхуэри, пычыгъуэу зэрышымытри. Емыщхъинэми, куэдкIэ къышхъэшцими, мы тхыгъэр йокIуалIэ урыс литературэм XIX лэшIыгъуэм и пещIэдзэхэм шызэфIэувэу щыщIэзыдза гъуэгуанэ очеркхэм, тхакIуэ, журналист, ауэ къызэрыгуэкI цыхухэу хамэ щыпIэ къэралхэм къышызыкIуххэм ялъагъухэр къышаIуетэж я тхыгъэхэм. А жанрим и щапхъэ нэхтыфIу урыс литературэм а ильэсхэм иар Кавказым къызэрыкIуам таухуаэ А. С. Пушкин итхыжа «Арзрум сызэрыкIуа» тхыгъэрщ. И очеркыр итхын ипэ къихуэу адигэ тхакIуэм абы щыгъуазэ зыхумышIифами, а тIури зэгъусэу «Современиким» и япэ тхылъым къитехуащ. Ауэ аинхуэдэ тхыгъэхэм къащхъэпзыгъэки, смыцхъ зыщI хъэл гуэрхери хэлъщ Қаз-Джэрий и очеркым. Гъуэгуанэ очеркыр зи IэдакъэшIэкIхэм ар нэхъыбэу зытраухуэу щытар хамэ щыпIэхэрщ, абыхэм щыпсэу лъэпкъхэм я хъэл-щэн, хабзэ, псэукIэхэрщ, ауэ езыхэм ягу щыщIэ, яльягъу, зыгушIэхэм зерахушият, я дуней еплъикIэ, зэхэшIыкIхэм щыпIэшхуэ абыхэм щаубыдьртэкъым. Адигэ тхакIуэр зытетхыхыжыр фIыуэ ицыху, ауэ зыкъомрэ зыпэIэшIэу псэуа и Хэкурщ, гуапэу къыгушIэжа и лъахэм кърита гуфIэгъуэ инырщ, абы и гум хуилъ лъагъу-

ныгъэ къабзэрщ. Урыс литературэм зыубгъуауэ къигъесэбэпа а жанрым Къаз-Джэрий, шэчыншэу. Иуэхугъуэццэхэр хилхъяац, зригъеужъяац. Ахэр зыщылъагъун хуейри тхакIуэм лиризм куукIэ очеркыр зэриузэдэрщ, абы и лыхъужым и гурыльгурьщIэхэр ехъэкт имыIэу пцIанэ, сэтей къизэрищIарщ, природэм, лъепкъ хъэл-щэнхэм я къэгъэлъэгъуэним и пэIэ нэхъ зэрытигъетарщ.

Зэ еплъыгъуэктэ адэжь хэкум, абы и теплъэм, и дахагым, и щIыпIэ телъиджэхэм я къэгъэлъэгъуэныр нэхъышхъэу къыпщыхъу щхъэктэ Къаз-Джэрий и очеркым щIэль гупсысэр зыхуэгъэспар цэгъуэццIш: абы и лирическэ лыхъужым и гумщихъумэ, щигъэпщикIу щэхухэр науэ щIынырщ, нэгъуэццIхэм я деж нэгъэсынырщ. ТхакIуэм тхылъеджэхэм щибзыщIыркъым и гъашIи, и гупсыси, и Иуэху еплъыкIи, науэу, гум къинэжу абы къэгъэлъэгъуэж а зэманым ар сыйхэм ягъэпIейтейуэ щитами. А лыхъужым и гурыль-гупсысэхэр гъэццIэгъуэн щIыпщыхъур, пщIызыщIыр ахэр а зэманым и щIыху пэжым, нэгъэсам зэрэйрщ. Гу къабзэ, псэ гуапэ зиIэ а цыхум и щхъэ Иуэхукъым зэрихуэр, хуейкъым ар мыльку лей, щIэкъуркъым ар къулыкъу лъагэ, ар зытегузавэр, зыщIэгупсысыр и хэкур зыхэт мафиэрщ, къыдалъхуахэм ятель, къалъыс бэлыхъхэрщ. Аращ абы и гупсысэхэм къару къезытыр, мыкIуэдыжын псэ къаIузылхъэр, я мыхъэнэр зэманими лъахъшэ щIыхуэммыщIыр.

Очеркым хэт лирическэ лыхъужым япэ гу нэхъ зылъозыгъатэр абы и адэ хэкум лъагъуныгъэ ин хуйIэрщ. ГъашIэр къезыта, зи быдзышэ IэфI щIэхъукIа лъахэр абы сыйтм дежи и гум щегъафIэ, и псэм и тIасэц, и сабийгъуэр щигъэктIа абы и мэзи, аузи, и пси, и тафи, и Иуашхьи, и синыжь

щхъэгүэ куэд игу къэзыгъэкыжа нэгъуни — ахэр
псори и ныбжьэгту нэсущ, и благъэ гъунэгъуущ
абы зэрилъитэр: «Сэси Іыхлыщ мы псы Іэлыр;
мо губгъуэ нэшцым зэшу ит Іуашхъэ папціхэри
сэращ зыпэплъэр, къыспопльэ, къызэдэхашІэу,
къыспопльэ, я гукьеуэ къысхуаIуэтэну. Сэси псэм
фІэIэфІщ мы псым и даущри, мы псыхъуэм къы-
диху акъужым и Іэуэлъяуэри, узд пхъашэм и
Iущашэ макъри, мы къуэм нэшхъыдзэу къыдэплъэ
бгыжьри...»¹. Абы зыщигъэнцІыжыркым и хэ-
кум, и фІэщ хъуркым ар пшІыхъэпІэу имыль-
гъуу, хъэзырщ ар абы къэзыхыжа, Гузыгъэплъе-
жа «тхъэ лъапІэм и псэр къурмэн хуищІыну»: «Сэ
си гур къилъетырт, си псэм и щІасэ щІыналь-
жым и мэ дахэр зыщызмыгъэнцІу жъэдэшшэрт,
сэ ар си ІэплІэм щызгъэпшкІуну сыхъэзырт, зэ
пхъуэгъуэм напІэзыпІэм зэшІэзубыдэу, и бгъафэм
зыщІэздзэну сыхуеIэрт... абы и теплъэм итхъэкъуа
си нэм нэпс ткІуэпс къышІэлъэдащ»².

ТхакIум ельягъу и лъахэм, къыдалъхуахэм я
насыпыншагъэр, я тхъэмышклагъэр, къигуроIуэ
абыхэм я гъашІэр зэрыхъэлъэр, зэрыткІийр, дэмы-
Іэпкъуфми, зыри яхуимышІэфми, игу ящІоуз:
«Сыту ешхь мы щІыпІэр мыбы щыпсэу бгырыс
Іэлхэм, си ту телъыджэ столицэм укъыдэкIу мы-
бы укъышыхутэныр: мывэкІэ къишІыкIа уэрэм
шэшІахэм я пІэкІэ узд кIырыр толькъуну щыуфа-
фэ губгъуэ нэшІыжыр уольагъу, гухъыринэ Іэдэб-
хэм я пІэкІэ къышІушІэр шыр кIэбдзкІэ зыгъат-
хъуэ бгырыс пыIэ къуацэрщ. Европэм сышамылъ-
хуами, сэси нэгу къышІэзгъыхъэфащ мыбыхэм я

¹ «Іуашхъемахуэ», 1967, № 4, нап. 56.

² Ар дыдэм, нап. 54.

гъацІэ дыджыр, сәшхуәдзэм Іулъ зэпыту ягъакуэ гъацІэр...»¹.

ТхъэмышкІэгъуәшхуэ и хәкум тельыр, абы ишэчир зи зэрану тхакIуэм къилъытэр зауас гуашІэ екIуэклырш, аращ емынэ узу и щыналъэ дахэр зыухтуэншIыр, гуфIэгъуэрэ беричету илъар зыIэшIэзылъхар, адыгэ лъахэр нәцI зышIар: «Ижьиҗыж лъандэрэ адыгәхәм я хъупIэу къагъесәбәп Къазмә губгъуэм сыйым щыгъуи Іәц гуартә Іәджэхэр щызеуәрт; гъуни нэзи яIэтекъым абы хъекIе-кхъуәкIэу щыпәкIуми, ауэ ар нобэ щымш, зауакIуэ хъыжъехәм шы лъабжъәкIэ яутауэ щымш, игу зэрыхәшIар плъагъуу, нәщхъейш...»². А лыгъэм, ма-фIэм къелакъым тхакIуэм и лъахэри, абы еzym и «...жъәгүж сәхыжам щиху закъуэр къепәззәхыу щхъәшшитц»³.

Къулейсызыгъэ, кыфIыгъэ и хәкум илъыр зерилъагъум, игу зерышIыхъэм къидәкIуэуи, очеркым хэт лирическә лыхъужым и мурадт къыдалъухаҳэм ахэр щхъәзшихынири. И земаным псэуа адрес лъәпкъ щIэнныгъәлIхәм ешхырыкъабзэу, а псоми я хэкIыпIэу тхакIуэм къилъытэр щIэнныгъэрш, лъәпкъ къыкIэрыхуахәм я деж абы зышегъәужынырш. Пәжш, абы къыгуроIуэ щIэнныгъэ Іуэхум псальэ лей куэд зерыхуагъәши, ар щыжайләхәм къизэрышынәжри, гъацІэм ар хапщэн пашшIэ ләжыыгъэ пыухыкIа зыми зерымыгъәкIуэклири, ауэ итIани абы псәкIэ зэхешIэ щIэнныгъэм и мыхъәнэр, елъагъу и лъәпкъым абы къыхуихыну фIыгъуәхэр — аращ ар абы куэдрэ щIегуп-

¹ «Дуашхъәмахуэ», 1967, № 4, нап. 55.

² Ар дыдэм.

³ Ар дыдэм, нап. 54.

сысыр: «Ауэрэ сыздэгүнисэм, сиу къэкІыжац апхуэдиз псалъэмакъ зращІекІа, апхуэдизре ягъенышкІуа щІэнныгъэ Іуэхур. ГъещІегъуениш! Куэд щІа сэ мы лъахэм жым хуэдэу шууэ къэзжыхыу сызэритрэ, иджы сыхъэзырщ мыбы щІэнныгъэр къэса зэрыхъун Іэмал минхэр зэхэслхъэну...»¹.

Фыуэ ильягъу и хэкумрэ и лъэпкъымрэ а земан ткІийхэм сыт хуэдэ бэлыхырэ гузэвэгъуэрэ хэмьтами, Къаз-Джэрий хъекъу и фІэш мэхъу абыхэм я пшэдэйр зэрыдахэр, къэкІуэну я гъашІэр зэрынхур. Апхуэдэ фІэшхъуныгъэ куукІэ гъенщикаш абы и очеркыр зэрыштыу, ар щыболъагъу абы хэт дэтхэнэ и зы псальэми: «Кавказ!.. ГувашІэхами, бгырысхэм къахэкІынщ абы и гукъеуэр ишинальэ къабзэкІэ зыгуэтэфын усакІуэ. Шэч къышІытепхъэжын щыІекъым: Кавказым и дурэшхэм дэс лъэпкъхэр усэбзэ гуакІуэм и джэ макъым къыдэушыниш; мы лъахэм и уэрэдыхъхэр, ахэр зи гушІэм къиуки джэгуакІуэ екІуэлапІэншэхэр лъэужыншэу кІуэдыхыныр фІэш хъугъуейш — гупсысэрэ къарурэ я бэш абыхэм...»². Совет лъэхъэнэм бгырыс лъэпкъхэм ягъуэта зыужыныгъэ хъэлэмэтхэр щыхъэт тохъуэ адыгэ тхакІуэ гъуэзэджэм и псальэхэр зэрыпэжым, къэхъун-къещІэнхэр абы къихутэфу зэрыштыам. Лъэпкъ ІуэрыІуатэм, абы и къарум, и мыхъэнэм тэухуауэ Къаз-Джэрий и очеркым щитхам, англиз усакІуэ цІэрыІуэ Дж. Байрон и поэмэ «Чайльд Гарольд и къэкІухыныгъэ» урысыбзэкІэ К. Н. Батюшков зэ-

¹ «Иуашхъэмахуэ», 1967, № 4, нап. 55.

² Ар дыдэм, нап. 57.

ридзээк¹lam щыщ пычыгъуэ къигъэсэбэпам Йупи²у къагъэлъагъуэ тхак³уэм щлэнгъэшхуэ зэрилар, урыс литературэм и мызакъуэу, Европэм и литературэми абы фыуэ хинц⁴ыкыу зэрыштытар.

Щыл⁵э ии щеубыд «Хъэжыт⁶Іэгъуей аузым» пейзажым, Кавказым и природэр къэгъэлъэгъуэнми. Абы и тепльэм, и дахагъым тхак³уэр итхъекъуаш, гъеру ар яыгъыц. А илъэгъуа телъиджэхэм ар гупсысэц⁷Іэхэм хуашэ, гъаш⁸іэм, искусствэм и зэф⁹Іэк¹⁰-лъэк¹¹ыныгъэхэм нэгъуэщ¹²ын¹³Іэ ирегъэплъ, куэдым ирегъэгупсыс. Тхак³уэм къызэрилъытэмк¹⁴э, природэм и лъэк¹⁵ыныгъэр инш, абы зэригъэпэща дахагъэм, налкъутхэм хуэдэ, сыйт хуэдэ Іэзагъэ хэт примыхъэл¹⁶ами, щыху закъуэм хуэц¹⁷ынк¹⁸э хъунукъым, искусствэм алхуэдэ къару, зэф⁹Іэк¹⁰ и¹⁹экъым. А гупсысэр тхак³уэм гъэщ²⁰Іэгъуэну очеркым къышыже²¹: «Куэд щауэ сымылъэгъуа щынальэм и дахагъым ситхъэкъупауэ зысплыхьу уанэгум зыбжанэрэ сисащ: Кавказым сыйхъэжауэ сэ армыгъуейут си ф²²ещ зэрыхъур; сэ къысф²³Іэш²⁴Іт Бытырбыху театрым сыйщ²⁵эсу оперэ телъиджэм седа²⁶Іэ, ауэ, зэ нэхъ мыхъуми, мы аузыр зылъэгъуар игъаш²⁷Іэк¹⁸э къыпхуэгъэп²⁸Іэнкъым искусствэ Іэрыш²⁹ым и тепльэ фагъуэмк³⁰э»².

Фыщэу зэрилъагъум епхами, тхак³уэм и гум, и псэм хохъэ и хэку дышэм щилъагъу псори: и губгъуи, и мэзи, и къурши, и псыхъуи, и жэщи, и

¹ Г. Ф. Турчаниновым зэритхымк¹э. Къаз-Джэрий и очеркым къышиха а пычыгъуэхэр К. Н. Батюшков и «Элегием» къыхиха сатырхэш. Ауэ ар щыуагъэш, пэжкъым. А усэ сатырипл²ыр езы урыс усак³уэм и тхыгъэкъым, ат⁴э Байрон и поэмэм щыщц. Епль: «Временик Пушкинской Комиссии», Л., 1970, нап. 37.

² «Іуашхъэмахуэ», 1967, № 4, нап. 55.

махуи, и гъемахуи и щымахуи. И нэгу къышIэувэ, къыIэшIэльягъуэ дэтхэнэ зыри абы фIэгъэцIэгъенц. Iэзагъ хэлъу къегъэлъэгъуэж тхакIуэм и хэкум и тафэ нэм къыхузэцIэмыкъуэу, толькъуну шхъуантIагъэр шыуфафэри, дыгъэ бзий шхъуенишэм дэтхъуэплъ кавказыбгхэри, жыг Iув жъауэхэм щIэкIуадэ псы къабзэ уэрхэри. ТхакIуэм природэр ауэ къритхэкI, и нэм къыфIэнэр кърибжэкI къудейкъым. А ильягъухэм ар хоплъыхъ, а къигъэлъагъуэхэм сыт щыгъуи пээ япельхъэ, бзэ шхъэхуяретыж, я щэху зэхурегтэIуатэ, щIагъыбзэ ющельхъэ. Мылхуэдэу ельягъу, псальэм щхъэкIэ, тхакIуэм и хэкум и пщэдджыжыр: «Пшагъуэ машIэ зыщхъэшыль псыхъуэ куум къидиху акъужь щыIэм удз кIырыр егъеуфафэ, абыхэм, къызэшыуауэ, зэхуезэша нэхъей, зызэрашэкI. ЗызэрашэкI, зызэшамыгъэнцIу, зыр зым йоIущащэ; тхъэм ещIэ уэсэпс къабзэм ибла удз гъегъа цIынэхэм иджыисту зэхуIуатэр...»¹.

Апхуэдэ щIагъыбзэ ющельхъэ, образ хъэлэмэтышэхэм ушыхуозэ Кавказым и жэшыр тхакIуэм къышигъэльягъуэки: «Псыхъуэм мазэгъуэ нурыр къидихт. Адэ нэхъ жыжъеу мээ кIыфиры щыболовлагъу — ар шэджагъуэ дахэм къытрихъа пшэ фIыцIэ фIэкI зэрынщIэн щыIэтэкъым; жынду джэ макъым зэзэмэзыэ къигъаскIэ къуэ кIуэцIым Инжидж и щхъэфэ зэлъахэр долъагъуэ, мазэм къыIурих нурым гъуаплъафэ щIэхъукIыу. ЛъэныкъуэкIэ нэшхъыдзэу псым къышхъэшытиц Ерсукъан бгыжыр, и пэнцIывым къыр къутахуэхэр къытебэгарэ и лъапэм къэдабэ фIыцIэм хуэдэу удз цIынэр щигъуэлъыкIауэ. Гъэми щыми нэшхъыдзэу щызэ-

¹ «Iуашхъэмахуэ», 1967, № 4, нап. 54.

фіэтш ар мыбдеж, и жъауэ щыләмкіә псыхъуэр дыгъе пәззезым щихъумәү»¹.

Хъэләмәтагъ куәд хэлъщ «ХъэжытІэгъуей аузым» художественнэ гъэпсыкіә и лъэнныкъуэкіи. Нэхущ, къабзэш, шэрыуещ а тхыгъэм и бзэр. Тхакіуэм Іэкіуэлъакіуэу къегъесәбәп зэгъепшэнүгъе, метафорә, эпитет зэхуэмидэ зыбжанә. Ахэр куәд щхъекіә ямылай хъуркъым, ахэм ящыш дэхэнэ зыри къекіуу, езэгъыу зыхуей щыләм деж къышыхъаш. Тхакіуэм, псалъэм щхъекіә, Іуашхъэ цыкіуҳэм къаувыхъа Іуашхъэшхуэр иргъапшә и къуэрыльху цыкіуҳэм яхэт дадэм, жыгхэм я жъауэр — зауэм иригъээша иныжъхэм, жыжъеу къышыт мэзыр — маҳуэ бзыгъэм къытехъа пшэ фыціэм, псы ежэхыр — жэш мазэгъуэм пшэ фыціэм къытеува лэгъупыкъум. Очеркым ущыхуозэ урыс псалъэж, псалъ шэрыуэ зыбжанәхәми.

Нэхъ пасэу Кавказым щилъэгъуа щыләм дахащэхэр игу къызэригъэкіыжырами е щіэль гупсые гъэштІэгъуэнымрэ иғъуэта гъэпсыкіә зэпэшымрэ ятхъекъуами, А. С. Пушкин адигэ тхакіуэ ныбжышиләм и тхыгъэр и журналым зэрытидзэм къышымынэу, кіэух псалъэ гуапә хуетх. Урыс усақіуэшхуэм фіэгъэштІэгъуэнш а бгырыс щіаләм и Іэзагъыр, урысыбзэр нэгъесауэ зэриштэр, щотхуу и лэжыгъэм нэхъри тригъэгушхуэн папштіә, яужь итиш урыс тхылъеджэхэм ар зэрыригъэціыхуным, фыгуэ зэрыригъэлъагъуным. Шэрджәс ныбжыниләм къигъэнэхуа Іэзагъыр, талантыр гъэштІэгъуэн, гуфІэгъуэ ин къызышхъуа Пушкин зыхуэмбыдыжу, насынышхуэ къеуэллауэ илъитэжу етх: «Ди литературэм дымыштІэххәу къышыхъуаш Іуэхутельыиджэ! Кавказым и лъепкъ емылыиджхэм къа-

¹ «Іуашхъемахуэ», 1967, № 4, нап. 56.

хэкIа цIалэр ди тхакIуэхэм къахохьэ, шэрджэсир хуиту, лъэщу, зыхуейр уи нэту къыщIигъэувэу урысыбзэм иропсалъэр. Мы пычыгъуэ нытеддзэм щышу аүэ зы псалъи зэтхъуэкIын хуей хъуакъым; плъагъуныр гъэшIэгъуэнц щIэныгъэ уэрыр гъунэгъуу зылъэгъуа Къаз-Джэрий СултIан (Кърым Джэрийхэм я пыхъуэнышэр) иль хэту къыдэгъуэгурыйкIуэ хъэл-щэнхэмрэ хъыбархэмрэ хуэпэжу къызэрынар, Урысейм хүнIэ лъагъу мыхъуныгъэм и сабиигур игъэпIейтейуэ зэрыштыар зыщIэж урыс офицерыр; икIэм икIэжми, муслъымэныр гупсысэ инхэм зэшIаубыдауэ жорым — Европэмрэ щIэногъэмрэ а я дамыгъэм (къыхэзыгъэцхъэхукIар А. С. Пушкинц — Хь. А.) — зэреплъыр»¹.

Адыгэ тхакIуэм япэ и тхыгъэми гу лъимытэу къэнакъым урыс критик цIэрыIуэ В. Г. Белинскэми. А очеркым и флагъыр, ехъулIэнтигъэхэр пэжу къэзыхута критик иным итхыгъэш: «ГъэшIэгъуэнц «ХъэжытIэгъуей аузыр» шэрджэсым (Къаз-Джэрий СултIан — В. Б.) и тхыгъэу зэрыштыымкIэ. ИщIэ зыхуашI ди тхакIуэ куэдым иэхъэр иэхъыфIу абы урысыбзэр ешIэ»². Гу лъатапхъэш А. С. Пушкини В. Г. Белинскэми а тхакIуэм хужаIар зэрызэтхуэр — а туми къыхагъэцхъэхукIыр шэрджэс цIалэм и бзэр зэрыктулейрщ, ар Iэзэу, IэкIуэлъякIуэу къызэригъэсэбэпырыц. Урыс литературэм и тхъэмадэ иэхъ ишигIым я фIышIэ, щытхъу яцэ и тхыгъэ закъуэмкIэ къэзыхыфа шэрджэс тхакIуэ ныбжышиIэм, шэч лъэпкъ хэмэилъу, художественнэ талант абрағъуэ иIаш, куэдым зан-

¹ А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений в десяти томах, т. Т., М.—Л., 1951, нап. 344.

² В. Г. Белинский. Собрание сочинений в трех томах, т. I, М., 1948, нап. 281.

шІеу яхузэфіемыкі лъэбакъуэ маҳун абы литератүрәм хичаш.

Урысейм и цыху пэрятхэр шәрдҗәс тхакуэм и япә тхыгъэм гуапәу Іуштамә, тепщә гупхәм, пащтыхым и блыгүщіэтхәм ар ягу ирихъакъым, зәрытрадзар яфіәфі хъуакъым. Псом япә абы къигъегубжъар Урысей пащтых жандармхәм я унафәці Бенкендорфш. Зымы имыціыху шәрдҗәс ныбжыщіэм и тхыгъэм шыгъуазэ зәрызыхуишту, ар къидэзыгъекіа урыс усақуәшхуэм письмо ткій абы хуетх. А. С. Пушкин и журнал «Современниким» и япә номерыр — «Хъәжытіәгъуей аузыр» зәрытыр — къышыдәкіар апрелым и 11-м 1836 гъэрш, ауэ маҳуилл фіәкі дәмымыңу, апрелым и 15-м Пушкин къыләрохъэр Урысейм и цыху пащәхәм пәсәхуплә езымыт лыукым и гужыгъәжъхэр зәрыт мы письмор: «Фә къидәвгъекі «Современник» журнальм и япә томым техуаш лейб-гвардием и Кавказ бғырыс полуэскадроным и корнет Къаз-Джәрий Султтан зәхилъхъа и тхыгъэ «Хъәжытіәгъуей аузыр».

Зи щіыхыр лъагә Пащтыхым 1834 гъэм къидигъекіа унафәм зәрышыгъәувамкіә, дзә къулыкъум хэтхәми гражданскә чиновникхәми езыхәм я литературнә тхыгъәхәр, я щхъекіә ятхахәри зәрадзәкіахәр, сый хуәдә лъэпкъыгъуәу ахәр щымитми, печатым иратыну хуиткъым, япә щіыхкіә Департаментхәм я Директорхәм, штабхәм я Начальникхәмрә Генерал-Интендантхәмрә хуит ямыціауэ.

Корнет Къаз-Джәрий Султтан и тхыгъэ зи гугъу тщіар къидәкіыным и пә къихуәу, е сә сыхәппльәну е си Штабым и Начальникир хәплъәну ди пащхъә къралъхъакъым.

Абыкіә хъыбар фә фызогъашіәри, щіыхъ зыхуәсші Зиусхъән, пщіә фхуәсшіу сыволъәу, Фә

1836.

1001.

Графъ А. Х. Бениндорфъ — Пушкину.

Милостивый Государь
Александръ Сергеевичъ!

Въ первомъ томѣ издаваемаго Еами журнала Со-
временника помѣщена статья: „Долина Ахитугай“.
сочиненная Султаномъ Казы-Гиреемъ, корнетомъ
дайбъ-гвардіи Кавказско-Горскаго полу-ескадрона.

Высочайшимъ Его Императорскаго Величества
повелѣніемъ, послѣдовавшимъ въ 1834-мъ году, по-
велѣно: чтобы какъ военные, такъ и гражданскіе
чиновники не иначе предавали печати литературныя
произведенія своихъ, оригинальные и переводы, ка-
кого бы рода они не были, какъ по предваритель-
номъ разрѣшеніи Директоровъ Департаментовъ, На-
чальниковъ Штабовъ и Генералъ-Интендантоў.

Означенная статья Корнета Султана Казы-Гирея
не была предварительно представлена ни на мое
разсмотрѣніе, ни на разсмотрѣніе Начальника моего
Штаба.

Увѣдомляя о сеѧ Ваſь, Милостивый Государь, я
покорнѣйше прошу на будущее время не помыщать
въ издаваемомъ Вамъ журналь ви одного произ-
веденія Чиновниковъ Высочайше вѣрмнаго ии
Жандармскаго корпуса, лейбъ-гвардіи Кавказско-
Горскаго полу-эскадрона и собственнаго Конвой Го-
сударя Императора, не получивъ на то предваритель-
наго моего или Начальника моего Штаба разрѣшенія.

Съ совершеніемъ почтеніемъ и преданностю
имѣю честь быть Вашимъ, Милостивый Государь,
(подписано:) покорнѣйший слуга графъ Бенкendorфъ.

Его Высокоблагородію

А. С. Пушкину.

къыдэвгъэкті журналым дяпекіэ е сэ е си Штабым
и Начальникым япэ щыкіэ хуит дымышлау зи
Щыкъ лъагэм и унафекіэ си лъабжэ щіэт жан-
дармхэм я корпусым, лейб-гвардием и Кавказ-Бгы-
рыс полуэскадроным ики езы Пащтыхъ Импера-
торым и Хъумакіуэхэм я чиновникхэм я зы тхыгъэ
закъуи тевмыдзэну»¹.

Пушкин и творчествэм куууз щыгъуазэ щіэнү-
гъэл¹ Л. Б. Модзалевскэм² зэрыхуигъэфащэмкіэ,
Бенкendorф деж кынкыу е и командиным къыб-
гъэдэкыу езы Къаз-Джерии къынэрыхъагъэнуш
апхуэдэ письмо шынагъуэ².

¹ «Переписка Пушкина», т. III, нап. 301.

² «Литературный архив», т. I, М.—Л., 1938, нап. 22.

Ар зэрылжэйм щыхъэт тохъуэ а зэмэн дыдэм шэрджэс тхакIуэр зыхэта Пейтеинигъэр, и ныбжэгъу Л. Н. Муравьев хуитха письмоуэ и нүжкIэ А. С. Пушкин и тхылтымПIэхэм къыхагъуэтэжар. ДяпекIи и тхыгъэхэр къизэрыдигъэкIынам а махуэхэм ар зэрегупсыкар, абы и гъээзицIэнам ерышу яужь зэритар наIуэу къыхошыж а письмом. Япэ и тхыгъэр дунейм къитехъа нэужь, апрелым и етIуанэ Йыхъэм итхауэ зыхуагъэфащэ а лъэIум итыр мырат: «Зи щIыхъыр ин Андрей Николаевич! Нобэ фи деж сныдыхъэну си гугъаш, ауэ сымаджагъэм а гурыфIыгъуэм сыхегъэкIыж. Фи деж дыгъуасэ сыкъикийжа нэужь, сэ къэсщIац пыч нэхъышхъэм и арэзынгъэ щымыIэу офицерхэм я тхыгъэхэр традзэну хуит зэрамыщIыр; абы щхъекIэ сэри Iэмал имыIэу си эскадроним и командирыр Бенкендорф езгъэлъэIуу хуитынгъэ къеIысхын хуейш. Абы къыхэкIкIэ иджыри зэ зыфхузогъазэ: ныбжэгъум и хъэтыркIэ стха икIи урыс литерату-рэхэм я пащхъэм абы ирильхъа си тетрадь цыкIур къисхудумыхыжыфыну пIэрэ? Абы теухуауэ Бенкендорф зыри жрайэнук'ым, зыгуэр стхымэ, ар тездзэну хуит сыкъищIыну ельзэIун фIэкI; абы щхъекIэ ар къеджэн хуей хъумэ, уэри зэрыпщIэщи, сэ а зы закъуэм фIэкI пэгъуэцI сиIэкъым»¹.

Хэт и фIыгъэми, Къаз-Джэрий и тетрадь цыкIу зылтыхъуам ит етIуанэ и тхыгъэр тридзэну хуит ящI. ТхакIуэм а хуитынгъэри псынщIэу, зэмэн кIэшIкIэ зыIэрегъыхъэ, армыхъумэ ар «Современникым» и етIуанэ тхылтым ихуэнтэкъым. 1836 гъэм и май мазэм, А. С. Пушкини щымыIэу, журналым и етIуанэ тхылтым игъэхъэзырыным яужь ит

¹ «Литературный архив», т. I, М.—Л., 1938, нап. 20.

В. Ф. Одоевскэм шэрджэс тхакIуэм и етIуанэ тхылъым и цэ къреIуэ. Урыс усакIуэшхуэм и щхъэгъусэм майм и 10-м 1836 гъэм абы хуитха письмом В. Ф. Одоевскэр Н. Н. Пушкинэм щоупщи «Къаз-Джэрий Султтан и тхыгъэ «Къэжэр гушыIэр» тридзэнрэ е Александр Сергеевич къэсыжыным пэпльэнрэ»¹. Уегупсыс зэрыхъунымкIэ, а письмор щатха зэмамын ирихъэлIуэ Къаз-Джэрий хуитыныгъэ ишац етIуанэ тхыгъэр традзэну икИи а зэмамын шэрджэс тхакIуэри абы и тхыгъэр зыгъэхъэзыра пицы Одоевскэри зыхуеижхэр А. С. Пушкин и псалъэ закъуэт.

Къаз-Джэрий и «шыфэлIыфэр» фIыуэ зыцIыху урыс усакIуэшхуэр абы етIуанэуи къыдоIэпыкъу, икИи 1836 гъэм къыдэкIа «Современник» журнальм и етIуанэ тхылъым абы тредзэ шэрджэс тхакIуэ ныбжыщIэм и етIуанэ тхыгъэр — «Къэжэр гушыIэр» («Персидский анекдот») рассказыр. А. С. Пушкин, А. Н. Муравьев, Къаз-Джэрий сымэ яку зэпыщIэнэгъэ быдэ зэрыдэлъам щыхъэт тохъуэ адыгэ тхакIуэм и тхыгъэм щыгъуу а померым урыс усакIуэм зэрытидзэр А. Н. Муравьев и трагедия «Гивериадэ деж щекIуэктла зауэр», ар Александрийскэ театрым и сценэм 1832 гъэм ехъулIэнэгъэ лъепкъ зэрыщимыIам щхъэкии къимыгъанэу².

Къаз-Джэрий и «Къэжэр гушыIэр», япэ и тхыгъэм хуэдэу, хэкум, бгырыс гъащIэм теухуакъым, мыбы лъабжъэ хуэхъуарэ хуэбгъэфащэ зэрыхъунымкIэ, къуэкиыпIэ лъэныкъуэм щылсэу лъэнкъхэм и IуэрыIуватэм щыщ таурыхъиц. ЗэщхъэшыкIы-

¹ «Искусство», 1928, № 1, нап. 324.

² И. Л. Андроников. Я хочу рассказать вам... М., 1962, нап. 104.

*Chromosomeneubjektus -
Cracker!*

и склонен видеть в этом
и в башне; но подобных примеров
многие гораздо лучше смотрят на
Бориса Кривошеина и на Бориса
Константина Кривошеина, а не на
Симеона Болотова. Симеон
Болотов, конечно, был
одним из первых, кто
взялся за дело, но
он не имел
никакой
поддержки
из-за
того, что
он был
одиноким
членом
сторонников
Симеона
Болотова.

они разговаривали синхронно и добавили
еще в письму, что находит
запечатленную ими картину более
аккуратной, а также просим
аудиозапись все гнезды кого
из них заложил автор снимка.

Благодарим вас за
помощь и другие замечания
и надеемся увидеть в ближайшее
время еще один снимок
изображающий поганку.

+ дамо мурзик да и сани.

нынъэ зыкъомхэр яләми, аихуэдэ хъыбар адыгэ
щынынъэл! щхъяхуенем я тхыгъехэм иужылуэкіэ
трагдэгъан, күмдрахар небэкіэ къэхутэжыгъуей-
у щыт пэтми. Тхыдэжкіэ еджэу ар япэ къегъесэ-
бэл адыгэ щынынъэл!, егъеджаклуэ Хъэлэмэт Бер-
сей Умар. 1853 гъэм абы Тифлис къышыдигъекія
«Шэрджэсыбзэм и алыхбейм» «Уэзырымре джэ-

гуакIуэмрэ» зи исалъащхъэ а таурыхъыр мышхуэдэущ къызэрыщиIуэтэжар: «Зы махуэ гуэрим уэзырым еzym и джэгуакIуэм: «Мы къуажэм ахъмакъыу дэсхэм зэкIэ я цIэхэр дэфтэр къысхуэшI» — жиIаш. ДжэгуакIуэм япэ дыдэ уэзырым и цIэр дэфтэрим иритхащ. Ар уэзырым щилъагъум губжьри: «Си ахъмакъыгъэм и нэцэнэр сыйт?» — жиIери нейкIэ еплъаш. ДжэгуакIуэм курмыц (щхъэшэ — Хь. А.) ишIри: «Дуней ахъшэр птыри зы пицылI къэнщэхуаш. ИтIани абы тумэн мин заул ептри щэхуакIуэ Индустаным бгъэкIуаш. Ар мыбы къышалъхуакъым, къуэш иIэкъым, и бинунэ мыбы дэскъым. Ауэ щыцыткIэ, апиIондиз ахъшэр еzym зэрыфIэигъуэмкIэ зэригъэзэхуэжу, абы нэмышI зыкъришэжрэ и щхъэм хуиту тысыжыну жиIэмэ, дэнэ къипхыжрэ?» — жиIаш уэзырым. «КъэкIуэжыкъуэмэ-щэ?» — жиIаш уэзырым. «КъэкIуэжмэ, ахъмакъыр а ишылIыр арщ, абы щыгъуэ сэри уи цIэр тестхъунцыкIыжынци, абы и цIэр а щынIэ дыдэм тестхэнц» — жиIаш джэгуакIуэ дыхьэшхэнэм¹. А хыбар дыдэм ушыхуозэ иужыIуэкIэ ХъэтIохъуцокъуэ Къазий къыдигъякIа «Къэбэрдей алыхбейми»². ЗэшхъэшыкIыныгъэ щIагъуэ яку зэрыдэмымльым къагъенахуэ ХъэтIохъуцокъуэм а таурыхъыр Берсей У. и тхылъым зэрицыту къызэрырихар.

ЕджагъэшхуйтIым къагъесэбэпа къэжэр таурыхъымрэ Къаз-Джэрий и тхыгъэм лъабжэ хүишIамрэ зэхуэмымдэныгъэ зыкъоми яIещ. УкIэлъыплъину гъэцIэгъуэнц тхакIуэм абы IуэхугъуэшIэ хиль-

¹ Берсей У. Шэрджэсыбзэм и алыхбей, Тифлис, 1853, нап. 39.

² ХъэтIохъуцокъуэ Къазий. Къэбэрдей алыхбей, Тифлис, 1865; Кази Атажукин. Избранные труды, Н., 1971, нап. 125—126.

хъахэм, зэхъуэкІыныгъэ иритахэм. Япэр ару, таурыхъым уэзырыр (ХъэтІохъущокъуэм зэритхымкіэ визирыр — Х. А.) рассказым шахъ щыщІаш, етІуапэр ару, ІуэрыІуатэм уэзырымрэ джэгуакІуэмрэ щазакъуэмэ, гушыІэ къудейр къызэрыІуэтам шэмыщи яку зэнүкъуэкъуныгъэ дэмүлъмэ, рассказым къэжэр шахъыр къэзыгъухъуреихъ и блыгущІэтхэмрэ ажэгъафэмрэ щызепэшІэгъэуваш. ТхакІуэм таурыхъым хилъхъа зэхъуэкІыныгъэм абы щІэлъ гупсысэр нэхъ куу, пэж ящІаш, зы лъэнүкъуэкІэ, адресиуи, щхъэзактуэ унафэр щытепшэ обществэм щызекІуэ залымыгъэр, дэкъуззеныгъэр, социальнэ гуп щхъэхүэхэм я зэмыхъыныгъэр, я зэнцхъэнцыкІыныгъэхэр абы нэхъ кууэ къышыгъэлъегъуэжаш.

Къаз-Джэрий и рассказым зи гугъу щыщІар къэжэр шахъ Тахъмаз* и пишІантІэрщ, зэ еплъыгъуэкІи ар зытеухуар абы къышыхъуа, мыхъэнэшхүэ зимыІэ, къызэрыгуекІ зы Іуэху цыкІуш. АуэтхакІуэ Иэзэм ИэкІуэлъакІуэу а мыхъэнэншэ тІэкІури къегъесбэпри науэу, пэжу, гукъинэжу къигъэлъегъуэн хузэфІокІ къэжэр шахъым и гъацІэмрэ и блыгущІэтхэм ар зэрыхущытымрэ. «Щым, цыкІухэм деж Алыхым щрилЫкІуэу, «пащтыхъэм я пащтыхъыжу» зызылъытэж Тахъмаз апхуэдизкіэ Иэлщ, шынагъуэщи, зыми дзыхь ищІыркъым абы зыхуигъэзэн, епсэльэн дэнэ къэна, ар щыту къепсын е песчэн. Апхуэдизу абы фІэлЫкІри къызэрыгуекІ цыкхухэркъым, атІэ къэрал

* «История Петра» тхыгъэм А. С. Пушкин и гугъу щещІ апхуэдэцІэ зезыхъэу щита къэжэр шахъ гуэрым. Къэжэр пащтыхъыгъуэр абы къышыІэрыхъар 1722 гъэрщ. Епль: А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений в десяти томах, т. IX, М.—Л., 1951, нап. 435—437.

унафэшІ иэхъ ии дыдэхэрш. Адрей и блыгушІэт-хэм я гугуу умыщІыххи, шынэ узым зэпич имыІэу иіыгъш, шыгъушысыпІэм сыйтим шыгъун хэлъш визирш, шахъым иужкІэ къэжэр хэкум къулыкъу иэхъ лъагэ зыІешІэлъыр. Ар апхуэдизкІэ шынэкъе-рабгъещи, лъапІеийуэ и щхъэм щхъэкІэ къишэху пицащэхэр шахъым зэрытихыр хуимыдэнэры дэнэ къэна, ахэр и «тхъэм» еzym и гуанэу ириту зэры-шигъэхъуным яужь итиш, хэкум и цыыхухэм я Іуэху тегушхуауэ зэрихъэним и пІэкІэ, ар ажалу абы шошинэ, абы и Іизынышэу хуиткъым зыгуэр ищІэн. Шахъым и пицІантІэдэт псоми лыгъи, цыыхугъи, напи яІекъым, къэрал унафа яшЫын, хэ-кум, цыыхухэм я зэІузэпэшым телэжъэн и пІэкІэ, ахэр зяужь итыр я щхъэзакъуэ Іуэхущ, ахъшэфІ къзызыпекІуэ я къулыкъухэр щхъэгъэшхърэ Іужа-жагъкІэ зэрахъумэнэриц. Цыхум хэлъын хуей зы-хъэл-щэн къеккун тхакІуэм ахэм ядильягъуркъым, зым — шахъ закъуэм — и ткІиягъым, и къарум ап-хуэдизкІэ ахэр иужыгуащи, цыху щытыкИ яІэж-къым, я тхъэм и пащхъэ нэхум къышапщэпщых армыхъумэ.

А псом, къулыкъушхуэ зиІэ пицІантІэдэт шын-къэрабгъэхэмрэ щхъэхуещэхэмрэ, тхакІуэм яне-гъэув, ирегъапщэ зы цыхуу закъуэ — щахъым и ажэгъафэ Далъхъин. Ар цыхуу къэзылъытэ, зыгъэ-шынену яужь къимыхъэ, къзыыхэкІакИ зытут Іена-тІэкИ ауэ епсэлъэну и щхъэ езыпэс пащыхъ пицІантІэм зыри дэткъым. ПицІэи цыыхъи ахэм деж абы щимиІэ щхъэкІэ, а зырщ, псоми цыхум ха-мыйжа а закъуэрш, акъыл жан эйІэуи лыгъэ нэс зыхэлъуи къэжэр шахъым деж къулыкъу щызы-пІэр. Псэхехым хуэдэу адрей псори зыщышынэ «дунейм и тетым» а ажэгъафэ закъуэрш епсэлъ-ну езыкуфыр, Далъхъинш мышинэу, псоми зэха-

хыу «уделэш» жи^Іеу абы ешыфыр. А илэжыр зэрышынагъуэр, а зы псалъэм и щхъэр тек^Іуэдэнк^І эзрыхъуныр абы къыгуро^Іуэж, иш^Іену мурад зыхуиш^Іами ар куэдрэ иrogузавэ, апхуэдэ «нэмисыншагъыр» и тхъэм игу къызэрхуэк^Іыххэм щхъэк^І и щхъэри зэф^Іеудыж, джауруи зелъитэж. Аүэ ит^Іани нэсу а ^Іуэхум йогупсысыж, нэхъыф^І зэрыхъуным хуэдэу зэрегъэпенцыжри, гушы^Іэ зиц^Іупэ, а псалъэ шынагъуэр абы шахъым ирепэс, жре^Іэф. Зэхэш^Іык^І лъагэ зи^Іэ Далъхъин а шынагъуэм лъыгъэ хэлтүу къыхок^Іыж, зылъэгъуахэм ягъэш^Іагъуэрэ саугъэтыф^Іи къилэжжауэ. Псоми я ауан. зыни цы^Іыхуфэ зримыплъ а зэнтегъеурщ тхак^Іуэр гук^Іэ зи лъэныкъуэр, псэк^Іэ зи төлъхъэр, ажэгъафэм дежш цы^Іиху хъэл-щэн хъэлмэтхэр абы къышигъуэтыр. Шахъми абы и блыгуш^Іэтхэми зэрахууцыйм, ахэр къызэригъэлъагъуэм на^Іуэ ящ^І, зылъэныкъуэк^Іэ, тхак^Іуэм ахэм яхун^Іэ лъагъу мыхъуныгъэр, адрей лъэныкъуэк^Іи, къызэригуэк^І цы^Іиххэм гуапэу, ^Іэф^Іу ар зэрыхущытыр.

Гупсысэ куу къышы^Іэтам къыдэк^Іуэуи, рассказын игъуэташ художествениэ гъэпсык^Іэ гъэш^Іэгъуэни. Егъэлеиныгъи, языныкъуэхэм тхылъеджэр зэратхъекъу пхузэхэмыхыж сюжет зэхэ^Іуэнт^Іай а тхыгъэм къышыгъэсэбэпакъым. Мыр зытепсэлъыхыр аүэ къызэригуэк^І ^Іуэхущ, араш ар пэж зыш^Іри, къару ин абы къезытри. Фэшхуз зытемыт апхуэдэ махуэ къэс ^Іуэхум гъаш^Іэм и щытык^Іэ пэжыр кууэ къызэриги^Ігъэлъэгъуэфыр тхак^Іуэм и ^Іэзагъым и щыхъэтщ. Япэрэй и очеркми ешхъу, мы рассказми адигэ тхак^Іуэм и бзэм и дахагъыр къышыгъэлъэгъуаш. Ар мы тхыгъэмий щынэхущ, щышэрыуэш, цыкъулейш. Тхак^Іуэм псалъэ маш^Іек^І куэд же^Іэф, дэтхэнэ и зы псалъэри къарууф^Іэш, гум къонэж, щ^Іэуэ, гъэш^Іэгъуэну мэ^Іу. Абы ^Іэ-

кIуэлъакIуэу къегъесэбэп къуэкIыпIэ лъэныкъуэм и лъэпкъэм я псэльэкIэр, я бзэм егъелеяуэ гъе-щIэрещIенцыгъэ халъхъэр. Аращ урыс тхылъеджэр зэмиса, зыщымыгъуазэ, абы и дежкIэ щIешыгъуэ, гъе-щIэгъуэн зэгъэпщэныгъэ, эпитет, метафорэ зэхуэмидэхэм а рассказым зыубгъуауэ ушIышыхуэ-зэр. ТхакIуэр ауан щIэлъу къэжэр шахъым нэхъы-бэм зэрдэжэр «дунейм и дыгъэш», «щIылъэм и вагъуэш», «Алыхъым и ныбжьщ», «щIы хъурейм и бынжэш», «насыпымрэ акъылымрэ я хэкIыпIэ щIенишэш», «тепщэ шынагъуэш». Шахъым и блы-гушIэтхэр я «тхъэм» щепсалъекIи зэрызэджэхжэр «и унэуутхэм я нэхъ хъэбърышыбыр дыдэш», «хъэм хуэдэ джаурщ», «делэш», «шыдщ».

КъуэкIыпIэ йуэрыIуатэр лъабжъэ хуэхъуа щхъэ-кIэ, фIеш щIыгъуейщ урыс къэралыгъуэм пэIещIэ нэгъуэшI лъэпкъым и гъашIэр Къаз-Джэрий «Къэ-жэр гушигIэм» къышигъэлъэгъуэжауэ, ар хамэ лъэпкъ пээукIэм теухуауэ. Адыгэ тхакIуэми ар зи журнал тезыдза урыс усакIуэшхуэхэм, хуэбгъэ-фащэ зэрыхъунымкIэ, а тхыгъэм щIагъыбээ пыу-хыкIа щIальхъаш, зэ еплъыгъуэкIэ куэдым абы гу-лъамытами. А тIуми хуэIэзэу ябзыцI, егугъупэу щIахъумэми, а рассказыр зытеухуар езыхэр зых-та гъашIэрщ, махуэ къэс яльягъу урыс пашты-хъым и пцIантIэрщ, абы дэтхэм я хъэл-щэн мыхъу-мыщIэхэмрэ я зэхущытыкIэ фэрыщIымрэш. Паш-тыхъ пцIантIэм щызекIуэ йуэху фIейхэм я нэхъы-бэм дэлъ ткIиягъым а тIур фIыуэ щыгъуазэт. Хуей-хуэмейми, зыр — А. С. Пушкин — камер-юн-кер зэращIам папщIэ абы мыкIуэу хъуртэкъым, адрейр — Къаз-Джэрий — зэрымыщIэкIэ къидэху-тами, и пщэ дэлъ къулыкъур щимыгъэзэшIэныр абы хуэфIэкIыртэкъым.

Гу зэрылъытапхъэши, мы тхыгъэм адыгэ тха-

күэм япэу къыщегъесэбэп урыс литературээр, псом хуэмидэу А. С. Пушкин, куэдрэ апхуэдэхэм деж зэжалІэу щита зы Іэмал: урыс гъашцІэр нэгъуэшІ лъэпкъхэм я ІуэрыІуатэ, таурыхъ, усэ, и. къ. къэгъэлъэгъуэжыныр. Зыхэт обществэр, ар зэрильягъур, тхылъеджэр зыхуриджэр урыс усакІуэшхуэм заншІэу жиІамэ, езы нащтыхъ дыдэр зи цензор Пушкин и тхыгъэхэр дунейм къытхъэнкІэ Іэмал иІакъым. Араш урыс усакІуэшхуэр куэдрэ щІагъыбзэм щІежалІэр, и тхыгъэхэм щекІуэкІхэр нэгъуэшІ хэкухэм щІихыр, хамэхэм я тхыгъэхэр зэридзэкІауэ къашигъэхъууна яужь щІитыр. Апхуэлэу имышІамэ, нащтыхъ ищІантІэм щилъэгъуа псори ехъэкІ имышІэу тхылъеджэм и нащхъэм адигэ тхакІуэми ирилъхъамэ, абы и етІуанэ тхыгъэри къыдэкІынкІэ хъунутэкъым.

Къаз-Джэрий и рассказым щІагъыбзэ зэрышІэллыр, нобэр къыздэсым абы зыми гу лъимыта пэтми, мыпхуэдэ Іуэхуми науэ ешІ. «Къэжэр гуныІэм» иужькІэ а тхакІуэм и зы тхыгъэ зак'уи дунейм къытхъэжакъым. Сыт ар зэпхар, къызыхъекІар? Апхуэдэ ехъулІэныгъэшхуэхэр зиІэу литературэм япэ лъэбакъуэр хэзыча тхакІуэ ныбжыщІэм сыйт тхэн заншІэу, икІещІыпІекІэ щышигъэтар? Ар зыубзыху, Іуэхур зытетыр пэжу къэзыІуатэ тхылъымпІэ ди деж къызымысакІэ, иджыпсту-кІэ ар гурыІуэгъуэкъым. Хуэгъэфэшэгъуеийщ, языныкъуэхэм зэрагугъэм тепшІыхъмэ, ар А. С. Пушкин и лІэныгъэм епхауэ щытыныр¹, хъэмэрэ мыйхэжыф хъуауэ е еzym фIэкъабылу тхэн щигъэтыжауэ къызыцыбгъэхъуныр. А зи гугъу тиІахэр тхакІуэм шхъэусыгъуэ щыхуэмыхъуакІэ, уегупсы-

¹ Мухамед Хафицев. Знакомый Пушкина. «Университетская жизнь», 1967, № 11—12, май и 27-м.

сынэмэ, нэгъуэцціц абы тхэн щезыгъэгъетар. Ар-
дэ къизеритфіэштімкіэ, зэпхар мырац. Езыхэм
къагурышэжами с нэгъуэцціхэм къыхуццагъеща-
ми, «Къэжэр гушышэм» и щагъыбзэр урыс пашты-
хым зэрхуэгъэпсар унафэцці нэхъ инхэм къацці-
никіи адигэ тхакшум ахэм унафэ ткій къихуашц
дялеккіэ абы зыри итхынуи тридзэнни хуимыту.
Урыс паштыхым, жандармэхэм я унафэцці Бен-
кендорф сымэ урыс лъэпкым и къуэ нэхъ нэжжэм
ящышу зыкъым е түкъым бзэншэ яштар¹, ахэм
я дежкіэ тугъуехътэкъым «бгырыс емылдажхэм я
зы лыкшум» и жъэр быдэу, зэн мынчилжину
шіэххэнныр. Абы щыхъэт төхъуэ тхыгъэ иджыжб
къэхутауэ щымышми, ар къагъуэтынкіэ хуупущ.

Ар зерипэжым щыхъэт төхъуэ тхыгъитым¹ къагъуэт-къамыгъуэтми, Къаз-Джэрий и Іуэхум зы-
мыхъумыщагъэ хэлъц: абы шынагъеккіэ тхэн цаг-
гъэгъетамэ, ахэм я унафэм ар едэшумэ, абы лы-
гъэшхүэ зерихъакъым. Абы къикійр Іуэху иж-
ирихъэжъям ар зэрепцыжарц, абы нэхъре пса-
льэмакъыншэ, хуэццаяуэ узыгъенсэун дээ къүүм-
къур нэхъ къизэриштарц.

Иджыкіэ зыми и фіэш хъуркъым Къаз-Джэрий
ли деж къэса художественнэ тхыгъитым фіэккі
имытхаун цэгъуэцціхэр къыщцемынауи. Языныкъуэ
шіэныгъэлхэм зэрхуагъэфащэмкіэ адигэ тха-
кшум иужькіи, цэгъуэцці унэцціэ зыфиццыжауэ.
тхэуэ щитац. Иужь лъэхъэнэ дыдэхэм ар имыдэж

¹ Къаз-Джэрий и рассказыр къыщыдэкіа 1836 гъэ дыдэм
Николай I-м и унафеккіе А. С. Пушкинэ декабристхэмрэ я
нубжэгъу П. Я. Чаадаевыр (1794—1856) и «Философическое
письмо» тхыгъэ шіэрышум паштцэ делэу ягъэуаш иккіи зы-
рин итхыну хуимыту тхыгъитым іэ трагъэдзэгъяш. Епль:
А. Н. Герцен. «Былое и думы»; М., 1972, нап. 442.

щхъэкІэ¹, апхуэдэ гупсысэхэм тетащ профессор Г. Ф. Турчаниновыр. НэгъуэшІ тхыгъэхэр а адигэ тхакІуэм зэриам щыхъэт тохъуэ «къызэрхүүштүмкІэ ныбжъэгъуфІ, литературэмкІэ къуэш»² ар зышЦа урыс тхакІуэ А. Н. Муравьев абы хуитха письмори.

Япэ къыдигъэкІа и тхыгъэм щхъэкІэ зэхэзехуэн яшЦа алыгэ тхакІуэ ныбжъыщІэм ар апхуэдизкІэ гуауэ къышыхъуаши, икІэшЦыпІэкІэ, зэман лъэнкъ димыгъэкІуу яужь йохъэ зыгуэр зыхузэфІэкІыцу псори хигъыхъэу адрес и тхыгъэхэри къыдигъэкІыну хуит зригъэшЦыну. А Йүэхум хэпшЦаш А. Н. Муравьеви, бгырыс полуэскадроным и командир Хъян-Джэрии, усблэмэ урыс жандармэхэм я уна-фэшЦ езы Бенкендорф дыдэри. Шэрджэс тхакІуэр иrogузавэ и тхыгъэ псори зы тетрадь закъуэм зэритым, абы и зэрэнкИ куэд а тхыгъэм зэрыримыгъэджефынм. НобэкІэ гурыуэгъуэ дыдэкъым а тетрадым сыт хуэлиз тхыгъэ итами. Г. Ф. Турчаниновым зэрыхуигъэфащэмкІэ, а тетрадым итар тхакІуэм и тхыгъйтІш — «ХъэжытІэгъуей аузымрэ» «Къэжэр гуныІэмрэц»³. Аүэ тетрадыр а зэман дылэм хэт деж зыдэшыгар? Къаз-Джэрий и письмом хэплъагъуэркъым ар А. С. Пушкин деж щылаи абы къеыыхыжин хуяеуи. И ныбжъэгъу шэрджэс тхакІуэм и тхыгъэхэр Муравьев иэгъуэшЦхэми яригъэлъагъуѓэнш Пушкин иэмшиц. Абы къыдэкІуэуи, хуэгъэфэшэгъуейш, тхыгъэр къыдэкІа иэужь, иэгъуэшЦ зыгуэрхэр абы итамэ, а тетрадыр Пушкин и деж куэдрэ Ѣигъэлэжыныр. Г. Ф. Турчаниновым имыдэ щхъэкІэ, Къаз-Джэрий

¹ «Временник Пушкинской Комиссии», Л., 1970, нап. 33.

² «Литературный архив», т. I, М.—Л., 1938, нап. 20.

³ «Временник Пушкинской Комиссии», Л., 1970, нап. 38.

зылъыхъуа и тетрадыр къигъуэтыхащ, и унафэнцхэр абы хигъаплъэри хуит яцлаш фіэкі, ар «Современникым» и етлюанэ тхылъым къитехуэнтэкъым. Дэ къызэрятлъытэмкіэ, абы итакъым «ХъэжытІегъуей аузыр», тхакіуэм япэ къыдигъекіа и тхыгъэр.

«Къэжэр гушыІэр» и закъуэ зы тетрадым итынуи цыкіууэц — ар зэрхъур наиэкіуэцлибл къудейщ. Абы нэмьшіаун фіещ щыгъуейщ адыгэ тхакіуэм зы тхыгъэ закъуэ фіекі и зэфіекіыр къралъытэну урыс тхакіуэхэм иримытыныр. Мытурыуэгъуэу нэгъуэші зыгуэри хэлъщ мы Іуэхум. А тетрадым «Къэжэр гушыІэм» нэмьші итамэ, урыс усакіуэм иужькіэ къыдигъекіа «Современникым» сый а тхакіуэм нэгъуэші и тхыгъэ щытромыдзэжар? Абы и жэуапыр, дэ къызэрятфіещымкіэ, зэпхар «Къэжэр гушыІэрщ», абы кърикіуа бэлыхъ, хъэргъашыргъэрщ. Рассказым и щагыбзэр къамыхутамэ, Къаз-Джэрий адрей и тхыгъехэри Пушкин и журналым тридзэнт. Е, ар мыхъумэ, аихуэдиз хыхъэхэкі зилэ адыгэ тхакіуэм ахэр къызэрятгъекіын Іэмалхэр къигъуэтынт, къыпэрыуэ, зэрэн къыхуэхъу щымыіамэ, хуит яшіамэ. Абы къыдэкліууни А. Н. Муравьев абы хуитха письмом щыплъагъуркъым тхэн щигъетын мурад абы ищлаун. Ар дэнэ къэна, тхакіуэр щэльяіуэр, хуитыныгъэ къызэрыйхыним епІешціекіуу яужь щихъэр дяпекіи зыгуэрхэр итхыну зэrimурадырщ. Ищхъекіэ дызытепсэлъыхъахэм къяіуатэр зыш: ди деж къэмьса, иджыкіэ къэдмыхутэфа щхъекіэ, а тхыгъитым нэмьші Къаз-Джэрий и Іэдакъэ нэгъуэші художественнэ тхыгъэхэри къызэрышіекіларщ.

Урыс литературэм и тхыдэм елэжья щіэнныгъэлі шхъэхуэхэм күэд ишіаун гу лъатац А. С. Пушкин ре Къаз-Джэрийре зэпышіэнныгъэ быдэ яку зэри-

лъам, ныбжъэгъугъэ зэрзызхуаlam. А зэхүүштыкIэ куу ахэм яlam, щIеныгъэлIхэм къызэралъытэмкIэ, фIыгъуэ зыбжанэ къыдэкIуаш, лъэнкъуитIми я сэбээ хэлъаш. А зэныбжъэгъуныгъэ пэжим къыдэкIуахэм ящыш зы Iуэхум пыухыкIауэ къыштеувыIаш советскэ литературовед В. Л. Комарович «Пушкин и етIуанэ Кавказ поэмэр» зыфIища и лэжьыгъэм. Хээкъуу и фIэш тхылъеджэм хуэмшицыщэ пэтми, щапхъэ къигъесэбэихэр языныкъуэхэм хузэмийгъэкIуж, хузэтемыхуэжми, а щIеныгъэлIым къызэрилъытамкIэ, А. С. Пушкин и поэмэ «Тазитым» хэт лъыхъужым и зэфIэгъэувэнным лъабжъэ хуэхъуар Нэгумэ Шорэ нэмшиц Къаз-Джэрий и гъашНэриц. А Iуэхум тэухуауэ мыраш абы итхигъяар: «А зэтхуэныгъэм хуитыныгъэ къыдат Нэгумэр Тазит и прообраз нэсу къэтлъытэнэр — Пушкин гъашцэм зыщыхуээз икИи аргуэрү иужькIэ (къыхэзгъэшхъэхукар авторырщ — Х. А.) «Современикым» и лэжьакIуэхэм ящыш зым, «АжытIэгъуей ауз» очеркым и авторым — Къаз-Джэрий дежи щилъэгъуа типыр; а очерк къыдигъэкIым Пушкин щIигъуа кIэху псалъэри аргуэрү зэ щыхъэт тохъуэж Тазит гъашцэм къызэрыхэкIар: «Къаз-Джэрий и гъашцэм и къекIуэкIыкIам езы Пушкин и лъыхъужь дыдэм и темэр къыщицIэ икИи къынцигъэлъагъуэ хуэдэш; «плъагъуныр гъэшIэгъуэнц ... мусльымэнэр гүпсисэ инхэм зэшIаубыдауэ жорым — Европэмэр щIеныгъэмэр а я дамыгъэм — зэреплъыр»¹.

«Тазит» поэмэр итхинэр А. С. Пушкин игу къынцыкар Кавказым 1829 гъэм етIуанэу къынцы-

¹ В. Л. Комарович. Вторая кавказская поэма Пушкина, «Временник Пушкинской Комиссии», М.—Л., 1941, № 6, нап. 233.

күаарщ. А тхыгъэм уцрохъэлІэж етіуаш къэкіу-
гъуэм усакіуэм ильгъуахамрэ зэгупсысаҳамрэ,
«Арзрум сызәрыкіуар» тхылъым иужькіэ къыщи-
Іуэта Іуэхугъуэ зыкъомым. А тхылъым и зэхэль-
хъэным щегупсыса, и нэхъыбэр шитха зэманим
урис усакіуэшхуэм иціыху щытакъым Къаз-Дже-
рий. Абы къыхэкікіэ фіэшіціыгъуейш 1835—36
гъэхэм нэуасэ зыхуэхъуа адыгэ щіалэм и гъашІэр
къицІа нэужь «Тазит» поэмэр Пушкин щіеринціэу
итхыжу щіидзар е зэхъуэкіыныгъе инхэр абы при-
тар. Щыхугъе къыхуэхъуа щіалэм къыхуджам.
Бырыс хъэл-щэнхэр къызәрышыгъэлъегъуам и нэ-
жагъ сыйкіэ къеупщіам, къечэндజәщам армыхъу-
мэ, щыуагъеу къыцІекіынщ, Нэгумэ Шори Къаз-
Джэрий зэхэтү «Тазит» лъабжъе хуэхъуар. Ар жы-
піэ хъунт поэмэр итхыным и пэ къихуеу а тіури
Пушкин къицІыхуамэ. Нобэ къэхутауэ щыІэ щап-
хъэхэм фіэкі уимыІэу апхуэдэ гупсысэхэр уукъуэ-
линир, дэ дызэреплъымкіэ, пасэуэц, къезэгъы-
щэркъым, ар сый хуэдэу мыгъешІегъуэнми языны-
къухэм дежкіэ мыхъуэпсанІэми.

Къызыхэкіа и лъэпкъым и гъащІэ хъэлъэр, ар
зыхета бэлыхыр, зэрихъа гупсысэр, и гугъапІэ-
хъуэпсанІэр къэгъэлъегъуэним ялэ яужь ихъа
адыгэ тхакіуэ гъуэзеджэн Къаз-Джэрий. Ар зы-
щіапІыкіар, абы и зэхещІыкі-дуней еплъыкІэр
зыпсыхъар, художественне псалъекіэ къалэн инхэр
щІэним и гъуэгум тезигъэувар урис литературэрш,
абы зригъэпэща хъугъуэфІыгъуэ хъэлэмэтхэрш, и
тхакіуэ, усакіуэ инхэрш. Урис демократическа
культурэ пашэм и ціыху лэртихэм тхакіуэ ны-
бжышІэм, адыгэ щІэныгъэмрэ литературэрш елэ-
жья адрес щІэныгъэлІхэм и ешхыркъабзэу, яхула
пыщІэныгъэм, дэІэпкъуэгъушхуэ къратам нағуэу
къагъэлъагъуэ урис лъэпкъ иным и ціыху нэхъ

пашэхэмрэ бгырыс лъэпкъхэмрэ яку а илъэсхэм зэньбжъэгтуныгъэ быдэ зэрьдэлъар, 19-нэ лІэшыгъуэм и пэцІэдзэм япэ лъэбакъүэхэр зычу щІэзыдза адыгэ литературэм и къежьапІэ дыдэм урыс литературэ лъэщым и тхакІуэ нэхъ инхэр зэрьшытар. Щіыхъ зыпыль а гъуэгум куэдрэ темытыфами, ищІену и мурада, жиІену игу илъя псори и кІэм нэсу хуэмьгъэзэшІами, машІэкъым а адыгэ тхакІуэ гъуэзэджэм хузэфІэкІари. Урыс литературэм и пашэфІхэм, и тхыльеджэ арэзы щІыгъуейхэм я деж абы къышихъ щытхъум наIуэ ящІ художественнэ талант абрагъуэ абы зэриIар, адыгэ лъэпкъым и гъащІэмрэ и гупсысэмрэ куууэ, нэсу зэпкърызыхыфын, къэзыгъэлъэгъуэжыфын тхакІуэ хъэлэмэту ар зэрьшытар. Шеч хэмэлъуи, еzym и зэфІэкІкІэ къихъауэ Къаз-Джэрий хуэфащэц лъэпкъ литературам и тхыдэм щіыхъ иIэу хэтыныр, абы и къежьапІэм щыт, лъэпкъыр зыгъэин, зыгъэлъагэ, ар зэрыгушхуэ япэ и щІэньгъэлІ, тхакІуэ, усакІуэхэм абы и цІэ лъапІери ябгъурытыныр.

ХЪАН-ДЖЭРИЙ И ТВОРЧЕСТВЭР

Дэтхэнэ зы Іуэхуми, ар инуи цыкIууи щрети, зы лъэныкъуэ къудейкIэ убгъэдыхъэ хъунукъым. Апхуэдэ еплъыкIэм зэи фы къыдэкIуэркъым: зы лъэныкъуэр куууэ къэпшIэнурэ, адрейм зыри хомыщIыкIыу укъэнэнущ, и щхъэфэм щыгъуазэ ухъунурэ, купшIэр къыпфIэнэнущ. Ар гъашIэм куэдрэ къышохъу цыхум и щхъэ Іуэху щищIэкIи, и лэжыгъэ-къалэн пыухыкIахэр щигъэзащIэкIи. Аүэ ар зым и щхъэ Іуэхум, и ІэнатIэм щылэшIэкI щыуагъэм щыфIэммыкIым апхуэдэу шынагъуэкъым, мыхъумыщIагъэ куэди хуэшIэркъым. Абы ер къышдэкIуэр, лей зэрихъэныр щыхузэфIэкIыр цыху куэдым я Іуэху, лъэпкъ гъашIэм, тхыдэм, литературэм, культурэм ар щехъэлIарщ, ахэм елэжхэм а еплъыкIэ мыхъумыщIэм тету щыуагъэшхуэхэр ща-ІэшIэшIэм дежщ.

Пасэрэй адыгэ тхыдэм елэжь щIеныгъэлI щхъэхуэхэм а бгъэдыхъэкIэ пхэнжыр къагъэсэбэп. Нэхь пыухыкIауэ жыпIэмэ, абы ушыхуозэ лъэпкъ культурэм хэлъхъэныгъэшхуэ хуэзыщIа щIеныгъэлIхэм яшщ зым — Хъан-Джэрий — и тхыгъэхэм щитеп-сэлъыхъкIэ. Сыт хуэдэ тхыгъэхэр хуамытхами, пса-

лъэ дыгъэлхэр хужамыїми, лажъэ лъэпкъ имыїэу
лейирах а цыху пэрытим, ар лъос абы, и твор-
чествэм Іузэу зэрыбгъэдыхъэм, нэ закъуэкІэ зэреп-
лым щхъекІэ. А щІэнныгъэлІ хъэлэмэтим и исэу-
кІэм, лэжыгъэ иригъэкІуэкІам, и Іэдакъэ къы-
щІекІа тхыгъэхэм щыгъуазэхэм зыжъэу жаїэ Хъан-
Джэрий лъэпкъ тхыдэм, хъэл, щэн, хабзэхэм тет-
хыхъа, общественэ лэжыгъэ иригъэкІуэкІа фІекІ
нэгъуэшІ имыщІауэ, нэгъуэшІу жыпІэмэ, абыхэм
къызэралытэмкІэ, ар историк-этнограф къулейщ. А гүпсисэр зэцхьу куэдым жатэныр, пэжу, нэ-
гъуэшІ зы Іуэхуми епхащ. Нобэр къыздэсэм адыгэ
щІэнныгъэлІым тетхыхъар, и Іуэхур, уеблэмэ, къы-
дэзыхыжар, и гъашІэм и къекІуэкІыкІан и тхыгъэ-
хэм я мыхъэнэи къэзыхутэжар лъэпкъ тхыдэм
елэжъхэрщ. А лэжыгъэшхуэ ящІам щхъекІэ ахэр
фыщІэншэ щын хуейкъым. Ауэ ахэр бгъэкъуаншэ
зэрыхъуныр зыш: зы уэрэд ирашэжъяуэ увыїэгъуэ
имыїэу зэрыжайэрщ, ар пэжми пцЫми, еда-
Іуэхэм ар ягу ирихъ иримыхъми емыплъу, щІэмь-
упшиїэу. Хъан-Джэрий историкщ, этнографщ увыїэ-
гъуэ уимыїэу жыпІэ щхъекІэ, ар зэрышытим фІэ-
кІынукъым е ар пцЫмэ, пэж пхуэшІынукъым, ауэ
ар историкигъуэм ибубыдэу иумыгъэкІыу щыпІы-
гъынири къезэгъышэркъым, щыугъэш, абы нэ-
гъуэшІ лэжыгъэхэри ищІэныр щыхузэфІекІакІэ.]

Хъан-Джэрий хэлхээныгъэшхуэ зыхищІар
лъэпкъ тхыдэм и закъуэкъым, языныкъуэхэм абы
гу лъамытами. Историкхэм шеч къытрахъэ, арэзы
темыхъуэми, а адыгэ щІэнныгъэлІ гъуэзэджэм и
Іэдакъэ къыщІекІаш лъэпкъ литературэм и япэ
художествение тхыгъэ нэхъыфІхэр, абы и лъа-
бжъэр зыгъэтІылъа и тхакІуэ нэхъ ин дыдэхэм ар
яящищ. Лъэпкъ тхыдэм абы хүишІар науэ щІа-
мэ, къэхута хъуамэ, иджыри сэтей щІакъым

лъэпкъ литературэм абы щиубыд щыпIэр, хуишIа хэлльхэныгъэр, зыужыныгъэ иритар. Еzym и IэзагъкIэ, и лэжыгъекIэ, и тхыгъекIэ лъэпкъ литературэм къышихъ щыпIэр, щыхуэфащекIэ, щыхузэфIакIэ, абы щетыжын хуейш, сый хуэдизкIэ ар нэхъ псынщIэу длэжьми, еzym и дежкIи лъэпкъ литературэм папщекIи нэхъыфIщ. Ар убзыхури лъэпкъ литературэм елэжхэм я къалэн нэхъышхъэхэм ящыш зыш, ар щэнми игъуэ хъуаш, шэчнышэу.

Адыгэ тхакIуэ ин Хъан-Джэрий «историк», «этнограф» къудей, къабэ щыныр япэ дыдэ зи пишэ дээзылхъар М. О. Косвенщ.] Зыми хущIэхъумэнкъым лэжыгъефI абы ишIар, XIX лIэштыгъуэм псэуа адыгэ щIэнныгъэлIхэм псом япэ ар зэрьтетхъар, я йуэху къызэрыдихыжар. Зыми щыуагъэуи къилъытэнкъым абы и тхыгъэм — «Адыгэ историк икIи этнограф Хъан-Джэрий» псальашхъэр зэрыхуишIар, езыр тхыдэм, хабзэхэм щелэжькIэ, адыгэ щIэнныгъэлIым и лэжыгъехэм а зы лъэныкъуэ закъуэмкIи уеплъыным, утетхыхыным емыкIуи губгъэни пылъкъым. Ауэ ахэр пэж, хъэкъкIэ уи фIещ хъу щхъекIэ, ныкъусаныгъэншэкъым, къабыл къыпщыхъущэркъым а историк цIэрыIуэм Хъан-Джэрий и тхыгъэ нэхъыфIхэм яхужиIэр. Имылъагъуми е илъагъуу зышигъэуами, адыгэ тхакIуэм и IэдакъэщIэкIхэм Косвен ерышу художественэ тхыгъэм и хъэл лъэпкъ ядилъагъуркъым. КъыдэкIауэ нобэкIэ дызышыгъуазэ тхакIуэм и тхыгъиблми абы яхужиIэр мыраш: «Хъан-Джэрий и тхыгъэ псори я купщекIи я щитыкIэкIи нэхъ зэкIуалIэр адыгэхэм я тхыдэмрэ этнографиемрэц, абы къыдэкIауэуи дунейм къитехъя и тхыгъиблым щыши плIым, этнографиемкIэ материал куэд хэт щхъекIэ, тхыдэр нэхъыбэу къэзы-

гъэлъэгъуэж тхыгъэхэм я хъэл ялэш икИи абыхэм ящыщу гъашЦэм къышыхъуа Йуэху мымащЦэхэр къэзыЙуэтэж тхыгъищыр этнографием хохьэ»¹.

Хъан-Джэрий и тхыгъэхэм я нэхъыфI дыдэш «Шэрджэс хъыбархэр» историчесэ повестыр. Жыпхъэ щхъэхуэ пыгъыу убгъэдыхъэн хуейш ми тхыгъэм, ар апхуэдизкIэ адрейхэм къашхъэшцокI, екIуалIэркъым, яхуэдэкъыми. НэгъуэшЦхэм зэрэмышхъым М. О. Косвен анхуэдизкIэ и нэр къышапхъуаши, а тхыгъэм абы художественэ хъэл гуэри хильагъуэркъым, повестыр научнэ лэжыгъэ къызэрыкIуэу къышЦргэдэз. А тхыгъэр къызэрышихъум, абы зэреплъым теухуауэ мыращ а щЦэнныгъэлIым итхыгъар: «Шэрджэс хъыбархэр» ...адыгэхэм я хъэл-щэнхэр, хабзэхэр, динир, народ усыгъэр, абы къыдэкIуэуи абыхэм я тхыдэм щыщ Йуэху щхъэхуэхэр зыубгъуауэ, кууагъ иIэу къышетхэкIа тхыгъещ; ахэм я къэIуэтэныр беллетристикэ хъэл зиIэ экспурс гъэшЦэгъуэнхэмкIэ зэблэдзащ»². Зэрытльагъущи, шэчи шубэхъэн къытримыхъэжу, щЦэнныгъэлIым тхыдэм теухуа лэжыгъэ мыр ешI, художественэ гъэпсыкIэ зыгъуэта пычыгъуэхэм зэзэмэзэххэ абы узэрышыхуээр имыбзыщI пэтми, Хъан-Джэрий адрей и тхыгъэхэм а тIэкIу дыдэри дильагъуркъым М. О. Косвен, ахэр, ищхъэкIэ къызэригъэлъэгъуаши, абы къызэрилъытэр научнэ лэжыгъэ къабзэуш.

М. О. Косвен и лэжыгъэм еплъытмэ, Хъан-Джэрий и тхыгъэхэм зэреплъ, зэрыхущыхэм тепиIыхъмэ, лъэбакъуэшхуэ япекIэ ичащ Къумыкъу

¹ М. О. Косвен. Этнография и история Кавказа, М., 1961,

² Ар дыдэм, нап. 193.

Тыгъуэн. «Хъан-Джэрий» зыфтица и тхылъым а профессорым псоми зэхахыу, и щхъэ течауэ зан-щIэу жеIэр адигэ щIэнныгъэлIым литературнэ лэжьыгъэ зэрыригъэкIуекIар, емыкIуу къимылъйтэу ар «Шэрджэс хъыбархэм» повесткIэ йоджэр, хэкум и образыр абы и тхыгъэхэм къизэрыщиgъэлъэгъуар, зэрыщиzэфIэгъэувар зэпкърихишу яужь йохъэ. А псори пэжт, хъарзынэт, а Iуэхум бзаджагъэ тIэкIурэ Iэмал гъэпщикIуарэ щIэнныгъэлIым щIимылъхъэжамэ. Къумыкъу Т. и тхылъыр напэкIуэцI 131-рэ мэхъу, абы щищуи нэхъыбэр щIэнныгъэлIым тхыдэр, хъэл-щэнхэр, хабзэхэр къизэригъэлъэгъуам, абы и политическэ, экономическэ, историческэ еплъыкIэхэм я къэхутэнэм ятригъэкIуадэмэ, абы тхакIуэм и литературнэ лэжьыгъэм щритыр, тригъэкIуадэр псори зэрышту... даша фи гугъэрэ? ...напэкIуэцIибл къудейщ¹. Хъан-Джэрий и тхыгъэхэм ящищуи художественнэ тхыгъеу абы къилъытэр повесть зыфтица «Шэрджэс хъыбархэм» и закъуэц. Къумыкъу Тыгъуэни, Косвен ешхыыркъабзэу, Хъан-Джэрий и адрей тхыгъэхэм художественнэ хъэл гуэр яхилъагъуэркъым, ахэм елэжыну хуит хуишIри тхыдэм елэжыхэрщ².

Зримыгъэубгъуущэ щхъэкIэ, Хъан-Джэрий и творчествэм нэгъуэцI бгъэдыхъэкIэ хуиIещ Г. Ф. Турчаниновым, ищхъэкIэ зи гугъу тщIам къышхъэшчиIуу. Пэжщ, абы и Iуэху еплъыкIэри тэмэмкъым, ныкъусаныгъэншэкъым. Уегупсысыпэмэ, дызытеп-сэльыхъа еджагъэшхуэхэм мыри къазэрыщхъэшчиI щIагъуэ щиIэкъым, а тIум я щиуагъэм ешхьш мыбы IэшIэшIэри. XIX лIэшIыгъуэм адигэ щIэнныгъэмрэ литературэмрэ хуэлэжья щIэнныгъэлI

¹ Т. Х. Кумыков. Хан-Гирей, Н., 1969, нап. 121—128.

² Ап дыдэм, нап. 121.

пэрытитын — Хъан-Джэрийрэ Къаз-Джэрийрэ — тэухуауз мыр итхыгъаш Г. Ф. Турчаниновым: «А түри пцы нэхъышхэ дыдэхэм ящищащ, урысы-бзэктээ я гупсысэр ИэкИуэлъакИуэу икИи куууэ къызэралуэтэфын щИэнныгъэ лъагэ Урысейм ахэм щызыгъярагъяш. Ауэ ахэм я культурнэ лэжыгъяхэр литературэ къабзэм щаIа мурадхэм ф!экИыртэкъым, тхакИуэ лэжыгъэм и щИбыкИи кУэртэкъым. Ахэм я ф!экИуэхуакъым къызыхэкИа лъепкъым, уеблемэ зышищ класс дыдэм я деж щИэнныгъэм зыщегъяужыныр. Гъашцэм къыщыхъу Иуэхугъяэхэр кърабжэктээ ф!экИ, ахэр егупсысакъым шердэжэсхэм я гъашцэм зэхъуэкИыныгъяхэр щегъякИуекИын зэрыхуейм»¹. Лажьэ зимыгъэ адыгэ щИалэ ахтырзэмантын мыхъумыщагъэ зэрыхужиИэм, якИэрымыль зэрыкИэрилъхээм укъытеныувиИэмэ, профессор Турчаниновым жиИэну зыхэтар зыщ: мы түур тхакИуэ къабзэу зэрыщытарц. Ауэ а түум щхъектээ ар жыпИэнри къезэгъышэркъым, пэжкъым. Историк къудейуэ зэрыщымытам ешхыркъабзэу, тхакИуэ къудейуэ а түри къэплъите хъунукъым. Дэтхэнэ зы лъепкъми и япэ щИэнныгъэлИхэм Иуэху зэхуэмидэ куэд ялэжыныр я хабзэу щытищ, абы и щапхъэ гъунэжки къыщыбгъуэтинущ лъепкъ щхъэхүэхэм я деж. Абы и щыхъэт науэш Урысейм и япэ университеткИэ зэджэу щыта щИэнныгъэлИ хъэлэмэт М. Ломоносовым и лэжыгъэр. Жыжъэ умыкИуэу, куэд къумыкИуху адыгэ тхыдэ дыдэми ушыхуэзэнущ абы и щапхъэ гъуэзэджэ — Нэгумэ Шорэ и творчествэм. Лъепкъ тхыдэм и гъуэгур зэфИэгъяувэжынири, анэдэлъхубзэм и хабзэхэр къэхутэнри, къыдалъхуахэм лЭшцыгъуэкИэрэ къадэ-

¹ Ш. Б. Ногма. Филологические труды, т. I, Н. 1956, нап. 11—12.

гъуэгурыйа Йуэрыйуатэр зэхуэхъэсыжынри, лъэпкъ тхыбзэм, щэнгъэм елэжкынри, усэ тхынри зэүэ, зэрыштыу и пщэ абы щыдилхъар зыхэт гъацIэм, земаным ирихулIат, ахэм яшыщ дэтхэнэ зыми лъэпкъыр Iэмал имыIэу зэрыхуейр ищIарт, зыр щымыIэу адресим зыужыныгъэ нэс игъуэтинкIэ зэрымыхъуныр къыгурыйути арщ. Алхуэдэ къаллэн дыдэхэри къыпэштытащ Хъян-Джэрии. Арац, хуей-хуэмейми, Йуэхугъуэ зыбжанэм абын зрипштын хуей щIэхъяар. XIX лэшIыгъуэм и пэцIэдзэм адыгэ лъэпкъым къыхэкIа япэ щэнгъэлIхэр энциклопедистхэу зэрыштытар, щымытынкIи Iэмал зэrimыIар къазэрыгурымыIар тхыдэм елэжкъэм я щыуагъэ нэхъ инш.

Ауэ лэжыгъэ зэхуэмьидэ куэд щэн хуей зэрыхъуам и закъуэ и зэрэнкъым Хъян-Джэрий и тхыгъэ псори историкхэм зыIещIалхъэжыныр, научиэ лэжыгъэ пцIанэ къудейуэ ахэр ябжыныр къизыхэкIар. Ди жагъуэ зэрыхъунчи, ар зэпхам езы тхакIуэр тепсэлъыхыжа пэтрэ, абы и творчествэм елэжъя щэнгъэлIхэм а псальхэм е гу лъатакъым е къытемуувыIэу блэкIаш яфIэфI, я сэбэл хэлтэктыв, гупсысэ къэIуатэр ахэм пцIы ящIырти. Дэ зи гугъу тщIыр абы и тхыгъэхэм щыпIэ ин адыгэ ЙуэрыIуатэм, тхыдэм, хъэл-щэн, хабзэхэм щаубыдыныр зэпхарщ, езы тхакIуэми абы таухуауэ жиIэжарщ. Ар ищIэныр Iэмалыншагъэм къизэрыхэкIар къыхигъэшхъэхукIыжу «Шэрджэс хъыбархэм» и щIэдзапIэм абы мыпхуэдэу щитхыгъаш: «Сыту фы ууейхэм (къыхэзыгъэшхъэхукIар езы тхакIуэрщ — Х. А.) ухуэтхэныр; мыbdеж езы тхылъеджэм къышыгурыйенущ и лъэпкъым къигу-псысахэм авторым сыйт лейуэ кIэрилхъами икИ тыншу къишIэнущ земаныжым и таурыхъ пэжхэр. Хамэхэм (къыхэзыгъэшхъэхукIар езы тхакIуэрщ —

Хь. А.) щхъækIэ щыptxkIэ ящыгъупщэжа къэхъу-
къашIэхэр къызыыхэпхыну уи мурад е уи гупсысэм
и унэр зытепщIыхыну уи гугъэ Iуэхум теухуаэ
зэхэцIыкIыныгъэ ептын щхъækIэ, нэхъ Iуэху
жыгъейхэр мызэ-мытIэу къыхэбгъещхъэхукIын хуей
мэхъу. Пэжш, мыбдежи нэхъыбэм тыншигъуэ нэхъ
инхэри щыIеш, ауэ, дауэ щымытми, а тыншигъуэ-
хэм тезмыщIыхуу, сэ иджы сыхуейт дыдейхэм
(къыхэзыгъещхъэхукIар езы тхакIуэрщ — Хь. А.)
папщIэ сытхэн. Итланэ 10-нэ напэкIуэцIым щызу-
хынт си гупсысэм щызэтезэрыхъа унэ гъуэзэджэм и
щыныр, ауэ ар иджы щхъэусыгъуэ цIыкIу дыдэм
и зэранкIэ, пэж фыхуеймэ, тхылъымпIэм гъэзэцIа
щыхъунукъым: сэ, цIыхъышхуэ фхуэзыщIфи Iуэху-
тхъэбзащIэм, тхъэм къызитац гъэпсэхугъуэ сизмы-
гъахуэ лъагъуныгъэ тхэным хүесщIыныр, таланту
(къыхэзыгъещхъэхукIар езы тхакIуэрщ — Хь. А.)
щай и уасэ симыIэ пэтми, икIи абы къыдэкIуэуи
сэ сизыхуэтхэр **хамэхэрщ** (къыхэзыгъещхъэхукIар
езы тхакIуэрщ — Хь. А.)»¹. ТхакIуэм фIыуэ къы-
гуроIуэ нэгъуэщI лъэпкъым и бзэкIэ утхэним гу-
гъуехуу нылтыр, жылIэну узыхуейр абы и тхы-
лъеджэм деж нэбгъэсыныр, гурыбгъэIуэныр икъу-
кIэ зэрыгугъур, напэкIуэцI нэхъыбэ абы зэрыте-
кIуадэр, ар къохъулIэн папщIэ Iуэху щхъэхуэ
цIыкIу дыдэхэми укъытеувыIэн хуей зэрыхъур.
ТIэкIу языныкъуэхэм ирагъэлеищэм, аращ тха-
кIуэм и художественнэ тхыгъэхэм тхыдэм, Iуэры-
Iуатэм, хабзэхэм теухуа Iыхъэхэм щыпIэ ин щау-
быдыныр къызыыхэкIар. Ауэ абыхэм я зэранкIи а
тхыгъэхэм художественностагъ ядумылъагъунри,
научнэ лэжыгъэ къудейуэ ахэр бгъэувынри къе-
зэгъыркъым, пэжкъым, щыуагъэшхуэц.

¹ «Русский вестник», СПб, 1841, т. II, № 4, нап. 4.

Хъан-Джэрий и тхыгъэхэм тхыдэм, Йуэрыуатэм, лъэпкъ хабзэхэм щыпIешхүэ щаубыдыныр нэгъуэшI зы Йуэхуми епхац. ТхакIуэм и тхыгъэхэм я нэхъыбэр лъэпкъ Йуэрыуатэрц къзыыхэклар, блэклиа гъашIэ жыжъэрц зытеухуар. Пасэрэй цыху псэукIэм утетхыхуу, лъэпкъ гъашIэ клуар къэбгъэллэгъуэжу тхыдэм, Йуэрыуатэм, хъэл-щэнхэм укъытемузыIэнныр, я гугъу умыщIыныр хъунукъым. Апхуэдэм деж цыху гъашIэ къудейр къингъэлъагъуэклэ тхакIуэм и Йуэхур зэфIэкIынукъым, нэхъ пэж, куу, наIуэ ищIын папщIэ ар тхыдэм ирипхын, а зэманым лъэпкъым хъэл-щэн хэльяи, хабзэ зытетай, дунейеплъыкIэ, зэхэшщIыкI иIаи тэмэму абы зэфIигъэувэжын хуейщ. Пэжщ, зэхуэхъуу, зэкIуу ар дэтхэнэ зы тхакIуэми зэгуиухуэнэфиркъым, абы IэкIуэлъякIуэ ар щыхуэхъуунур зэман дэкIмэш, лэжыгъэм есэмэц, Iэзагь нэс зыIэригъыхъемэш. Япэ и тхыгъэхэм апхуэдэ ехъулIэныгъэхэр къызэрыщимыгъэлъегъуэфам щхъэклэ, Хъан-Джэрий емыкIушхүэ щыхуэшIыпхти и художественнэ тхыгъэхэр тхыдэм таухуа лэжыгъэхэу къышIэлъытапхти щыIэкъым.

Хъан-Джэрий зэрытхакIуэ нэсыр, лъэпкъ литературэм и тхыдэм, культурэм хэлъхьенгъэ ин зэрыхунилар наIуэ щыхъуныр пыухыкIауэ абы и тхыгъэхэр зэпкърыхамэш, абыхэм гъашIэр къызэрыщигъэлъегъуар, образ щызэгъэпэщаэм ирипх гупсысэхэр, ахэм я ухуэклэ-гъэпсыкIэхэр зыхуэдэр куууэ къэхутамэш. Ар щIэнныр дэнэ къэна, ди жагъуэ зэрыхъунци, адыгэ тхакIуэм и тхыгъэхэм ногбэрий къэбэрдэй тхылъеджэм е урысыбзэклэ е адигэбзэклэ щыгъуазэ зыхуищIыфынукъым, ахэм я флагъи ныкъусаныгъи зэрызэхигъэкIыным ар хуэхъэзыр пэтми. Ауэ а тхыгъэхэр псори къыдекIыным вежъэу утIысыжки а Йуэхур убзыхуан абы къишэ

ныкъусаныгъэхэр гъэкІуэдаи хъунукъым. Араш а адыгэ тхакІуэм и творчествэр кууэ зэпкърыхынам, и тхыгъэхэм ящІэль гупсысэхэр къэхутэнам, ахэм я гъэлсыкІэ-ухуэкІэхэм тэпсэлтыхынам и пЦальэр къесауз дэ къышІэтлытэр.

Хъан-Джэрий япэ и художественнэ тхыгъэу дунейм къитехвар «Шэрджэс хъыбархэр» историческэ повестырщ. «Русский вестник» журналым и тхылъ 4—5-хэм 1841 гъэм къитехуа а тхыгъэм урыс тхылъеджэр гуапэу ЙушІэгъаш. Гулъытэ хэ-Іэтыкла абы зэрыхуашІам щыхъэт тохъуэ а илъэс лыдэм абы щыщ пычыгъуэхэр зрадзэкІуу нэмьцэ журналым къизэритехуар¹.

А тхыгъэр япэ зытрадзэ урыс журналым и редакцэр абы повесткІэ йоджэ. Ар пэжщ, нэхъ тэмэмш, ди зэмьнам абы тетхыхъа щІэныгъэлІ щхъэхүэхэм ар ямыдэжми. ТкИийуэ а Йуеху еплъыкІэр зыукъуэдийр М. О. Косвенщ. НэгъуещІ бгъэдыхъэкІэ а тхыгъэм хуиІэщ Къумыкъу Т. Абы едэ, и щхъэ течауэ жеIэ ар зэрыповестыр, ауэ арэзы утехъуэ, дэпIыгъ хъунукъым абы дышІигъужыр — мы тхыгъэр нэгъуещІ зы тхыгъэ ин гуэрим щыщ пычыгъуу къизэрильтытэр². Журналым и редакцэр щыхъэт төхъуами, гъэшІэгъуэныгъэ куэдхэр абы хэлъ щхъэкІи, а тхыгъэр нэмьтхысауз, пычыгъуу, нэгъуещІым и зы Йыхъэу къозыгъэлтытэн нагъышэ, хъэл-щэн гуэр абы ИЭкъым. Апхуэдэ гупсысэхэм тетщ И. В. Трескови. Абы зэритхымкІэ, «Шэрджэс хъыбархэр» — Іэрыйхым щыщ пычыгъуэхэш³.

¹ Archiv fur vissenschaftliche Kunde von Russland, Berlin, 1841, нап. 423—435.

² Т. Х. Кумыков. Хан-Гирей, Н., 1968, нап. 121.

³ Къэбэрдэй литературэм и тхыдэм төхуа очеркхэр, Н., 1965, нап. 72.

Хъан-Джэрий и повестым лъабжъэ хуэхъуар лъэпкъ ЙуэрыІуатэм и зы таурыхъщ. ГъашцІэм пэжу къышыхъуа Йуэхуу щыт пэтми, абы нужькІэ исысэ щытыкІэ егъуэт икІи «ЖъуджалакІэ» еджэу ЙуэрыІуатэм щхъэхуэу, и закъуэу щызекІуэ мэхъу. Адыг таурыхъ пыухыкІар и тхыгъэм лъабжъэ хуицІа щхъэкІэ, жыпІэ хъунукъым, къызэригъуэта дыдэм хуэдэу, зэхъуэкІыныгъэ лъэпкъ иримыту тхакІуэм ар къигъэсэбэпыжауэ. Таурыхъыр зытеп-сэлъыхъыр щакІуэ зэныбжъэгъуитІим къащацІа щІэшхъурц, а тóум язым зэрихъя напэнщагъэрц, цыхугъэншагъэрц. Гукъинэу, хъэлэмэту ЙуэрыІуатэм къегъэлъэгъуэж лейр зэрымыгъур, машэ зытІ зэрихуэжыр, бзаджэнаджагъэ зыщІэм гъашцІэм гъуэгу зэрыщимыгъуэтыр, сыйт хуэдизу Ɂээзу ар абы щІимыхъумами имыгъэшцІуами. Цыхубз лъагъуныгъэ, и щхъэ закъуэ насып щхъэкІэ и ны-бжъэгъум епцІыж, ныбжъэгъулъ зыгъажэ цыхум илэжь щІэпхъэджагъэм и инагъыр къыцІэгъэнцы-ныр, ар гущыкІ щІыныр къалэн нэхъышхъэу тау-рыхъым и пшэ дэлъмэ, тхакІуэм зэхъуэкІыныгъэш-хуэ иримыту ар къегъэнэж, ауэ а Йуэхум хэт лы-хъужхъэм я образхэр нэхъ куу, пэж зэрищын нэ-гъуэцІ куэди абы кърепхыж. Таурыхъым щІэлъ гупсысэм апхуэдэ ЙуэхуцІеу тхакІуэм щІигъужыр хэкум и щхъэхуитыныгъэр, и щІыхъыр хъумэжы-ныр дэтхэнэ зы цыхуми и къалэн нэхъ ину, и зэ-хэгъэкІыпІэ пэжу зэрыштырыц. Таурыхъым хэ-мытми, гурыІуэгъуэш, адэжь щІинальэм и хъумэ-жыныр повестым и темэ нэхъ инхэм ящыщ зы тха-кІуэм щІишцІыр: а лъэхъэнэм еzym и нэгу щІокІ фыуэ илъагъу лъахэр зыхэт бэлхыхымрэ тхэ-мышцІагъэмрэ, зэпыч имыпІэу йогупсыс абы и хэ-кІыпІэ хъунухъэм. Арагъэнц Хъан-Джэрий и тхы-гъэ псоми хэкум и образым щІыпІэ ин дыдэ щІы-

щаубыдыр, и ліыхъужь нэхъышхъэхэм Хэкум лъагъуныгъэ хуаIэр я хъэл нэхъыфIхэм ящыш зыуэ къышIигъэлъагъуэр.

Адрей и хъыбар зэригъэпэшахэм ешху, ІуэрыIуатэм мы таурыхъри зэман пыухыкIами адыгэ лъэпкъ щхъэхуэми ирипхыркъым. А ныкъусаныгъэм ушыхуэзэркъым повестям, тхыгъэм къышхъу-щекIуэки Іуэхухэр тхакIуэм зыбгъэдильхъэр жаней лъэпкъырщ икИ Кърым хъаныгъэр Мыхъэмэт-Джэрий щыIэцIэлъа лъэхъэнэрщ. ІуэрыIуатэм пэжу ар апхуэдэу щыщытарэ щыщымытарэ къещIэжыгъуейщ, абы лъандэрэ ильэснцэм щIигъуаш, абы къриубыдэу зэхъуэкIыныгъэ инхэр а таурыхъым игъуэтыгъэнщ, ауз гъещIэгъуэнщ а тхыгъэм щекIуэки Іуэхур тхакIуэм адыгэ лъэпкъым и тхыдэм шынагъуэшхуэ къышылъыса лъэхъэни нэхъ хъэлъэ дыдэм зэрихъар. Зи щхъэ хуэпсэуж адыгэхэм я щхъэхуитыныгъэр, я хэку дахэр зыIэцIэзылъхъяну яужь иха Тырку сультIанымрэ абы и блыгущIэт Кърым хъанхэмрэ къагъесэбэп я къарури муслымэн динри, адыгэ лъэпкъ унафэцIхэм я зэгурымыIуэныгъэри, дышэ-мылъкухэм я зэфIэкIри. Ауэ зи лъахэр лыгъэ зыхэлъу зыхъумэж адыгэ лъэпкъыр и гугъуехи и пси еблэжыркъым, зэикI и бийм щхъэгъэшхъ абы зыхищIыркъым. Сыт хуэдэ къару шынагъуэу ар щымытами. ТхакIуэм пэжу къызэригъэлъэгъуаци, адыгэ хэкум и дежкIэ шынагъуэр хамэ щIыпIэ къикI зэрыпхъуакIуэхэркъым, зыхэт кIэ зимыIэж зауэхэркъым, абы и къарур зыхуыр, и текIуэныгъэфIхэр псыхэкIуадэ зыщIыр хэку бийрщ — пишж-уэркъыжхъэрщ, абыхэм я зэгурымыIуэныгъэрщ, щхъэхуещагъырщ, хэкум и зэIуэзэпэшымрэ абы и щхъэхуитыныгъэмрэ къазэрифIэмыIуэхухэрщ.

Зэ еплъыгъуэки къипшихъункIэ хъунунц зэры-

щыту повестыр фыуэ зэрылъагъуитым — Жамбулэтрэ Гуашэмрэ — я лъагъуныгъэ иным, абы и къарум, къабзагъым, тхъэмьицкIэгъуэшхуэ къатехъуам теухуауэ. Іэзагъышхуэ хэлъу, Іэдэбу, иримыгъелейуз а гупсысэхэр тхакIуэм повестым щыкIуэцирэш, ахэрщ удэзыхъэхыр, гъэштэгъуэн тхыгъэр къылышызыщиры, къару абы къезытыр. Ауэ, абы къыдэкIуэуи, повестым кууэ къышыгъэлъэгъуэжаш адыгэ обществээм а зэманым и псэукIар, гъэпшылIакIуэхэм я зэгурымыIуэныгъэр, кIэ зимыIэж зэжыхъэуеныхъэ ахэм яку дэлъар. Ахэр апхуэдиз-кIэ щхъэзыфIэфIщ, фыгъуэнэдщ, тетыгъуэр фыуэ ялъагъури, езыр-езырхэу зэрошхыж, цIыху пэж зырыз къахэкIхэми я нэр ягъаплъэркъым, гъуэгу иратыркъым, хузэфIэкIыр ищIэнэм хунагъэсыркъым.

Хъян-Джэрий и повестым щIэлъ гупсысэр, ар зытеухуар пхэнжу къышыхутащ «Къэбэрдей литературэм и тхыдэм теухуа. очеркхэм». А тхыльым зэрыштыхамкIэ: «Шэрджэс хъыбархэр» ...топсэльныхъыж зи дэлъху яукIа тхъэIуходым лы зэрищIэжым»¹. Ар хужыпIэ нэхърэ утемыпсэльныхъхэм зэрынэхъыфIым укъытэмывыIэми, ар пэжкъым, щыуагъэ иниц. Жаней Гуашэм, тхъэIуходым зауэм хэкIуэда и дэлъхум илькъым ищIэжыр, атIэ и щхъэгъусэм илъщ.

ТхакIуэм а гупсысэхэр я закъуэ гъущэу, къуршу къиIуатэркъым, ахэр гукъинэжу тхылъеджэм хуэзыIуатэр образ зэхуэмыйдэ хъэлэмэт тхакIуэм зэригъэпэщахэрщ. Абыхэм ящиц дэтхэнэ зыми еzym и гъашцIэ пыухыкIа, IуэхущIафэ, зэхещIыкI, дунай еплъыкIэ яIэжиц, повестым ахэри кууэ, хъэкъкIэ уи фIэш хъууэ щызэфIэгъэуваш.

¹ Къэбэрдей литературэм и тхыдэм теухуа очеркхэр. Н., 1965, нап. 72.

Адыгэл нэсэм и щапхъэ щыпкъэу Хъан-Джэрий повестым щызэригъэпэщац Жамбулэт и образыр. Тхыгъэм еджэ дэтхэнэ зыми тыншу гу льитенущ езы тхакIуэм ар фыуэ зэрильагъум, абы и ЙуэхушIафи и хъэл-щэни игу зэрырихъым, а лыхъужьым зэрильэныкъуэм, зэрительхъэм. Абы зэрыхущытм зыкъомкIэ наIуэ ешI езы тхакIуэм и дуней еплъыкIэ, зытет гупсысэ, и гурылъ-гуращэхэри. Араш повестым и лыхъужь нэхъышхъэхэм я зэхэшIыкI, хъэл-щэнхэр къэхутэнныр, зэпкърыхныр тхакIуэм и эстетическэ Йуеху еплъыкIэр сэтей щынымкIэ сэбэп щIэхъур.

ТхакIуэм нэхъ и ехъулIэныгъэфIхэм ящыш зыщ Жамбулэт и образыр. Зэ еплъыгъуэкIэ адрей и ныбжъегъухэм мыр къазэрыхэфIыкI, къазэрыщхъэшыкI щIагъуэ щыIэкъым. А зэмдэгэ дэтхэнэ зы адыгэ ныбжышIэми ирата гъесэнгъэрщ мыбыи игъуэтар. Ар зыщIапIыкIар лыхъужьыгъэрщ, йашцекIуагъэрщ, абыхэмкIэ ар зэи дзы къэзымыхь, псоми лыгъэ-шыгъэкIэ ефIэкI зауэлI хахуэш. Зауэ-банэм Йуэхур нэсми, абы ар сытим щыгъуи пэжыгъэм, захуагъым тету иригъэкIуэкIынущ. Бийм щыпэшIэувэкIи гъэпцIагъэ, Іэмал фIейхэр къэгъэсэбэпыныр Жамбулэт, нарт лыхъужьхэми ешхъу, лыгъэншагъэу елъытэ, текIуэныгъэр апхуэдэ щыкIэкIэ зыIэригъэхъэну зэи яужь ар ихъэркъым. Лыгъэ хэлтым, йашцекIуагъэ иНэм къыгуэхыпIэ имыIэу енхац адыгэ зауэлIым зэрихъэ хабзэ ткIийм и лыхъужьыр еришу зэрытетри. Абы и щыхъэту тхакIуэм мыпхуэдэ щапхъэ къехь: я Хэкур зыубыда кърымыдзэм лей ин абы цызэрахъэр зыхуэмышечыж жаней унафэшIхэм мурад яшI псоми я хъэшIэхэр — кърым сеймэнхэр — фIагъэжыжину. Зэдэарэзыуэ хэку псом и лыкIуэхэм а унафэр дайгъ, ар зымыдэуи ахэм къахэкIар зы за-

къуэш — Жамбулэтш. Лъэпкъ бий нэхъ икІэ, гүшІгъуншэ дыдэхэм гъэпцІагъэкІэ езауэу ар хуейкъым лыгъэншафэ зригъэплыну, лъэпкъ щыхыр игъэулъину. А Іуэхум теухуауз мыраш Жамбулэт жиІэр: «ФызэтеувыІэт! Фэ фыхуей фи хъэшІэхэм я укыжакІуэ фыхъуныр! Щыхыншэ цыхухэрц щэхуу укыныр зи хъэллыр. Дэди лъынхуэхэм ди адэжь цІэрыІуэхэм яль щызоже!»¹.

Зауэ-банэм халъхуа адыгэ щІэблэшІэ куэдым ерышу зэрахъаш зауэлІ нэгъэсам я хабзэ ткІийхэр, уеблэмэ ахэм я хтумэныр, гъээшІэнныр я псэм япэ ирагъэувэрт, я шхъэр абы щхъэузых хуашырт. Абы и лъэныкъуэкІэ успльмэ, Жамбулэт адрейхэм къазэрыщхъэшыкІ щІагъуэ щыІекъым. Ауэ а цыху хахуэм и хъэлхэм яшышу егъэлэйуэ тхакІуэм къыхигъэшхъэхукІыр зыш — и хэкум абы хуйІэ и лъагъуныгъэрш. И лъахэм и щхъэхуитыныгъэм, и ехъулІэнныгъэм зуун къримыдзэу абы щИитыфынущ и мылъкум и псэ дыди. Ар имыІэжмэ, Жамбулэт хуейкъым гъашІэм, абы пэІещІэм, псэууз абы илъытэркъым, ар зыхуалъхуари щІэпсэури и хэкум хуэлэжъэннырш, къулыкъу нэс абы хуишІэннырш, абы и щыхынмэ и щхъэхуитыныгъэмэ и хъумакІуэ пэжу щытынырш. Жамбулэт и лыгъэр, хузэфІэшІыр мызэ-мытІэу зауэ ІэнатІэм, и хэкур бэлыхъ ин щыхэхуэхэм къигъэлъэгъуаш, ауэ ари тхакІуэм фІэмашІэш, и лыхъужым и пащхъэм абы нэгъуэшІ лъэпошхъэпохэри иргэгъэувэ, и лыгъэм и зэхэгъэкІыпІ щхъэхуэхэр къыхуегъуэт.

Жаней лъэпкъым и унафэшІ хъуа, анэ-адэнишэу къэна Гуашэр Жамбулэт фыуэ ельагъу. Пащэшэ-

¹ Хан-Гирей. Черкесские предания, «Русский вестник», СПб, 1841, т. II, №№ 4—5, нап. 308.

ми фын эштээ лъагъуныгъэ а щалэм къызэрыхуйIэр, езыми и нэр абы къыхуокI, и пшыхъэпIэри и нэхуапIэри а зырш. Ауэ дунейм ехыжа и адэм и уэсятыр хуэмыйгъээштIэнүфэ хъыджэбым зрилъя и щалэм аргуэру игу зэ къигъэкIыжыну мурад ештI хэку щхъэхуитыныгъэм хахуагъэ къышигъэлъэгъуэн, къыхажаныкIын зэрыхуейр. ТхакIуэм пэжу гу лъетэри, жаней Гуашэ щыкIам къифIошI еzym и щхъэ Iуэху нэхърэ нэхъышхъэ нэгъуещI зыри хэкум щымыIэу, и псалъэр, и лъэIур гуфIэу, насыпу къилъытэжу дэтхэнэ зыми игъээштIэн хуейуэ. Ар хъыджэбым хуэзыштIэн жанейхэм мызу-мытIу яхэтигъянш, ауэ апхуэдэтэкъым Жамбулэт, хъыджэбз лъагъуныгъэм япэ иригъэш къалэн лъагхэр абы къыпэштиц, игъэпшкIу, зыми гу лъимытэ щхъэкIэ. Фын эштI хэхэж ириджэу: «Сэ фын лъагъуныгъэ къысхуйIэм и хъэтыркIэ уи гъащIэр хэкум теухуэ!» — жиIэу къышещым, пщащэ къызыфIэштIыжам и щалэм жэуалу иритар мыраш: «Сэ фын эштI уэ узольагъу, Гуашэ... узольагъу цыхухъум цыхубз дахашэр зэрильагъум икИ илъагъун зэрыхуейм хүэдэу... Уэрыншэу си гъащIэм уасэ лъэпкъи иЭкъым. Ауэ уэ пхуэсшI си лъагъуныгъэр хэкум хузийIэм и Ыыхи 100-м хүэдиз хъуватэмэ, сэ пунэлат схуэфащэт. Уэ, Гуашэ пагэ, щхъэхуит ухузощыж япэ уэста си псалъэхэм, щхъэхуит ухузощыж гугъэ делэ сиIахэм. Сэ уэ пхузиIэ си лъагъуныгъэр тенджыз толькъуным хэхуэ уэшх ткIуэпсүм нэхърэ нэхъ инкъым, хэкум хузийIэ лъагъуныгъэм еплъытмэ... Хьэуэ! Си Хэкур сэ фын слъагъум, согъэльяпIэ тхъэр, си щыхыр, си нэмысыр сохъумэж... Гуузу укъэпцIаш, Гуашэ, уэ зэбгъэпцIа мурадыфIхэм я унэйут жыIэдаIуэ си деж къышыбгъуэтину ущылъыхъумэ. Ауэ уэ щхъэкIэ

щхъэузыхъ си щхъэр Хэкум хуэсцIу уи псэ пагэр зыгъэгуфIэ а гупсысэхэм я жьеу къудей уигу три-мыдзэн папщIэ, сэ къызогъэнэж гугъэ сиIахэр, гъашIэр, гуфIэгъуэмрэ нэшхъеягъуэмрэ бдэзгуэшыну, си псэмрэ си гум и хуабагъымрэ анэмэт уэ пхусцIыну зесхъа си мурадхэр... Си хэкум шынагъуэ къылэштыш — сэ сежьэнц а шынагъуэм си хуэкIуэу, си хуэкIуэу ажалым, ауэ уэракъым, цыыхубз пагэр, уэ пхузИэ лъагъуныгъэркъым, атIэ хэкум и фыгъуэмрэ и щыхымрэш сэ ар щIэшшIэр»¹.

Ауэ хэкужыр Кърым хъаным гъэпцIагъэкIэ езыща адрай пцыжь-уэркъыжь щхъэхуещэхэм яхуэдэкъым Жамбулэт. Апхуэдэхэм Хэку щхъэхунтыныгъэр мылъку хэхыпIэ ящIыну мурад флейхэр зэрахуэмэ, лъэпкъ цыыхубэм я бэлхъыр зыуи кърамыдзэмэ, Жамбулэт хахуэрщ щхъэхуитцIыжакIуэ зауэм жаней мэкъумэшыщIэр хуэзыгъэушыр, абы и унафэшI акъылыфIуэ зыкъэзыгъэльгъуэр. ЯхузэфIэкIышхуэ щымыIэми, бэлыхъ инхэм иужъкIэ хэхуэж пэтми, Жамбулэт а ицIахэм хушцIегъуэжыркъым, ар зэгупсысыр, зытешыныхъыр гъэр зэрыхъуаркъым, хъэпс кIыфIым зэрикIуадэркъым, атIэ лъэгущIэтын ящIа и хэкурщ, къыдалъхуахэр зыдэгъэува дэкъузэнгъэрщ. Щхъэхуит зэрашцIыжыр щызэхихым ар зи фIэш мыхъу, пщIыхъэпIуэ къэзылъытэ щIалэ гуфIэшар хъаным йоупщи: «Убегъымбар уэ хъэмэрэ уцIыху? Щхъэхуитыныгъэм и лыкIуэр гуэнхъышцIуэ, цыхуу щытынкIэ хъунукъым! Уэ зэрыжыпIэмкIэ, сэ сищхъэхуит? Иджыри зэ къэIуэтэжыт уи пасальэхэр... Сэ сищхъэхуитмэ, си хэкур слъагъужынуш, мыпэ-

¹ Хан-Гирей. Черкесские предания, «Русский вестник», СПб, т. II, №№ 4—5, нап. 57—58.

жу пIэрэ? Сэ нэгъуэшI зыри сыхуейкъым. ІэплIэ зыхуэзгъеши, сымыцIыху! Хуит сыкъеши къызэшши уж си псэм и гуфIэгъуэр къыжысIэну! Уоу, си Хэку, гуапащэу си хэку! Сэ аргуэру уэ услъагъужынуш: фыслъагъужынуш фэ си губгъуэхэр, адэ хэкум и къурш дахащэхэр, зи жьеаум сымыцIэхъукIа, гукъеуэншэу, насыпыфIэу си щIалэгъуэр щысхья мэз Iувхэр... абы и хьэуамкIэ иджыри сэ сыйбэуенуш, сигу щызу и уэгум сипльэнуш! Аргуэру си гъашIэр си хэкум и фIыгъуэм тезухуэнуш, абы и ицIынальэм сымыцIэнуш икИи анэ лъахэм си къупщхъэр къиштэжынуш»¹. Жамбулэт къыфIоши къызэраутIыпшыжым зы гъапцIагъэ гуэр хэлъу, и щIыхыыр, нэмисыр зыгъеулъин Iуэху мыхъумыщIэкIэ и щхъэхуитыныгъэр абы кърацэжу. ЕмыкIу зыпыль апхуэдэ Iуэху абы ищIэн идеркъым, а фIеягъым хуэдэ и щхъэ ирипэс нэхърэ лIэныгъэр абы нэхъ къещтэ.

Адыгэ пишыжь-уэркъыжхэм ящыц щхъэкIэ, Жамбулэт ахэм яхуэдэкъым. Псэ хъэлэл зиIэ а лIыхъужыыр и гугъуехь емыблэжу и хэкум хуолажьэ, пэжым, захуагъэм, цIыхугъэм тету мэпсэу, и Iуэху зэрхъэ, жаней лъэпкъым и унафэши нужькIэ хъуами. Езыхэм емыщхь, куэдкIэ къагуэки щIалэр жаней тепщэ гуп щхъэхуещэхэм я нэм бжэгъуу къышIоуз, насып ин игъуэтам йофыгъуэ, аращ лажыи-хъати зимыIэ а цIыху нэгъесар пицы бзаджащIэхэм щIызэIэшIалъхъэжыр.

ЩыпIэ ин дыдэ повестым щеубыд жаней Гуашэм и образми. Іэзагъышхуэ хэлъу тхакIуэм зэфIигъэува а образом тхыльеджэр етхъэкъу, абы игу тыншу къонэ, лъэмыхIу фIыуэ зыкърегъэ-

¹ Хан-Гирей. Черкесские предания, «Русский вестник», 1841, т. II, №№ 4—5, нап. 334.

лъагъу. Гу щабэ, хъэл тэмэм, акъыл нэху, цыыху-гъэ лъагэ, лъэкыныгъэ инхэр зыбгъэдэль адыгэ пщащэц ар. Хэкум, лъэпкъым я пащхэ щигъэзащэ къалэнхэм тепщиыхъмэ, ар куэдкIэ ешхьщ КIэрашэ Тембот и повесть «Налмэсым» хэт Гулэз.

ТхъэмышкIагъэ куэд и натIэ мэхъу а хъыдже-бzym: и дэльху закъуэр яукI, и адэ-анэр пасэу ма-лIэ, и унафэм щIэт жаней лъэпкъыр пицы щхъэхуе-щэхэм Кърым хъаным иращэ. Езэгъырабгъу зи-мыIэ а къомыр зыхуигъэшеч, игу дигъахуэ щхъэ-кIэ, Гуашэм хуэмыхыжыххэр хэкур зыбуыда кърымыдээ хъэкIэххъуэкIэхэм зэрахъэ щIэнхъе-джагъэрш, къыдалъхуахэм лей-бэлыхх кърапэс-хэрш. Лъэпкъ унафэшIхэр зэхуешэсри а пщащэм ахэм яхуегъэув Хэкум иудэфыхъа бий залымхэр икIэшIыпIэкIэ ирахужын, щхъэхуитщIыжакIуэ за-уэр бийм иращIылIэн хуейуэ. Лъахэм къихъуа къулейсызыгъэхэмкIэ абы игъэкъуаншэр пицыж-уэркъыжыхэрш, ахэм я зэгурымыIуэнгъэрш, хэку щхъэхуитыныгъэр ахэм къазэрыфIэмыйуэхухэрш. ЕхъэкI хэмэйлүү ахэр псомкIи Гуашэм егъэкъуан-шэр, я цIэ пыухыкIауэ къреIуэ, къызэхуишэса хэку унафэшIхэм зыри ящимыбзышIу Iуэхур зыте-тыр яжреIэ: «Си адэм... ищIэт зауэм нэхърэ тэтэр-хэм епицIылIэ мамырыгъэр нэхъ зэрышинагъуэр, икIи аращ езыр псэуху лъыгъажэ зауэр абыхэм щIадригъэкIуэкIар... Ар лIаш икIи жанейхэр — гу-гъуехъакIуэхэркъым, атIэ пыщихэмрэ уэркъхэмрэ — щыгуфIыкIаш хъаным къигъэлъэгъуа мамыры-гъэм... Пыщихэмрэ уэркъхэмрэ хъаным и тыгъэ мар-дэншэхэр къательэльаш; ахэм къафишIт: «дэ Мыхъэмэт-Джэрий еттыркъым, атIэ езым тезыр къыдет», — ауэ абдеж Iуэху шынагъуэ щыщIэуфат. Ди адэхэмрэ ди къуэшихэмрэ я къупщхэкIэ Iуаш-хъэ щаухуа Бахъчысэрей дипщхэмрэ уэркъхэмрэ

гупурэ дээзерыгуащ; языныкъуэхэр Мыхъэмэт-Джэрий и дэлэпыкъуэгтүрэ и щхъэшыжыныгъэрэ лъыхъуэрт, адрейхэр хъаным и дышэм абы илъефат, ауэ ар езыри жеякъым: тезир цыкlu дыдэм* и фыгъэкIэ ди унагъуэхэм я бжыгъэр къихуташ, абы иужькIи тыншу къицIаш сыйт хуэдиз зауэлI дэ пэдгъэувыфыни, мамырыгъэ зэпышIэнныгъэ дяку дэлъыр къигъесбэпри ди щыр, ди псэукIэр зригъэцIыхуащ, псэ напэншэхэри къицигъуэтати — ахэри ищэхуащ. Пши Къанлы гурэ псэкIэ ягухъаш тэтэрхэм... хъан сеймэнхэр я деж щагъэIэну жанейхэр арэзы техъуащ. Уэгъэ хъэлъэм бгым адрышIкIэ щиыгъ Жамбулэт и хэкум щиакъым, ауэ адрай пши псоми укIытэгъуэшхуэ зыпылъ а Гуэхур Къанлы къаригъэштащ... сепIещIэнкIуу сэ фэ фыцIызэхуэсшэсар сэ сзызышышинахэр вжесIену арш; тэтэрхэм яхудиIэ мамырыгъэр къэдгъянэмэ, пщэдэйм дэ тхуигъэхъэзырыр щхъэхуитынгъэншагъэм и лъэхъущ...»¹

Гуашэм фыуэ ешIэ Кърым хъаным и къарур зыхуэдизыр, къыгуроIуэ лъэпкъым и цыху куэд абы зэрыхэкIуэдэнур, ауэ хамэ зэрыпхъуакIуэхэм я залымыгъэр пшеч, я лъэгүшIэтину упсэу нэхърэ лIэныгъэр нэхъыфIу абы къельтыэ. Жамбулэти ешхъу, а пщащэми и гупсыси и зэфIэкIи зыхуэунэтIар хэкум и щхъэхуитыныгъэрш, ар зыми IещIэмьлъу, и щхъэ хуэпсэужу щытынырш: Iещэ IещIэлъу цыхухъухэм хуэдэу мызэуэфми, ар сыйтим щыгъуи хъэзырш и хэку и псэр хуитину, и пщэ къыдэхуэ и къалэнры, сыйту ар шынагъуэу щымыт-

* Къиуубыдыну зышIэкъу адигэ хэкум и къарур зыхуэдизыр эригъэшIэн и мураду Кърым хъаным жаней унагъуэ къэс зы лошкIэ закъуэ тезиру трилъхъэгъаш.

¹ Хан-Гирей. Чеческие предания, «Русский вестник», СПб, 1841, т. II, №№ 4—5, нап. 306—307.

ми, абы хуищІэну. Шхъэцтыхъугъэ хэлъу къэплытэ хъункъым фІыуз ильгагъу щІалэм а Іуэхум теухуаэ абы жриІэ псальхэм: «Сэ сышышинэркъым зауэм... сышышинэркъым ажалым, ауэ сэ ІашэкІэ сый схуэцІэн? Сэ си гъащІэр и ІемыщІэ ислъхъэнци хэкур и псе емыблэжу зыхъумэт, цЫхум, сэ си гур анэмэт хуэсцІынущ ди къуажэмрэ ди лІакъуэм и мылъкумрэ зи плъапІэ тэтэрхэр лъэныкъуэ езыгъэзыфим. Сэ си гъащІэм себлэжынкъым си хэкум и щІыхъым папцІэ. Араш сэ си натІэ итхар... ИкІи а зауэхэмрэ цЫхубэр щІэгулэз шынагъуэхэмрэ зыми и зэрэн къезмыгъэкІыу сэ щысхъумэнци цЫхубз пэжым и щІыхыр»¹.

Къару ин, лІыгъэ, ерыщагъышхуэ къегъэлъагъуэ Гуащэм и насыпыр, и лъагъуныгъэр ихъумэжын хуей щыхъукІи. Гъеру иІыгъ адыгэ пщащэм дуней фІыгъуэр, тетыгъуэ лъагэр хуэзыгъэлъагъуэ Кърым хъаным и лъагъуныгъэ мыфэмыцыр абы трегъэкІует. Жамбулэт хуйІэ и лъагъуныгъэр и пэмысыр апхуэдизу тегушхуеныхъэ ерыш хэлъу абы ехъумэжри, хъаным ар телъиджэ щохъу, цЫхум и хъэл-щэн гъуэзэджэхэр зэпсэгъуитІым я деж япэдыдэ абы щелъагъу, къышегъуэт. Залымыгъэ зрихъэхэм емызэгъышэми, ахэм я фІылъагъуныгъэм и къабзагъыр и лъэщагъыр зыгурыйга хъаным араш мурад щІищІыр а тіур щхъэхуит къищІыжынуи зэригъэшэнүү.

Насыпыншагъэм хуалъхуа Гуащэм а къарур дыболъагъу иужькІи, и щхъэгъусэ Жамбулэт щыфІэкІуэдкІи. Псэуэ ильгагъу и щхъэгъусэр гуузу зыІашІэкІа, зи насыпыр лъэлъэжа, къызытекъутэжа цЫхубзым гъащІэр фІэлэфІыжкъым, гуІэрэ

¹ Хан-Гирей. Черкесские предания, «Русский вестник», СПб., 1841, т. II, №№ 4—5, нап. 46.

нэпсрэцт абы и махуэр зэригъакIуэр, зыми хуэплъэжкъым, щыгугъыжкъым ар, ажалырцт абы и хъуэпсапIэр. ЛIэнагъэр къыхэзых, ар нэхъ хэкIы-ПэфIу къызыфIещI жаней Гуашэм зиукIыжину яужь йохъэ, ауэ и закъуэу зы дакъикъэ зэхуакум къигъэна и щIалэ зеиншэм къышыщIам ар куздым ирегъэгупсыс, псеуныгъэр лъэшыгъэкIэ, хуэмыхъуу къргъэштэж. ГурыфIыгъуэу, и щхъэгъусэм и фэеплъу дунейм къышыхуэна и щIалэ закъуэр ажалым къышыПэшIихыжам и щхъэркъым ар зытегу-зэвыхъар, атIэ щIалэ цыкIум къыпэшылъ гъашIэ гъуэгу хъэлъэрц, пщэдей къыпэплъэ тхъэмышкIа-гъэхэм ар пэIешIэ зэрыхуищIынырш. Гуашэм а къышыт къалэнхэр пэжу къызэрыгурIуэм щыхъэт тохъуэ абы и псальхэри: «Сэ машэм гъунэгъу сыхуэхъуа къудейт зеиншэ тхъэмышкIэ, хъума-кIуэншэр хъэкIэкхъуэкIэм и шхыныгъуэ щыхъуам. Сэ сримыГэжмэ, сыйт абы къышыщIынур?.. Мэжэ-щIэллагъэм и мызакъуэу, гуфIеягъэ уэрхэм лъын-кIыгъэм хуашэ хъэкIэкхъуэкIэхэри дунейм тетщ... Дунейм тетщ цыху хъэкIэкхъуэкIэхэр. Хъэу! Сэ сыпсэун хуейш си къуэм и хъэтыркIэ; езы ди щхъэ-шыгу итым сэ машэм сыкърихыжащ, абы и гъашIэр схъумэн папшIэ... Абы фIэкI сэ си гъашIэм сыхуеижкъым, ауэ абы Iэмал имыIэу хуейш си къуэр...»¹ Ар анэ нэсым и хъэлщ, лыгъэ зиIэ цыхущ ар зышIэфыныр, зыхузэфIэкIыныр — араш Гуашэм и образыр щапхъэ науэ зышIыр, къару ин абы къезытыр.

Адыгэ пшыжь-уэркъыжхэм Жамбулэтрэ Гуашэмрэ хуэдэхэр закъуэтIакъуэ дыдэ фIэкI къахэ-кIыу щымытамэ, ахэм щхъэхуещэхэр, залымхэр,

¹ Хан-Гирей. Черкесские предания, «Русский вестник», СПб., 1841, т. II, №№ 4—5, нап. 376—377.

бзаджащIэхэр, дыгъуэгъуакIуэхэр, фыгъуэнэдхэр гъунэжу яхеташ. Ахэрщ адигэ лъепкъыр хэкIуэдэжыным нэзыгъесар, лей бэлыхь муюхыж зыхэтам и нэхъыбэр къызыпкърыкIар. КъызыхэкIакIи гъашIэм щиубыду щыта щыпIэмкIи тхакIуэр ахэм ящищ щхъекIэ, щысхь имыщIэу, ехъекI имыIэу абы къышIегъеш ахэм зэрахъе щIэпхъэджагъэмрэ хъэл-щэн икIэ яхэльхээмрэ. Ахэм зикI уи дзыхь ебгъэз хъунукъым, зыми фы хуашIэфынукъым, пэж къажъэдэкIыркъым. ТхакIуэм занщIэу зерит-хыгъаши, ахэм я ныбжъэгъугъи я лъагъуныгъи зы-пыIудзын хуейш. КъызэрыгуэкI мэкъумэшыщIэхэм ауэ зэпадзыж псалъемакъым тхакIуэм ар мып-хуэдэу къышеIуатэ: «Пщыхэм я ныбжъэгъугъэри я лъагъуныгъэри езыр-езыру зэрызэрыукIыж я Iэмал закъуэщ... Пщи Къанлы хъэзырт, хузэфIэкIмэ, Жамбулэт иригъэлъэтэхыну, ауэ ар и ныбжъэгъу пэжым хуэдэу абы хуштыш... Пщыхэр нэгъесауэ блэхэш: ахэм я лъагъуныгъэр щхъухьщ!» — «НапитIхэщ!..» къышIигъуаш япэм макъ гүумкIэ»¹.

Пщыхэр фыуэ зыцIыху а мэкъумэшыщIитIым зи гугъу ящIхэм ящищ зыщ пицы Къанлы. А пицы залымыр и щхъэ Iуэху фIэкI зримыхуэу бзаджащIэу хэкум итш. Абы къыфIэIуэхукъым и лъахэм и щхъэхуитынгъи и лъепкъыр зыхуей-зыхуэфIи. А пицы ерум уасэ нэхъыбэ къезытам и напIэ мыхуалэу ар хэти ирищэнущ, араш адрей жаней гъэп-щылIакIуэхэр абы къышIигъэдаIуэри, хъаным Iу-пэфIэгъу зыцIыхуищIри, и хэкури къыдалъхуахэри хамэ щыпIэ къикIа бийм гулыцI лъепкъ хэмылъу щIаIэщIильхъэри. Мурад бзаджэ, гугъэ фIей ищIахэр игъэзэшIэн папщIэ, а пицы Iэллыр зы-

¹ Хан-Гирей. Черкесские предания, «Русский вестник», СПб, 1841, т. II, №№ 4—5, нап. 16.

ми еплъынукъым; абы хэлъкъым гүшІэгъу, пэІэшІэш ар напи цыхугъи, Іэмалрэ бзаджагъэу, дэлагъэрэ хъэбрышыбырагъэу абы къимыгупсысынрэ и щхъэ иримыпесынрэ щыІэкъым. И насыпыншагъэр къикІри Гуашэр Къанлы фыуэ ильэгъуаш, ауэ абы фыуэ ешІэр, елъагъу хъыдджэбзым игу зэрыримыхъри нэгъуэшІым ар зэрыхуэпэжри. Ауэ итІани а напэншэр хэтш зыхуейм и Іэр ІэмалхыилэкІэ зэрытригъэхуэным, илI псэум, хабзэкІэ къиша и фызыр, къызэртырихиным. Жамбулэт заншІэу пэуву ар езэуэфынукъым, текІуэфынукъым, абы и мурадщ и жагъуэгъур и гүуэгу хамэІэкІэ тригъекІуэту Гуашэри хэкури зыІешІилхъэжыну. Араш Жамбулэт и ныбжъэгъу, и дзыхь зригъэз Тембулэт къигъэІулэну, къигъэделэну Къанлы яужь щИихъэри, а щІалэм и анэ-адэри лажэ лъэпкъ зимыІэ пщым ІешІэкІуэдауэ пцы щыт-рилхъэри. ЩІалэ цынэм и фІэш ар щыхуэмыщым, зышІэкъур къышемыхъулІэм, а пцы емынэр абыкІэ зэтевыІэркъым. Куэд дэмикІыу абы гу лъетэ Тембулэти езым хуэдэу Гуашэр фыуэ зэрилъагъум. ЩІалэм и тІасхъэр къэзыхута бзаджащІэм аргуэрэ мурад фіеихэр къиульэпхъещу щедзэ, куэд дэмикІыуи ар абы къохъулІэ, хузэфІокI, лей зэрихъахэм куэд ирамыгъекІуми.

Цыхур цыхугъуафІэкъым; ар зицІысыр тэмэму къэпхутэн щхъэкІэ шыгъу пут дэпшхын хуейуэ адыгэхэм бжыгъэ пыухыкІа къагъэлъагъуэми, нэхъыбэІуэ дэпшхми, абы и пэжипІэр къышыпхуэмыщІэ, щызыпхухэмымгъэкI куэдрэ къохъу. Ар зи зэранри Іуэхур зытетыр къэзымыхутэф цыхуркъым, ар зэпхар а цыхум и бзаджагъ, игу иль фіеягъхэр Іэзагъ хэлъу зэригъэпшкІуфырщ. Апхуэдэхэм бзаджэнаджэ дыди къахокI, ауэ, нэхъ мащІэуэми, цыхугъэ зыфІэмикІуэдыла, тобэ къэзы-

хызыф зырызхэми абыхэм я деж ушрохъэлїэ. Абы и лъэныкъуэкїэ убгъэдыхъэмэ, «Шэрджэс хъыбархэм» лыыхъужь нэхъ гъэцїэгъуэн щызэфїэгъэувахэм ящыщ Тембулэт и образыр.

А уэркъ щїалэцїэр Жамбулэт и ныбжъэгъущ, и гъукїэгъесэнц. Зэ еплъыгъуэкїи ар цыху Іейкъым; Іэдэбш, зи къалэныр нэсу зыгъэзащїещ, ныбжъэгъугъэм, цыхугъэм, и щїыхым щхъэкїэ сыйри зыхузыфїэкїын, зыщїэфын цыхуу ар къыпфїоцї. И адэ-анэр зыукїар къэгъуэтныр, ахэм яль щїэжыныр къалэн хъэлъэу абы къыпэшылтыц. А Іуэхум фыуэ щыгъуазэ Къанлын яужь итиц ахэм я лъэныгъэр Жамбулэт трилъхъэну. Зиль зыщїэжыну зыпэшыт щїалэцїэм ар и фїэщ ищыи папицїэ, абы Іэмал икїэхэр къегъэсэбэп, ауэ уэркъ ныбжъышїэр а гъуэгу пхэнжым а лыукїым зэкїэ хутешэркъым.

Тембулэт зытекїуадэр, бзаджэнэджагъэ иужькїэ илэжхэм езыхулїэр и лъагъуныгъериц. Чэнджецэгъу нэс, ныбжъэгъу пэж иламэ, и гукъеуэр зыгуэрым хуиїуэтамэ, а щїалэр и лъагъуныгъэм текїуэфынт, абы и мафїэм зыхримыгъасхъэу итъэункїыфїыфынт. Ауэ хамэлїэ зи бийр тезигъэклїутину зи мурад Къанлы еш, исэху имыїэу щїалэцїэм йопсэлъылїэ, и ныбжъэгъур имыукїыжым фыуэ илъагъу цыхубзыр зэрыїэцїэкїыным махуэ къэс щїегъедэу. Жамбулэтрэ Гуашэмрэ я зэхуштыкїэ дахэр зэпыч имыїэу зылъагъу, зи нэм бжэгъу щїэуэ, и ныбжъэгъум и насыпым ефыгъуэж Тембулэт и лъагъуныгъэр къытогуплїашэ, пэмылъэшыж мэхъу икїи ар щыхуэмыхыжыххэм Къанлы и чэнджецыр, еzym и мурад фїейр, фїэмыфїыщэми, ар зэрымыїуэху къабзэр къыгурыїуэ пэтми, егъэзащїэ.

И ныбжъэгъур — Жамбулэт — зэриукїам Тем-

булэт занщIэу хушIогъуэж. ЕщIэжыпIэ зимыIэ лъыникIыгъэр къыIэшIэшIа нэужьщ лыукIым къыщыгурыIуэжыр и ныбжъэгъум и щыхуфIагъуу щытари, бзаджэнаджагъэ езым зэрихъам и инагъри, мамыр псэукIэр и гъашIэ псом зэрыфIэкIуэдари. ИужькIэ къышыщI, Къанлы хуйIуэтэж и пищIхъэпIэм белджылы къашI Тембулэт и фэм дэкIыр, бэлыхъ ззыхидзэжар, и Iэпэ зэрэдээкъэжыр. Аращ а псор зигу къэзыгъэкIыжа, а щIэпхъэджагъэр ищIэнным езыгъэза Къанлы абы щIиукIыжыр армыхъумэ, ар егупсысакъым, иджыри абы къыгурыйIуакъым а пицы Iэлым мурад Iеий хузэрихъа псори.

ЩIэшI цIыху, зыгуэр IэшIэшIамэ, ар зэрызэригъэпэшыжын къару зыбгъэдэлъ, гъуэгу пэж, захуэ къызэригъуэтыхыным, зыгуэрхэкIэ ар зэрызэригъэзэкIуэжыным яужь ит. Апхуэдэкъым Тембулэт. IэшIэшIар ибзыщI, имыIуатэми, цIыхугъэ, щIыхъ хэлльу ар зэрызэригъэзэхуэжын къарурэ лыгъэрэ абы бгъэдэлъкъым. Ныбжъэгъуль зыхуингъэжа и лъагъуныгъэ мыфэмыцир а Гуэхум зыри хээмьшицIыкI Гуашэ къабзэм гъэпцIагъэкIэ иримыгъадэу, иримыпхуу гъашIэ къыхуэнэжар псальзамакъыншэу, уасэ гуэр щIэмылъэIуу зэанэзэкъуэм триухуамэ, IэшIэшIа напэншагъэр абы зыкъомкIи хуэтхъицIыжынт, нэхъ щIыхуфи къитеуэнт.

Тембулэт гущыкIыгъуэ нэхъри щIэхъур, а ищIа псом и щIыхукIэ, етIуанэ бзаджэнаджагъэр зэриллэжыжырш: иукIа и ныбжъэгъум и щхъэгъусэм гъэпцIагъэкIэ зэрыхыхъэжырш. Зи мурад щэху икIэхэр къэзмыгъэна лыукIым фэрыщI нэпсхэр илъэс зытIущкIэ Гуашэм дыщIегъэж, и лъагъуныгъэм гу лъригъэтэну, ауэ зи щхъэ зи Iуэху, гуауэшхуэм иужыгуга щIыхубзым а псор къышыгурымы-

Іуэм, аргуэру пцЫр абы дэІэпыкъуэгъу къещі: Тембулэт дэкІуэжын хуейуэ а щхъэгъусэм уесят къахуишІауэ Гуашэм хуеIуатэ. Фыуэ ильагъу и лым и унафэ къыфІещі гуэзаші фІэкІ, Жамбулэт и лъагъуныгъэм Гуашэр зэрепцЫжынрэ ар зэригъэпүудынрэ шыІэтэкъым. ГуІэ нэпсрэ ныбжъэгъулъкІэ Тембулэт зэфІигъэува «насыпымрэ лъагъуныгъэмрэ» лъабжэ быдэ ягъуэткъым, күэди якІукъым. Лейр зэрымыгъур, жьуджалэ пэтрэ абы и къыщІэгъэшынам зэрыхэлІыхыфыр Тембулэт и образымкІэ Хъан-Джэрий пэжу къигъэлъэгъуаш. Ар зыкъомкІэ йокІуэлІэ адыгэ ІуэрыІуатэм зэригъэпэща нэгъуэші зы образым — и нэпситІыр къелъэлъэхуу Андемыркъан укІынПэм изыша Къамбулэт.

«Шэрджэс хъыбархэм» сюжет шэшІа иІэми, Іуэху нэхтышхъэ иришэжьам къытекІыурэ тхакІуэр нэгъуэшІхэм я щхъэфэ щиIэбэ куэдрэ къоххуу. Языныкъуэм ахэр къыхэмьшикІыу, нэм къыщІэмыуэу, адрий Іыхъэхэм екІуу тхыгъэм хэгъэзэгъаш, ауэ зээзэмызи ахэр зэрылем, Гуданэ хужькІэ зэрыхэшІыхъам гугъущэ емыхху хэти гу лъетэ. ТІэкІу къызэрхэшым щхъэкІэ жыпІэ хъунукъым ахэр тхыгъэм шыкІуэцІрыша гупсысэхэм емыпхауи нэгъуэші къалэн щхъэхуэхэр абыхэм я пщэ дэлъуни. Хэгъэзэгъэща мыхъуами, зыбжанэкІэ ахэри дэІэпыкъуэгъу мэхъу тхыгъэм щІэлъ гупсысэр нэхъ наIуэ щыннымкІэ, гъещІэгъуэныгъэ, пэжагъ ахэм къыщыІутахэм я гугъу умыщІыххэмий.

Абы и лъэныктуэкІэ гу нэхъ лъятахъэц повестям щекІуэкІхэм нэхъ быдэу, къекІуу пышІа ІуэхугъуитІым: зеиншэ зэкъуэшитІым а хъыбарымрэ Кърым хъаным и пишІантІэр къыщыгъэлъэ-

гъуа пычыгъуэмрэ. Зэ еплъыгъуэкІэ я щхъэ хүшүтү, тІэкІу лейуэ къыпфІэшІ щхъэкІэ, мыхэм нэхъкуу ящІ повестым хэт лыхъужъхери, щІэлъ гупсы-сэри, абыхэм нэхъ наIуэуи хыболъэгъуэж езы тхакІуэр зытета зэхэцІыкІ-дуней еплъыкІэри. Пове-стыр зытепсэлъыхымрэ Іуэхугъуэ щхъэхуэ абы хэтхэм къаIуатэмрэ зэрызэтехуэм и щыхъэту къэпхъ хъунущ шапсыгъ зэкъүэшитІым я хъыба-рыр. ЗэххъэшыкІыныгъэ тІэкІухэр яІэ щхъэкІэ, мы хъыбарымрэ повестым и купцІэмрэ зокІуалІэ. ГъашІэм къышигъуэта, и сабиигъуэм зи лыгъэ куэд зэхихуу зыщагъэшынэу щита хъунцІакІуэ Доныкъей и хъыбарыр гъашІэм къызэрыщигъуэ-там хуэдэу, егъэлеиниыгъэ химылъхъэу тхакІуэм щызэфІигъэувэжащ и очерк «Ахуэдэгъуокуэп-щым»¹. А тхыгынтІым хъыбарым щаІэ зэххъэшы-кІыныгъэм наIуэ къыпщацІ гъашІэм къыхихам езы тхакІуэм къигупсыса, и щхъэм щызэхильхъа Іэджэ «Шэрджэс хъыбархэр» щитхым зэрыхильхъар, абы щыщ Іуэхугъуэхэм хуабжьу зэрызри-гъэужъар. Абы и лъэнэкъуэкІэ гу нэхъ льытап-хъэш мыхэм: повестым щекІуэкІ Іуэхур къышыхъу зэманымрэ Доныкъей щыпсэуамрэ зэрызэтемы-хуэм, а зэрыхъуакІуэм къуэш зэrimыIам, ефэнды зыПыжам и пхъур а тіум фыуэ зэрыздамылъэ-гъуам, Доныкъей и къуэшыр къыр гъуанэм ириу-быдэу зэrimыгъэлIам. А псор, хуэбгъэфащэ зэ-рыхъунымкІэ, тхакІуэм щызэригъэпэшари и пове-стым щекІуэкІ Іуэхухэм, хэт лыхъужъхэм а хъы-барыр пэгъунэгъу зэрыхуишІыним, нэхъ быдэу зэрырипхыным яужь зэритыгъэнэрыш. КъащицІ-къа-

¹ Еплъ: Хан-Гирей. Князь Пшыской Аходягоко. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», Тифлис, 1893. 17-нэ къыдэкІыгъуэ, нап. 1—43.

техъуэхэмкіә зэхуэмыдэ дыдәми, псалъэм щхъекіә, зәшиитіым языр — Доныкъей — ешхъщ Къанлы, күэдкіә йокІуаліә нәхъышіәр Жамбулэт. Доныкъей, Къанлы ешхъу, и сабиигъуэм къышыщіәдзауэ гушІэгъуншәш, хъэбыршыбырщ, цЫхуукі-хъуншіакІуәш. ЦЫхугъэр зыфІәкІуәда а хъэкІәкхъуэкіәм и къуэшым и фызыр къытрех, езыр цепкіә бғуэнцІагъым щелхә, мәжәшІалІагъекіә иукІыну и мураду. А лІыукі-зәрыпхъуакІуәм къыфІәлүе-хукъым и хәку и щхъэхуитыныгъи цЫху къызерыгүекъым и гъаші и насыпи.

Доныкъей ешхъкъым и шынхъышіәр. Ар Іәдәбш, гушІэгъурэ гуапагъэрэ зыхэль цЫхущ. Абы и хъэл-щэнхәми ящишу тхакІуәм нәхъ къыхигъещхъэхуکір и хәкум, абы и бзә, и хабзэхәм лъагъуныгъэ ин хуиІерш. Абы и лъэнныкъуекіә ар йокІуаліә Жамбулэт и образым. И къуеш налэншәм и зәранкіә хамә щыпІэ — Апхъазым — ильес күэдкіә щыла щІаләм куууз къыгурлыуаш хамә хәкум и дыджагъымрэ анәжь лъахәм и ІәфІагъымрэ. Дэтхәнэ зы цЫхуми и насыпир хәкум зәрепхам, хамә щыпІәм зәикі гурыфІыгъуэрэ дэрәжегъуэрэ зыми къызәрышхуимыхуенүм тепсәлъыху мыраш абы жиІэр: «Мыбдеж сә нәгъесауэ къышыгурлыуаш хәку дыщэм и щыбыкіә насып зәрыщымы-Іэр! Хамә хәкум ди дежкіә псори щыхамәш: бзәри, хабзэхәри, хъэл-щэнхәри — зыри, зыри абы псәми гуми къышехуэбылІеркъым. Хамә хәкум сый хуэдизу псәкіә уэ ухуэмымпәжми, уэ мафІәшхъэтыхъ джәду укъыхуахынуш къэзылъхуа зи адэр дыщекіә зыщәжам — ар езыхәм ейши. Тхъэ тхылъым и псальэхәм хуэдэу уи псальэхәр пәжым нәхърэ нәхъ къабзәми, ахэр я фІәш хъунукъым — уэ ухамәщи! Уо, щхъухыщ зи хәку имысыжым и гъашіәр, зәзу

дыджш нэгъуэш¹ып^І э къик^Iам и псэук^Iэр!..»¹. А псаљэхэм апхуэдиз къарурэ гуузыгъэрэ яш^Iэль-ици, зыкъомк^Іи къыпшохъу езы тхак^Iуэ дыдэми апхуэдэхэр и фэ дэклайэ, абыхэм я бэлыхым езыри хетауэ.

Повестым хыхъэ а хъыбарым нэгъуэш^I зы^Iуэхугъуи кууэ къышыгъэлъэгъуаш. Ар — абы хэт лыхъужхэри езы тхак^Iуэри муслымэн диним зэрышыхуцтырщ. Цыхупсэ Іэджэ зыгъэна абредж Деныкъей зып^Iыж имамым зэкъуэшит^Iыр еджэн хуейуэ къышелъэ^Iук^Iэ жэуапу иритыр мыраш: «Ар (шынэхъыш^Iэр — Хь. А.) молэ хъумэ, сэ ар фэзгъэжыжинш! Молэмрэ цыхубзымрэ зрагъэх щы^Iэкъым!»². Муслымэн диним и лэжъак^Iуэхэм зэрахъэ пц^Iымрэ флеягъхэмрэ теухуауэ нэхъыбэж же^Iэ Борэн, Жамбулэт зек^Iуэ дежья мэкуумешыщ^I щалэм. Абы фыуэ еш^Iэ ефэндыхэм нэхърэ нэхъ нэпсейрэ бывымаблэрэ зэрышымы^Iэр ик^Iи ехъэк^I имы^Iеуи ахэм топсэлъыхъ, ауан еш^I, яп^Iхэр гушы^Iашхуэ хэлъу къыш^Iегъэш. Къуршым дэк^Iыу пшэ адрыщ^Iк^Iэ къышыхута нэужь, гушы^I щэлъу и ныбжэгъум мыр абы жре^I: «Еплъыт: ди щхъэмк^Іи ди лъабжъэмк^Іи пшэш. Дэ ет^Iуанэ уафэм дышымы^Iэу п^Iэрэ? Блыщхъэ къэс имамым зери^Iутэмк^Іи ар блы мэхъу, дыгъужыр лым зэрыхуэпабгъэм ешхъу, еzym и хъуапсан^Iэ ушлирым * щхъэк^Iэ ар абы к^Iуа хуэдэ»³. Гъаш^Iэр фыуэ зылъагъу, шхэн-ефэн т^Iэк^Iур зыми хэзымыль-

¹ Хан-Гирей. Черкесские предания, «Русский вестник», СПб, 1841, т. II, №№ 4—5, нап. 70—71.

² Ар дыдэм, нап. 61.

* Диним щхъэк^Iэ йыхъэ пц^Iанэ хухахырщ.

³ Хан-Гирей. Черкесские предания. «Русский вестник», СПб., 1841, т. II, №№ 4—5, нап. 75.

хъэ Борэн молэхэм я уазыр, я псальхэр зыуи къридзэркъым, и щхъэ ифI сый щыгъуи зэрехуэж. Дыхъешхену, ауан щIэлту ар топсэлтыхъ ефэндыхэм емыдIуэнры къзыыххэгIми: «Си псэр и деж ихыжа нэужь, сый хуейми абы (тхъэм — Х. А.) ирырешIэ... ауэ си дей щыхъещIэхукIэ сэ абы си телэжьэн хуейщ, ар мымэжэлIэн икIи псомкIи арэзыу щытын папшIэ, армыхъумэ, пшIэну щыткъым, сэ зыкъысхуигъэгусэну гукъекI абы ищIынкIэ хъунуш: ди молэм зэрыжиIэмкIэ, сэром и пащхъэ ушиувэ махуэм цIыхум и Iэпкъльэпкъхэм я гуэныхъ псори зытранлъхэр псэриц, ауэ езбы, а тхъэмьшкIэм, игъэкъуэншэн гуэри иIэкъым»¹. Ар Борэн Iурилъхя, къригъэпсэлъ щхъэкIэ, а псальхэм зыкъомкIи сэтей къашI мусльымэн диним и лэжъакIуэхэм, ахэм зэрахъэ гъэнцIагъэм, мыхъумышIагъэ ялэжхэм езы тхакIуэри зэрыхущтыр.

ТIэкIу кIыхыIуэ фIэхъуами, Кърым хъаным и пшIантIэр, и блэгущIэтхэр къыщыгъэлъэгъуа етI-уанэ Iыхъэр повестым шекIуэки Iуэхугъуэхэм быдэу щепхац. Пэжщ, абы и гъэпсыкIэр къыщхъещокI тхыгъэм и адрей пычыгъуэхэм — зытета прозэм къытокIри тхакIуэр мыбы драматургием, усэ дыдэм щыхуокIуэ. Ауэ тхыгъэ псом хэмзыагъэ, къахэцхъэхукI а сценэхэм я пшэ къалэну тхакIуэм дилъхъэр, угупсыс зэрыхъунымкIи, гъэр хъуа лIыхъужытIым — Жамбулэтре Гуашэрэ — хъан лъэхъуэщым щызэрахъа лIыгъэ-хахуагъэхэр тхылъеджэм жраIэн, а образитIыр нэхъ куу ящIын къудейкъым, атIэ ахэм абы къыщацIэн хуейщ батэкъутэр зыгъэш Кърым хъаныр зищIысри, и блыгущIэтхэр зыхуэдэхэри, абыхэм я псэукIэ, лэжъэ-

¹ Хан-Гирей. Черкесские предания, «Русский вестник», СПб., 1841, т. II №№ 4—5, нап. 76.

кіэ, дуней сплъыкіэ, зэхэцшыкіхэри. А пычыгъуэхэм къызыцылуэта йүэхугъуэхэм лыхъужь хэтхэм я зэхущытыкіэ, хъэл-щэнхэм наюэ къыпщаці ахэр зи йэдакъэцшкі тхакіуэр урыс литературэм, псом хуэмидэжу А. С. Пушкин и «Бахчисарайский фонтан» поэмэм и жьеаум зэрышцэтыр, ижь хуабжыу къызэрыштихуар. Куущэ умыщими, абы и щыхъету къэпхь хъунуш мыпхуэдэ зэтехуэныгъэхэр. Цыхубзитым щытыкіэ зэхуэмымдэ хъаным зэрыхуаіэр, а тьюм я цэхэр — Заремэрэ Заирэрэ — зэрызэтехуэр, тхыгытим щызэфіэгъеува хъанхэм я хъэл-щэнхэр куэдкіэ зэрызэшхыр, н. къ.

Зэрыгурыйуэщи, щыпіэ нэхъ ин а сценэхэм щызыубыдыр, ахэм йүэху щекіуэкі псори зэкіуэліэжыр Кърым хъанырщ. Тыншкъым а образыр зыхуэдэр занщіеу къэпхутэныр. Зы лъэнекъуэкіэ, къаурүэ йэмал-бзаджагъеу ийэр зэхельхъэри хъаным жаней лъэпкъыр, щынальэр къезеу, земан кіещими къиубыда хэкур гүйэмрэ нэпсымрэ иргээтхъэлэ. Адрей лъэнекъуэкіэ, куэд дэмыйгу, хъаныр щыгъуэж, тобэ къехыж, жаней гъэрхэр къеутыпциж, фыуэ зэрылъагъу ныбжыщитиыр — Жамбулэтрэ Гуашэрэ — зерегъашэ, ахъшэ хъушэ къатрекіутэри я хэку къргэгъэшэж. А псор зыщіэ хъаным лэнкъэнену, дунейри и щхъэгъусэ Заири къыфіэмийуэхужу жаней Гуашэр фыуэ ельагъу. Хъаным ар ищіэнныр ди фіэш хуэмымщим, тхакіуэм зрипхыр мыраш: куэд зи нэгу щіекіа, зылъэгъуа Кърым унафэцшым зыри и фіэш хъужыркъым, зыми гукъыдэж къритыжыркъым. Хъаныгъуэр зэрышцэлтым къыхэкіэ къэзыухъуреихъ цыхухэм деж абы щилъагъур щхъэ гъэшхъэрэ щытхъу псальэрэш, йүэхур зытетыр, пэжыр, игу илтыр зыми абы къыжрийэркъым. Жамбулэтрэ Гуашэмрэ дежш япэ абы цыху нэгъеса къыщи-

гъуэтыр, щилъагъур. Хъаным егъэшІа түе а тіум яку дэлъ лъагъуныгъэм и къабзагъыр, лъэнцагъыр, лыгъэ, ерыщагъ яхэлтыр, я хэкум, абы и щхъэхуитыныгъэм щхъэкІэ я псэр ятыну зэрыхъэзырыр. ЗэикІ зrimыхъэлІа хъэл-щэн нэсхэр зэридильэгъуарц ныбжыщІитыр яутыпшижын хуейуэ унафэ абы щыищІри. Мурад фіей щэмыльу, зыгуэрхэр щэхуу къимыулъэпхъещу апхуэдэ Іуэху зыщІэн, гушцІэгъу зыхэлтын Кърым хъан щылауэ фіэш щыгъуейш. Ар къабыл нэсу къыпцищІы-фыркым повестми, тхакІуэр сыйт хуэдизу абы яужь имытами дапщэрэ къытромыгъээжами.

Кърым хъаным и блыгущІэтхэр къэгъэлъэгъуэныр Хъан-Джэрий нэхъ къехъулІаш. Ахэм щыпІэин а пычыгъуэм щамыубыдми, егъэлеяуэ Іуэхушхуэ гуэрхэр щамылэжими, тыншу, гугъущэ демыху дэтхэнэ зыми елъагъу ахэр зэрыщхъэхуещэхэр, акъылышхуэ зэррабгъэдэмымылтыр, загъэлъагэ, загъафІэ фіэкІ нэгъуещІ къалэн зэрамыгъэзащІэр. Мугридарыр, Хазнадарыр, Хаким-Баши, Диван ефэндым сымэ къулыкъу зэдащІэ, дэтхэнэ зими лэжыгъэ пыухыкІа и пщэ къыдэхуэ щхъэкІэ, ахэр ягъээшІенным и пІэкІэ сыйт щыгъуи зэрошх, зыр зым йофыгъуэ, щегъэлъэлъ, зэрыщІитІэнум яужь итиш. ТІэкІу нэхъ губзыгъэІуэу зызылъйтэж, къэрал Іуэху псори адрейхэм лъэшыгъэкІэ яфІэзыубыда Диван-ефэндир и лэжъэгъухэм зэрелжэр «лъэпкъыфІхэм къахэкІа былымхэш», «номин цІэрыІуэхэш». Ауэ ахэр псори зыфІэлІыкІыжыр зыщ — хъанырц. Абы и пащхъэ ахэр щыкъэрабгъэхэш, я щыхьи цыхугъи щафІокІуэд, сыйт хуэдиз зыхужамыгъэжми, я щхъэ трамылъхъэми.

ИщхъэкІэ дыкъызытеувыІа Ыхъэхэр повестым щекІуэкІхэм пышІамэ, апхуэдэ зэгъунэгъугъэ, зэпхыныгъэ ягъэхэм тхыгъэм узышхуээ адрей пы-

чыгъуэхэм. Абы и лъэныкъуэкІэ гу нэхъ зылъытап-хъэр адыгэ ІуэрыІуатэм, абы и жанрхэм, лъэпкъ гъащІэм, тхыдэм художественнэ псальэм щаубыд щыпІэм, щаІэ мыхъэнэм, мажусий диним и тхъэхэм иращІекІ хабзэхэм тухуауэ повестым къышыхъа Йыхъэхэрщ. Научнэ лэжыгъэ хъэл зиІэ а пычыгъуэхэм тхыгъэм щышещІа Іуэхур щызэпауд, къышагъэлалэ щхъэкІэ, ахэм езыхэм я щхъэкІэ пхужымыІэну мыхъэнэ ин яІэжц. Адыгэ тхыдэм и кІуэцІкІэ япэ дыдэ а тхыгъэхэрщ къехута щыхъуар лъэпкъ гъащІэм уэрэдым къалэн щигъэзащІэми, сый хуэдэ жаир зэхуэмьдэхэм ІуэрыІуатэм ушрихъэлІэми, ахэм сый хуэдэ гъэпсыкІэ-ухуэкІэ яІэми, мажусий диним и тхъэхэм сый хуэдэ Іуэхутхъэбээ хуагъэшми. А Йыхъэхэмти тхакІуэм зыкъыцигъэль-гъуаш зи лъэпкъ тхыдэр, ІуэрыІуатэр, хабзэр нэгъесауэ кууэ зыщІэ, фылъагъуныгъэ ин ахэм яхузІэ япэ адыгэ щЛэныгъэлІ гъуэзэджэу.

«Шэрджэс хъыбархэр» повестым и ехъулІэныгъэр зыщылъагъун хуейр гупсысэ куу, пэж абы къызэрыщиІуэтам и закъуэкъым. Художественнэ тхыгъэм и мыхъэнэр гупсысэ абы щЛэлъым и пэжагъ, кууагъ къудейм тращІыхъыркъым, ар къыгуэхыпІэ имыІэу епхащ а гупсысэхэр къэІуэта зэрыхъуа щыкІэми. Гупсысэмрэ абы и къэІуэтэкІэмрэ зэтемыхуэмэ, зыр зым дэмыІэпыкъумэ, а тЦур зэдэмы-лажъэмэ, апхуэдэ тхыгъэм гъащІэшхуи мыхъэнэ щЛагъуи иІэнукъым. А тЦум я зэхущтыкІэр Хъан-Джэрий и повестым фыуэ, къекІуу щызэригъэпэ-щащ. Зэпыугъуэ машІэхэр иІэми, тхыгъэм щекІуэкІ Іуэхум исынщІэу зеужь, тхылъеджэм и гур стхъэкъу, зыІепешэ, и кІэ зэриплъэнэм хушІэкъу зэпыту щегъэт. И лыхъужыхэр къызэригъэль-гъуэм, ахэр ди пащхъэм къызэрыригъэувэм зан-щІэу къыбжаІэ ахэм яыш ётхэнэ зымы сый хуэ-

дэу езы тхакIуэр хүщытми, ахэм ящыщу хэт и псэ нэхъ дыхьэми, хэт лъагъу мыхъуныгъэ хуиIэми. И лЫхъужхэм бгъэдыхъекIэ яхуиIэм тепщиIыхъмэ, тхакIуэр зи телъхъэр, зи лъэныкъуэр пэжагъырщ, цIыхугъэрщ, зи хэкум, зи лъэпкъым я щхъэхуитынгъэм, зЭIузэпэшхэм псэемыблэжу телажьэ цIыхухэрщ.

Адыгэ литературэм и тхыдэм елэжь щIэнныгъэлI щхъэхуэхэм къалъытэ Хъан-Джэрий и языныкъуэ тхыгъэхэм художественнэ Iэзагъ нэс къышимыгъэлъэгъуэфауэ. Апхуэдэ гупсысэхэр къышыIуэташ Хъупсырокъуэ Хъ. и тхылъ «Адыгэ литературэхэм я зыужыныгъэм и гъуэгухэм». Арэзы утехъуэ хъунукъым а Iуэхум теухуаэ щIэнныгъэлIым и тхылъым щитхам: «ЗэфIэкIышхуэ зиIэ цIыху закъуэм и зэфIэгъэувэным щIэкъу Хъан-Джэрий куэдрэ къехъулIэу щытакъым художественнэ сурэтым и зэгъэпэшыныр»¹. И лЫхъужь псоми я сурэт зэфIимыгъэувэ щхъекIэ, ахэм я теплъэ гукъинэж зэрызригъэпэшыфын къарурэ Iэзагърэ тхакIуэм зэрыбгъэдэлъыр наIуэ зыщI щапхъэ куэд абы и тхыгъэхэм тыншу къышыбгъуэтинуш. «Шэрджэс хъыбархэм» хэт лЫхъужхэм ящыщу нэхъ гъециIэгъэну, зыубгъуауэ зи теплъэр тхакIуэм къритхэ-кIар жаней Гуашэм и образырщ. Абы и сурэтыр повестым мыпхуэдэущ зэрышызэфIэгъэувар: «Ар къехъугъэм и нэхъ дахащэт... Сигу къабзэм къигъещIа си лЫхъужыр сэ къызэрысщыхъумкIэ, цIыхубз лъагэт, зи бгыр псыгъуэ дыдэт, зи щIы-фэр бжъэхуцу хужьт, зи бгъэмрэ зи пицэмрэ къекIут, зи щхъэцыр гъуэт, зи нэхэм мафIэмрэ гъа-щIэмрэ щIэзу щIэт, уафэм хуэдэу къашхъуэт, и. ж.

¹ X. X. Хапсироков. Пути развития адыгских литератур, Черкесск, 1968, нап. 30.

уитхъэкъуу лъагъуныгъэр къызыш^Iих, нэмисыф^Iагъэмрэ Іэдэбыгъэ дахэрэ зыщ^Iепльагъуэ, уи псэм къыгурымы^Iуэ, ауэ гугъэ Іэф^I щэхухэр къэзыгъэуш гурыш^Iэ уи гу къуэпсхэм ирадзэт апхуэдэнэм... Зи Іупэ плъыжыфэ дэгъуашэм гуф^Iэр ерагъыу зытеплъагъуэу къызщызогъехъу сэ а цыхубз дахашэ ц^Iэры^Iуэр. Ауэ, фыхуеймэ, фэ ар къызышывгъехъу хъунущ нэ фыц^Iешхуэрэ, щхъэц фыц^Iэ дагъуэшхуэрэ зи^Iеуи... Ауэ а дэгъуагъыр зэрыбгъэдэлъуи, хъыбарым зэрыжи^Iэмк^Iэ, ар къыпщыхъурт зыри зыпэмьлъэц, зи щыхыр зы^Iыгъыжыф, зым и жы^Iи емыда^Iуэу псоми я унафэ щынным хуальхуа цыхуу^I!¹ И лыхъужыхэм я нэхъыбэм я теплъэр зыубгъуауэ къидимыт щхъэц^Iэ, тхак^Iуэм хуэ^Iззэу, егъэлеиныгъешхуэ химылтъхъэу ахэм я гурылъ-туращэхэр кууэ сэтей къещ^I. Повестын ущыхуозэ лирическэ йыхъэ куэдым, езы тхак^Iуэм и гupsысэ-^Iуэху еплъык^Iэхэр къышыжи^Iэ щып^Iэ зыбжанэм.

Пхужымы^Iену хъэлэмэтиц, къулейщ Хъан-Джэрий и бзэри. Ар сыйтын дежи шэрыуэц, гъэхуаш, нэхущ, образ зэхуэмыдэ куэд и тхыгъэм къышигъэсэбэпац. Къару ящ^Iэлъу, гъэш^Iэгъуэну, къэзыпсэлъым тещыхъауэ еухуэ тхак^Iуэм и лыхъужыхэм я зэпсэлъэнгъэр. Адыгэ Іуэры^Iуатэм зэригъэпэща зэгъэпщэныгъэ, эпитет, метафорэ куэдми ущыхуозэ мы повестын.

Зэхуэмыдэу, Іэзагъышхуэ хэлъу повестын къышыгъэсэбэпац пейзажри, дунейм и теплъэр, и щытык^Iэр. Пейзажыр нэхъыбэм и лыхъужыхэм ягу илъхэр нэхъри нэхъ Іупщи къызэрици и зы^Iэмэпсымэу тхак^Iуэм къегъэсэбэп. Зи ныбжъэгъур зыу-

¹ Хан-Гирей. Черкесские предания, «Русский вестник», СПб., 1841, т. II, №№ 4—5, нап. 11—12.

кынжа, ауэ Іәшіләм хүщіегъуэжа Тембулэт и түм шызэтрихъа псори нәхъ наіуэу тхыльеджәм и пашхъем ирилъхъен папшілә, тхакіуәм дунейм абы шыгъуэ и шытықлари къретхәкі, къегъельагъуэ. «Лыукіым и напеу, жәңцыр кынфіт. Уәшхыр пегункілә къракіых жылән. Уафэр къохъузскі. Жыр мәкъугъ, уафәгъуагъуэр къызэролъелъ. А псомкіи къехъугъэм лыукі щілпхъуәжаяуэ пиши Къанлы деж кіуәм и гурыгъу-гупсысә зәрызехъэхәм зыдишіләм хуәдәш»¹. Языныкъуәхәм пейзажыр тхакіуәм зәфіргъеувә дунейм и лъәхъене, щынышілә ныухықлахәр къидигъельагъун къудей щхъекіли. И хәкум и зы псыхъуәм и теплъэр мыпхуәдәуш абы зәрызәғілгъеувәр: «Зә фыдәпльәж сәзи гугъу сіци аузым. Абы и теплъэр гъәшілгъуәну къилъщ пашхъем. Бейуэ зәшілгъәгъя щым къышхъәшшитш уафәм и шәтырыр. Дунейм зы беижки теткүым дәтхәнә зы шыхуми папшілә къехъугъэм мыбдежым шригъетілъықта хұтугъуәфілгъуәхәм хуәлә хуегъәнцыну. Аузыр, Іуашхъәхәр, бгыхәр шхъуантлағъэм щілгъәнап, тенджызым тесыкі тхұурымбәу, узд гъәгъахәр тафәм къытоціуукі, мәзүр тхъемпә шхъуантлақілә зәшшыхъуәпкілаш, гъегъя, уәних зытешха пхъәшхъәмымшхъә жыгхәм хъәуамрә щыгумрә мә іефікілә ятъенил, бзухәм я уәрәд гуаләр тхъекіумәм къодәхашілә. Щынальекъым — жәншетш, гъашіләрә гүфілгъуәрә и бәу. Жәңцыр къосри, щынальә бейм къыхуеплъых уафәм мағілә ціу іеджи къышызәшіонә; налкъуту лыд вагъуәхәм я бзий шабәхәм я гъусәу дыжыныфә уәсәпсир щы мамырым къытохә. Махуәм къегъеззәжри, дыгъәм и дышә бзийхәм щыр ягъәгъущу уәсә-

¹ «Къәбәрдай-Шәрджәс литературә», 8 классым и учебник- хрестоматие, Н., 1971, нап. 100.

псыр къызэшлабзае: аргуэрү пкори къызэшлонэж лыдыжу. Махуэ уэфлэр къехъугъэм и гуфлэгъуэш. Цыхум-щэ? Цыхум и гуфлэгъуэри и гуфлэгъуэри зэпылъш¹. Тхаклуэм зэфлигъэува а зы сурэтри ишхъэкіэ зи гугъу тшлахэри щыхъэт налуэ хуохъу «Шэрджэс хыыбархэр» зэрыповестым, тхыдэм елэж щэнэгъэлхэм ар сыту къамылъйтэми сыйтабы хужамылами.

* * *

Адыгэ лъэпкъ тхыдэм кууэ щыгъуазэ Хъан-Джэрий къыгуролуэ ллэшлэгъуэ къуахэм къыдалъхуахэр зыхэта бэлыхъ, тхъэмшиллагъэ, дэкъузэныгъэхэр хамэ щылпэ къикл зэрышхъуаклуэхэм я закъуэ я зэрлану, къапкърыклиу зэрышмытар. Адыгэ хэкум къихъуа ем и нэхъыбэмкээ тхаклуэм игъэкъуаншэр «фыгъуэ-ижэр, гъэпшыллыныр зидамыгъэ, пшыгъэ щхъэкіэ лъэпкъыр зышэ» адыгэ пшыжь-уэркъыж щхъэхуещэхэрщ, лыфлышпэ зэrimыгъахуэ гъэпшылаклуэхэм я зэныкъуэкъуунгъэрщ. Я Хэкум, къыдалъхуахэм я иашхъэм тепщэ гупхэм щызэрахъа гъэпцлагъэ-бзаджэнаджагъэ күэдым щыхъэт техъуэ таурыхъ, уэрэд зыбжанэ пасэрэй гъашцэм къышлэнаш. Нэлусэ кууэ ахэм зыхуэзышл тхаклуэхэм абыхэм ящыш зы таурыхъ къынчегъесэбэп етиланэ и повестым — «Пши Къамбулэтым», лъэпкъ унафэшлхэм адэж щыналъэр лей мыухыж зыхадзэр сэтэй къицлэн, къицлагъэшни щхъэкіэ. «Пши Къамбулэтыр» япэ зытехуар «Русский вестник» журналырщ икли ар къышыдэклар езы тхаклуэр дунейм ехыжа иэужьш. Повестым лъабжье хуэхъуа таурыхъыр — зэныкъуэкъу-

¹ «Къэбэрдей-Шэрджэс литературэ», 8 классым и учебник- хрестоматие, Н., 1971, нап. 95.

ныгъэ зяку къыдэхъуа зэкъуэшит¹ым я хъыбарыр адыгэ Гуэры^Гуатэм щыц^Гэры^Гуэщ, зэшхъэшцык^Гы-ныгъэшхуэхэри я^Гэу, зэхуэмыдэу къышца^Гуэтэж. Гугъущ тхак^Гуэм къигъесэбэпа таурыхъым и вариант дыдэр нобэк^Гиэ къэпхутэжыныр. Хуэбгъэфащэ зэрыхъунымк^Гэ, Гуэры^Гуатэм къышигъуэта хъыбарым темык^Гыу, зэхъуэк^Гыныгъэ химылхъеу езы тхак^Гуэри тетыгъэнкъым.

Повестым щек^Гуэк^Г Гуэхур къышыхъуар лъэхъэ-нэ жыжъэрщ, абы теухуауэ тхак^Гуэм зыри жимы^Гэ пэтми. М. О. Косвен къызэрилъытэмк^Гэ, адыгэпц зэкъуэшит¹ым — Антинок^Гуэрэ Къамбулэтре — я хъыбарыр пэж дыдэу къэхъуаш, зэманд^Гэ зытехуэри 17-нэ л^Гэш^Гыгъуэм икухэрщ¹. Зыубгъушауэ а таурыхъыр къышемытхэк^Гами, зым и ц^Гэр Гуэры^Гуатэм хэтым емык^Гуэл^Глащэми, Тырку тхыдэм теухуа тхылхъэм ящыц зым ущыхуозэ шэрджэсынц зэкъуэшит¹ым тетыгъуэм щхъэк^Гиэ ирагъэк^Гуэк^Га бэнэныгъэм теухуа гуэрхэм. Нэмыцэ щ^Гэнныгъэл^Г Гаммер и тхыль «Уэсмэн къэралыгъуэм и тхыдэ» 1835 гъэм къыдэк^Гам а т^Гум я зэжыхъеуэнгъэр къышыхъуауэ жыхуй^Гэр 1644 гъэрщ. Зэкъуэшхэм я Гуэхур зэрек^Гуэк^Гами мыпхуэдэу тотхыхъыж². «А зэманным шэрджэсхэм я унафэц^Г нэхъышхъэм и къулык^Гур зы^Гэш^Гагъехъэну зэкъуэшит¹ яужь иташ — Хъэкъешмакъбэчрэ Антонакъбэчрэ, Бэгъэдир-Джэрий и хъаныгъэм щыгъуэ тетыгъуэм щхъэ-к^Гэ зэбинным щ^Гэзыдзахэр. Т^Гуми я щ^Гыхъыр къи-

¹ М. О. Косвен. Этнография и история Кавказа, М., 1961, нап. 198. А л^Гэш^Гыгъуэ дыдэр нэхъ пасэу къагъэльгъуаш Г. А. Кокиевымрэ (Т. Б. Ногмов. История адыгейского народа, Н., 1947, нап. 84) Г. Ф. Турчаниновымрэ (Ш. Б. Ногма. Филологические труды, Н., 1956, т. I, нап. 109).

² А хъыбарым и къэхутэныр къыздэзыгъэпсынц^Га Пызыгъуэтых^Г И. фыщ^Гиэ ин хузощ^Г.

лъытэри ахэм ящыш дэтхэнэ зым дежи хъаным игъэкІуаш зауэлІ щэ ныкъуэ зыщыгъу агу (дээ унафэшІш — Хь. А.) зырыз, абы къыдэкІуэуи знубжъ нэмиса и къуэр игъесэну Антонакъбеч хургъэшащ. Абы къыхэкІи Антонакъ ІещэкІэ зиузэдри Хъэкъэшмакъ тауш, ауэ ар езыр Азов и тепшэ Сиавуш пащэм деж щІэпхъуэжащ. Иужурейм ар Антонакъ къримыту Константинополь игъэкІуаш икІи зэгуерым шэрджэсхэм я пшы шэхъышхъэу зэрыштыамкІэ СултЫан Ахъмэд I-м абы кърита дипломыр зэрыпэжыр иджыри щІэуэ щигъэбыдэжащ... Хъаныгъуэр Ислъам-Джэрий къылъыса нэужь... шэрджэс зэныкъуэкъухэм ящышу абы Антонакъ деIыгъ Хъэкъэшмакъ и бийуэ, ар наIуэ къэзышІри абы (хъаным — Хь. А.) иужурейр (Хъэкъэшмакъ — Хь. А.) яукыну унафэ зэришІарщ, адрейм шэрджэс псоми я унафэшІ нэхъышхъэм и къулыкъур и пшэ зэрыдалъхъарщ»¹.

ЗэкъуэшилІым я зэныкъуэкъуныгъэр пшыгъэр, властыр зэрамыгуэшыфам, зэрахузэмэгъэзэхуам Гаммер ирипхмэ, адыгэ ІуэрыIуатэм ар зышильтагъур цIыхубзырщ. ІуэрыIуатэм щызекІуэ апхуэдэхъыбархэм ящыш зы къышех Нэгумэ Шорэ «Адигэ народым и тхыдэм». Адыгэ щІэныгъэлІым къихъ а таурыхъыр, зэшхъэшыкIыныгъэ тIэкIухэр яIэми, нэхъ пэгъунэгъущ Хъан-Джэрий и тхыгъэм лъабжъэ хуишIам. ЗэкъуэшилІым къашышIа щІэшхъум, я уэрэдым нэмышI, таухуауэ Нэгумэм мыращ итхыжыгъар: «Заныпщхэу зэкъуэшилІ, АнтиноKуэрэ Къамбулэтрэ (къыхэзыгъэшхъэхукар Нэгумэрщ — Хь. А.) зэхэсу псэуаш. А тIум я нэхъыжь АнтиноKуэрэ фыз илаш, абы нэмышIауэ Сэ-

¹ Hammer. Geschichte des osmanischen Reiches. 3 Band, Pesth, 1835, нап. 245—246.

тэней (къыхэзыгъэшхъэхук)ар Нэгумэрщ — Хь. А.) и цэу куэду дахэу щасэ хъыджэбзи илац. Къамбулэтыр Сэтэнейм пышлауэ жаэу цыхухэм ирахъэжкац, ар Антинокъуэ цызэхихым и къуэшым шэч хуницыжри ар дихуаш. Къамбулэтыр и атэлыкъым деж ектуэллац. Сэтэней абы саугъэтхэр хуигъэхьяуэ Антинокъуэм къышцицээм, и къуэшыр щхуухък)э игъэлэжыну мурад ищац. Султланым дээ къырихыу и къуэшыр Иещэк)э зригъэк)ужын мурад иэу Къамбулэт куасэри Тыркум куаш, ауэ абы султланым дээ къышримытэм, и хэкум къигъэзэжри и цыхум и нэхъыбап)эр и лъэныкъуэ къиц)ри абы и гъусэу Занхэм я пшу щытыну власть псори иубыдац. Къуэш нэхъыжь Антинокъуэ куасэри Кърым хъаным деж куаш, дээ къритрэ и къуэшымрэ абы и Иупэф)эгъухэмрэ зэтрик)эрэ хабзэншэу и къуэшым зэц)икъуа и мылькур къытрихыжым хъаныдзэм фыгъуэшхуэ къариту къиутыпшыжыну хъаныр къигъэгүгъери, дээ щхъэк)э ельэгуу щадзац. Хъаным къигъэгүгъяуэ щытац, ауэ куэд дэмык)ыу щыгъупшэжри игу къышык)ыжар ильесибл дэкин нэужьщ. Антинокъуэ хъаным игу къышык)ыжым, зыхуейм хуэдиз дээ къритац, ар и гъусэу Антинокъуэр и хэкум къигъэзэжкац. А зэманым и куэц)к)э Къамбулэтми народыр псори и лъэныкъуэ къиц)ыфат, ик)и Антинокъуэм кърымыдзэр и гъусэу и щыналъэм гъунэгъу къызэрыхуэхъур къышцицээм народыр зэхуишэсри пэплъэу пэуваш. Кърымхэр къышысм зауэ гуаш)эм щадзац, лъэнык)уитымк)и цыху куэд хаук)ылац; ауэ Къамбулэтыр куасэу зэрыш)эпхъуэжам къригъэлац, къэна и мылькур кърымхэм ираташ, Антинокъуэм хуэпэжыну народын тхъэ ирагъэлац. Кърымхэм ягъэзэжкауэ здэклиэжым тенджыз дурэшым Къамбулэтым зыщи-

гъэнщикIуауэ къыщаубыдри абы щаукIаш. А зауэр абыкIэ нухаш. Антинокъуз и фыз Сэтэней*, и ныкъум кърымхэм яритауэ щитауэ жаIэр, и ныкъуми иригъэкIыжауэ жаIэр»¹.

Адыгэ ІуэрыIуатэм щызекIуэр а таурыхъым и закъуэкъым, щыпIэ щхъэхуэхэм, лыхъужь зыкъомым я цIэхэр ди леж къэзыгъеса уэрэд цIэрыIуи ятеухуаш зэкъуэшигъым къатехъуам. Псалъэ хэтхэм я нэхъыбэм я мыхъэнэр къызэрыбурымыIуэм гугъу яшI Іуэхур зэрекIуэкIар пэжу а уэрэдым къыхэпхыжыныр, ауэ абы ІупщIу къыхошыж Къамбулэти абы и ныбжъэгъу куэди а зауэм зэрыхэкIуэдар. Къамбулэт и уэрэдыр япэ дыдэ къидэзыгъекIар Нэгумэрщ. Зэрышту къимыхъми, куэдрэ абы и гугъу ешI, щыш пычыгъуэхэр мызэм-мытIэу къышегъесебэп Хъан-Джэрий и тхыгъехэм.

Адыгэ щIэнагъэлIхэм я мызакъуэу, зэкъуэшигъым я хъыбарым 19-нэ лIэщIыгъуэм нэIуасэ хуохъу урыс тхакIуэ, усакIуэ щхъэхуэхэри. Абы къышызытемыувыIеui, языныкъуз усакIуэхэм а таурыхъыр я художественнэ тхыгъэхэм къышагъэсебэн, лъабжэ хуашI. Къыздрихар, къышцишIар нобэкIэ зэфIэгъэувэжыгъуейми, шэч лъэпкъ къытуемыхъэу жыпIэ хъунущ а адыгэ хъыбарым къитеклияуэ М. Ю. Лермонтов и поэмэ «Бастунджи къуажэр». И зэманым пэгъунэгъу ищIа, щыпIэ пыухыкIам ирииха, зэхъуэкIыныгъэ щхъэхуэхэр хилъхва пэтми, а туми Іуэху нэхъышхэ щекIуэкIыр зэнхыш, зетохуэ, зокIуалIэ хъыбарми поэмэми хэт лыхъужыхэм яшыц зым и цIэри — Акъбулэт —

* Мы хъыбарым, гу зыми лъимытами, Нэгумэм зы щуагъэ щыIеющIе. Зэм Сэтэней Антинокъуз и щласэу, адрайм и фызу етх.

¹ Ш. Б. Нэгумэ. Адыгэ народым и тхыдэ, Н., 1948, нап. 148—149.

Къамбулэт. Урыс усакIуэ иным и творчествэм куу-
уэ щыгъузэ щIэныгъэлI хъэлэмэт И. Андронико-
вым араш а Iуэхум теухуауэ мый щIитхыгъар:
«Хуагъэфащэу къызэралуатэмкIэ, Лермонтов ищIэу
щытащ Къамбулэтрэ абы и къуэш Антинокъуэрэ
ятеухуа шэрджэс таурыхъыр. ТаурыхъымкIэ а тIум
я кум зэбииныгъэ къышIыдэхъуар Къамбулэт и
фызырщ»¹. ✓

«Антинокъуэрэ КъамбулэткIэ» еджэу а адыгэ
таурыхъыр 19-нэ лIэцIыгъуэм и кIэхэм къыдигъэ-
кIыгъаш урыс тхакIуэ В. Желиховскэми².

Адыгэ IуэрыIуатэм хэт таурыхъыр къигъэсэ-
бэп щхъэкIэ, Хъан-Джэрий абы темыкIуу тет-
къым, абы къышигъуэтар зэрышту къритхэкIыж
къудейкъым. А Iуэхум теухуауэ проф. Г. Ф. Турча-
ниновыр зытет Iуэху еплъыкIэр пэжу къэплъытэ
хъунукъым. Абы къызэрилъытэмкIэ, Антинокъуэрэ
Къамбулэтрэ яку зэныкъуэкъуныгъэ къыдэхъуам и
тхыдэр народ таурыхъым ешхуу тхакIуэм къиIуэ-
тэж къудейуэ араш³. Ар пэжмэ, Iуэхур щIэныгъэ-
лIым зэрыжиIэм тетмэ, а тхыгъэм повесткIэ уе-
джэнэыр къемызэгъщ икIи а зэманым урысыбзэкIэ
къыдэкIа адрий адыгэ таурыхъ, иссысэ, хъыбар
куэдым ар къазэрыщхъэшыкI щIагъуэ щIэнкъым.
Ауэ Хъан-Джэрий и тхыгъэр IуэрыIуатэм Ѣзызе-
кIуэ таурыхъ дыдэр ару зэрыцимытым хэти тын-
шу гу лъитэнущ, Iуэху еплъыкIэр пхэнж иIэу, пасэу
зэригъэпэща гупсысэхэм тету бгъэдэмыхъэмэ. Лы-
хъужь хэтхэм я зэгъэпэшыкIэм, Iуэхугъуэ зыбжа-
нэ щIэуэ зэрыхигъэувам, ухуэкIэ-гъэпсыкIэ гъэ-

¹ М. Ю. Лермонтов. Полное собрание сочинений, М., 1953,
т. 2, нап. 484.

² «Северный Кавказ», № 8, 1886.

³ Ш. Б. Ногма. Филологические труды, Н., 1956, т. 1,
нап. 28.

щIэгъуэн игъуэтахэм къыбжаIэ ар зэрыповестыр, художественэ тхыгъеу зэрыштыр.

ИуэрыIуатэм ешхъу, и повестым щIэль гупсысэ нэхъышхъэр тхакIуэм ирипхыркъым зэкъуэшигъэм тетыгъуэм щхъэкIэ ирагъэкIуэкI бэнэныгъэм, зым адрейр и хэкум зэрырихум, и мылъку сыххэр зэрыфIатхъэкъум. Пицыгъэ-тетыгъуэ щхъэкIэ нэгъуэшI лъэпкъхэм я дежи бэнэныгъэ инхэр щокIуэкI, бзаджэнаджагъэ куэд ялэжь. Зэкъуэшигъэм я зэныкъуэкъуныгъэр тхакIуэм зрипхыр зэ еплъыгъуэкIэ мыхъэнэ щIагъуэ зимыIэ Iуэху цыкIу къызэргүэкIш: зэшигъэм я напэр ямыгъэулъийуэ, я щIыхъыр яхъумэж къафIэшIу лей, тхъэмымыцIагъэ хэкум, лъэпкъым ирашIарш. Таурыхъым апхуэдэ зэхъуэкIыныгъэ хилъхъам тхыгъэр нэхъ куу, пэж ищIаш, абыкIи тхакIуэм нэхъ наIуэу, гукъинэжу къигъэлъэгъуац адыгэ пицыжь-уркъыжхэм я напэр, щIыхъыр хъумэжынр хэку щхъэхуитынгъэм, абы и цыхухэм я зэIузэпэш, мамыр псэукIэм япэ ирагъэувэу, щхъэзыхъ абы хуашIу зэрыштар. Повестым щыкIуэцIырыша гупсысэ нэхъышхъэр тхакIуэм зрипхыр Къамбулэт и образырш, араш абы щекIуэкI псори зэгъэшIылIар, абы и образырш нэхъ зыубгъуац абы щызэпкърыхар.

И щхъэ техауэ занщIэу къыбжимыIэми, къыбгуроIуэ тхакIуэм зыкъомкIэ игу, и псэ зэрыдыхъэр Къамбулэт, абы и теплъэ, и цыхугъэ, и лыгъэ-ха-хуагъэр игъэлъэпIэм зэрыфIэфIыр. Адыгэ зауэлIым хэлъын хуейуэ къыфIэшI хъэл-щэнхэр, хуебгъэфащэ зэрыхъунымкIэ, тхакIуэм мыбы и образым хипщац. И къуэш нэхъыжым къыщхъэшыкIу Къамбулэт теплъэ дэгъуэ, Iэпкълъэпкъ зэкIуж зиIэ пицы щIалэш. Iэшэ гъэбзэнэриц, лыгъэшыгъэ зехъэнэриц ар зыхуалъхуар, зэрыцIыкIурэ

зыщапықтар. Абы еzym зелъите цыху пэжу, пэгъесауэ. Пэжш, тхыгъэм къызэрсыңгъэлъэгъуам-кыи, абы зыри къигъапціркъым, лей зерихъэркъым, мыхъумыштагъэ илэжыркъым. Игу иль жызығэф, сый хуэдэ Іуэхуми хэкіпі э хуэзыгъеут цыхуц ар. Гъесэнгъе нэс зыгъета пың щаләм адигэ хабзэр фыуэ ешіэ, Іуэху къыңылъыкъекі, бэлыхъ щыххэхүэхэм дежи ар Іэкіуэлъакіуэу абы къегъесебэп. Антинокъуэ Іәшікіыу Къамбулэт щыщіепхъуэжам Іәмал гуэрхэр зэрехъери зи къуэ закъуэр зығынукіа жанеипшым ар йокіуж, лты уасэшхун щимыту гугъуши демыхъу. Хъещіапі э зыхуекіуа бжъэдыгъухэм, а Іуэхумкі э куэд мыарэзы пэтми, Къамбулэт яргъядэ и къуешым щахъумэну псалъе ятыныр. Я хъещіе къеблэгъам, зи хъетыр ялъагъуу зыхагъехъам щхъекі э ахэм ильесиблым иэблагъекі э кърымыдзэм зауэ гуашіэр драгъекіуекі, цыху, мылъку куэд бжъэдыгъухэм яфіокіуэд. Къамбулэт къыгуроіуэ бжъэдыгъухэм къыхуашіа Іуэхутхъэбзэм и инагъыр, еzym и хъумэныр зи пшэ дэзылъхъа лъэпкъым и цыху нэхъыфіхэр а зауэм зерыхъекіуэдар, зэпыч зимыіэж зауэр лъэпкъ псом зерыхуэмыхъыжыр, зерыіещіеу жеңгъуар. Ауэ къызыфіещіыжа, пэгъуещіхэм я гугъуехъыр зығіемы-Іуэху, езыр зыхуейр исоми къыхуашіену я боршу зылъитэж а пың щаләм ауи игу къекіыххэркъым, и пшыхъапі э къыххэуэркъым и щхъэ Іуэху мыфэмымыцым лъэпкъ псор зерышыту зеритетіуадэр, и хъещіеныр кіыхъ зэрищіар, бжъэдыгъухэм я хъещіэр зэрахуэмыхъыжыр, зэраіещіеу жеңгъуар. Абы Къамбулэт егупсысыркъым пэгъуещі лъэпкъым яхуеблагъэм нэхъ зэрафіефіымкі э хэку зэйшіэм унафэ ишіу хъыбарегъашіэр къыңыхуагъакіуеми, а лыкіуэм ахэм я унафэр зерихъуекіыжу иэтъуещі гуэрхэр щыжриіеми.

Къамбулэт и теплъэм, и лыгъэм, и акъылым сыйт хуэдизу имытхъэкъуами, тхакIуэм къызэрилъытэмкIэ, ахэркъым цыхур зищысыр къызэралъытэр, ахэм я закъуэкъым абы и мыхъэнэр къэзыгъэльгъуэр. Цыхур зыхуэдэр къыбжезыIэр абы и IуэхущIафэрщ, ар зыхуэунэтIарщ. Абы тепшIыхъмэ, укъытекIмэ, сыйт хуэдэу дурлылу, щыпкъэу а пыцыр щымытми, ар цыху пэжкъым, хэкум и къуэ нэскъым. ФэрыщIагъэ абы хэлъыр, щхъэхуещагъэ ар зытетыр науэ щыхъур повестым икIэрщ, ищIэну псори абы ищIа, хэIэбэжылIэ гуэр а илэжъахэм ямыIэж хъуа нэужыц. КъызэрышIэкъымкIэ, езыр зи унафэшI лъепкъри хъэшIапIэ зыхуеблэгъя бжъэдьгъухэри илъесибл мафIэ лыгъэм абы щыхидзар, щыхигъетар и лъепкъ «напэ къабзэр» имыгъэулъин, зэшигъим къашыщIа щIэшхъур — и нысэр Къамбулэт къызэрехъуэлсэжар — цыхухэм яшибзыщIын, и унагъуэм а напэтехыр щхъэзихын къудей щхъэкIэш. Лажъэ зэrimыIэр, и шынэхъыжым и пащхъэм зэрышыкъабзэр занщIэу зэрыжримыIамкIэ, иужькIэ, зэIущIа нэужь. Антинокъуэ шынэхъыщIэр щигъэкъуаншэм, и къуэшым жэуапу абы иритар мыраш: «Сэ сщIэрт, къуаншагъэ зэрызбгъэдэмымлым папщIэ сэ хейуэ сызэрыштыр, ауэ уэ ухуеякъым дэр-дэру дызэлүшIэну, абы къыхэкIкIи ди унэм и щыхыр зыгъэлъахъшэ а Iуэху пшхъэмымпэр хэту щымытми зыгуэрым езгъащIэ нэхърэ сэ нэхъ къесщэнут ажалыр¹. Хэку щхъэхуитыныгъи, лъепкъ тынишыгъун, цыху гугъуехьи, ахэм я псэ дыди а пыцы гъэфIамзыкIи къридзэркъым, къыфIэIуэхукъым, ар зяужьитыр, зытегузэвыхыр, жэци-махун зытелажъэр и

¹ Хан-Гирей. Князь Канбулат, «Русский вестник», 1844, № 10, нап. II.

лъэпкъ напэрщ, абы и «къабзагъэрщ». А зы за-
къуэрщ абы и псэр зыхуитыныр, а зым къыфIемы-
Iуэхуу щхъэузыхъ абы хуищIыфынущ и хэкури
къыдалхуахэри. Игу зэрырихым, хъэл-щэн мыб-
заджэхэр зэрыдилъагъум щхъэки къимыгъанэу,
Къамбулэт и образынкIэ тхакIуэм кууэ къыщIе-
гъэш адыгэ пычжъ-уэркъыжъхэр я хэкум, абы и
щхъэхуитыныгъэм, и зэIузэпэш псэукIэм ири-
джэгу, сату иращIу зэрыщытар.

Къамбулэт къызэрьщхъэщики щIагъуэ щыIэ-
къым Антинокъуи. Тхыгъэм зэрыхэпльагъумкIэ,
ари зауэлI хахуэш, цыху бзаджэкъым икIи, и фыз
мыхъумыщIэм и зэрэнкIэ а щIэщхъу тIэкIур зэ-
шийтIым яку къыдэмыхъуамэ, абы IэщIэкIа щыуа-
гъэхэр IэщIэмыщIэн, цыху къызэрьгуэкIуу ар
къыззetenэнкIэ хъунт. Ауэ, и шынэхъыщIэми сэххуу,
Iуэхур щызэIыхъэм, и цIэ, и лъэпкъым фIеягъ гуэр-
хэр къалъысыну гу щылъитэм, ар и акъылым йокI,
зыхэхуа къайгъэм и хэкIынIэ хъуным кууэ егупсы-
су ар зэхигъекIыным и пIэкIэ епIэщIэкIыу, гу-
бжым и нэр къышипхъуауэ лъыщIэжыныгъэм
яужь йохъэ, лажьи-хъати зимыIэ и хэкур кърым
зэрыихъуакIуэхэм лъэIукIэ яргъэфыщI. Хамэ зэ-
рыхъуакIуэхэм гуфIэу къыхуалэж Iуэхутхъэбзэм
уасэфи хуегъэльтагъуэ Антинокъуэ: ахэр абы къе-
гъэгугъэ хэкум иль фIыгъуэмкIэ, ис цыхухэм я
щхъэхуитыныгъэмкIэ.

Леишхуэ зылтысауэ зылъытэж пычIа Iэллыр абы-
ки къызэтеувыIэжыркъым. Нэсу иль ицIэжауэ
абы къышибжыныр и шынэхъыщIэм кърищIауэ
гурьщхъуэ зыхуищIыр илэжывыжмэш. И нысэм и
акъыллыфIагъым етIуанэ делагъым ар щехъумэ ар-
мыхъумэ, Антинокъуэ еплъынутэкъым а цыхубзым
и нэпс-и лъэIуми цыхугъэ-хабзэм ар къызэрэмы-
зэгъими.

Лажъэ лъэпкъ зэrimыIэмкIэ и къуэш нэхъыжым хъыбар иригъащIэу зауэр игъэувыIэ зэрыхъуим Къамбулэт зэрэмыгupsысам ешхъу, илъэсибл зауэ иригъекIам къриубидэу Антинокъуи игу къэкIыркъым езы тIум я бэлыхъим цыхупсэ куэд зэрыtekIуадэр, адыгэ лъэпкъхэр зэрытеухъуэр, и щхъе Iуэхумрэ хэку щхъэхуитныгъэмрэ зэрипхын зэрыхуэмейр. «КъышыщIа лейм» зи нэр къышипхъуа пшыр зымы егupsысыжыркъым, ар зытелажъэр зыш — лъы щIэжынырц, текIауэ къильтыэ и напэр тхъэщIыжынырц. И шинэхъышIэр зэрымыкъуаншэр зэрымышIэкIэ къимыхутамэ, а зауэр екIуэкIыну къышIэкIынт зэкъуэшигIым яз хэкIуэдэхукIэ.

ЗэкъуэшигIым я закъуэкъым повестям щызэпетгъэувар. Кую дыдэу щызэпкърымыхами, яку зэжъэхэуеныхъэ дэмылъми, тхакIуэм зэрегъапще пшитIым я щхъэгъусэхэри. Антинокъуэ и фызыр пшIэн-щыхын зыхэмымль, пэжыгъи-щыхугъи зимыIэ щыхущ. Гугъэ фIейхэр и пшыкъуэм хуишIыжыныр дэнэ къэна, нэмүкIытагъ, еришагъ, ткIи-ягъ хэлтүу япэ щилъэгъуа махуэм къышыщIэдзауэ ар яужь итиц а щIалэр щIасэлIу зэрызригъэгъуэтным. Зыхуйр зыIэригъэхъэн папшIэ абыи фIеягъыу къимыгupsысрэ Iэмалу къимыгъэсэбэрэ щыIэкъым. И пшыкъуэм игу зэрыримыхыр, къытеплъэ зэрымыхъур ищIэ пэтми, и щыхыи и нэмиси фIэкIуэдауэ и лъагъуныгъэ мыфэмыцимкIэ абы а щIалэр игъэпсэуркъым, псэхугъуэ иритыркъым, зэмийн куэд дэкIа, зэшигIым я зауэ мыухыжыр ирагъэжья нэужьи.

Повестым къынцыгъэлъэгъуа тепщэ гупым янышу щыхугъэ, акъыл тэмэм зыдэплъагъур Къамбулэт и щхъэгъусэрг. Iуэху екIуэкIхэм зэрыхуущыр зыубгъуауэ тхыгъэм сэтей щымышIами, уолъагъу

ар зэрыцЫху зэтетыр, и щЫхъ зэрихъумэжыфыр, гужеңгъу щихүэми и къарумрэ и зэхэшЫкЫмрэ зэрыфІэмыкІуэдэр.

ЩашІэшху щымыІэ, тхыгъэм и гупсысэ нэхъышхъэм щІагъуэкІэ емыпхами, тхакІуэр езыр фІуэ зышигъуазэ гъашІэр, жанеипщ Хъанушмыкъурэ абы и щхэгъусэмрэ я псэукІэ-зэхуштыкІэхэр, хъэл-щэнхэр пэжу къигъэлъэгъуаш.

Зэман жыжъэм тетхыхыж, лъэпкъ ІуэрыІуатэм и таурыхъ-хъябархэр къигъэсэбэп щхъэкІэ Хъан-Джэрий и тхыгъэм щекІуэкІ Іуэхуми, хэт лыхъужъхэми, ахэр зыхэт гъашІеми, зыхуээ лъэпо-щхъэпоххэми егъэлеиниыгъэ лъэпкъ хилъхъэркъым, романтизмэм и хуэмэбжымэ гуэр абы и тхыгъэм хэплъагъуэркъым. Ауэ къызэрыгуэкІ гъашІэр пэжу къызэрыритхэкІым наІуэ ящІ тхакІуэм критическэ реализмэм и методым тета урыс литературэм и традицэ къулейр дэІэпыкъуэгъу и тхыгъэхэм зэрышишІар.

Хъан-Джэрий и художественнэ тхыгъэхэр сывтм дежи къыгуэхыпІэ имыІэу епхащ лъэпкъ тхыдэм, ІуэрыІуатэм, абы и лыхъужъхэм ядыболъагъу, яхэпщащ лъэпкъ зэхэшЫкІ-гупсысэхэр, хабзэр, хъэл-щэнхэр. Араш ахэр адыгэ нэс зышЫр, и зэманым и бын пэжу щІэплъагъур, адрайхэм къагуэкІ цыху щхъэхуэу щЫштыр, тхылъеджэм я гум къышІинэжыр. Адыгэ гупсысэ, зэхэшЫкІ и лыхъужъхэм Іэзэу тхакІуэм зэрыпкърильхъэфым и щыхъэту къэпхь хъунущ Къамбулэт деж бжэ-дыхъухэм ягъэкІуа я лыкІуэм и образыр. «Ди хъэшІэм дытекІуэдащ, тхуэхыхыжкъым ар, нэгъуэшІ лъэпкъ ирекІуэ»,— жаізу лъэпкъ хасэм унафэ ишІар Къамбулэт жриіэну зи пицэ иралъхъа лыжым ар итъэзэшІенным ипІэкІэ, къалэн къыхуашІар зытехъэлъэжа, лъэпкъ щЫхымрэ хабзэмрэ

япэ зыкъутэу къызыщыхъужа лыкIуэм пшым хуиIуатэр нэгъуещIщ — псэуэ зы бжъэдыгъу къенэху я хъэшIэр яхъумэну зерыхъэзырырш. Ар адыгэ хъэл нэсщ, тхакIуэми пэжу абы гу лъитащ. Ауэ зи лъэпкъ щыхыр зыхъумэжыр а бжъэдыгъу лыжым и закъуэкым, ар ядыболъагъу лъэпкым адрес и цыху псоми. Илъесибл зауэр я хъэшIэр яхъумэу езыгъэкIуэкIа бжъэдыгъухэр, тхакIуэм къызэригъэлъагъуэмкIэ, яфIэкIуэда я йыхлы куэдым хуэгузэсэнм, тепыхъэнм, хуэнэцхъеинм и пIэкIэ, ахэр мэгуфIэ, зышыгуфIыкIри зерильэпкъу я лыгъэ зрахъар зыгъэлъапIэ уэрэд гъуээджэ ахэм зерыхузэхалъхъарш, я цэ фыкIэ тхыдэм зерыхIуа, къызэрыхэнарш.

Япэ и тхыгъеми ешху, «Пши Къамбулэтим» щыпIэ ин щеубид адыгэ йуэрыIуатэм, тхыдэм, хабзэм. Пэжш, мы повестым ахэм щыпIэ лей щаIыгъкым, йуэху щекIуэкIхэм пышIэнцыгъе хуамыIэу щыщыткым. Зи йэзагъым хэзыгъэхъуа тхакIуэр ахэм нэхъ машIэу ежалIэ, къигъэсэбэп хъуаш, дэIепыкъуэгъу ищIын хуей щыхъукIи, йуэху екIуэкIым, сюжетым ахэр ирепх, лыхъужхэр нэхъ куу, пэж ирешI. ЙэкIуэлъакIуэу тхакIуэм, псальэм папицIэ, зэпищIэфащ Къамбулэт и бзаджагъэ, акылыфIагъым и къэгъэлъэгъуэнымрэ лъы зяку илъ лъэпкъитIым я зэкIужыкIэ щыIэ адыгэ хабзэм тепсэлъыхынымрэ. Жанеипшым и къуэ закъуэр зерыхIэшIэукIам щхъэкIэ а лъэпкъыр зерыхыту Къамбулэт и бийщ. ХъэшIапIэ зыхуеблэгъену и мурад бжъэдыгъухэм я деж ар кIуэфынукъым лыкIэ къебийхэм я хэкум пхрымыкIу. Пшигъи мыльку бгъэдэлъри зыIэшIэкIа Къамбулэт гузэвэгъуэм ирехулIэ жанеипшым екIужынм. ТхъэмьщкIагъэм а йуэхум ирихулIа пши щIалэм къещIэж апхуэдэхэм деж адыгэхэм хабзэж къа-

гъесэбэпу щытар — щалэ ІашцІуэдам и анэм зэрымыщІэкІэ кьюэ зыхуэшын зэрыхуейр. Къамбулэт и бийхэм зэрекІужари, а Іуэхум епхауэ абыхэм ялэжжахэри, лъы уасеу пыым Іахари, лъы зяку ильяхэм я зэхүүштыкІахэри — ахэр псори кууагъ, пэжагъ хэлтү тхакІуэм къигъэлъэгъуэн хузэфІэкІаш. А псор абы къышцІритхэкІари а пасэрэй хабзэжым щыгъуазэ дыхуищын къудей щхэкІэкъым, абы къидекІуэуи абы хузэфІэкІаш повестым и ліыхъужь нэхъышхъэм и хъэл-щэн гъещІэгъуэнхэри сэтэй къищыныр.

Повестым тхакІуэм къышигъэлъэгъуаш нэгъуещI зы адыгэ хабзэжь гуэри, а зэманым бгырыс лъэпкъхэм зыубгъуауэ къагъесэбэпу щытар — лъэпкъым ихъумэну шэсыпІэкІэ хъэшІэ къизэрищтэу щыта хабзэр.

Имыухыпа, езыр псэу щыкІэ къидигъэкІын хузэфІэмыхами, «Пызы Къамбулэт» повестым гъэпсыкІэ къекІу игъуэташ. Тхыгъэм и сюжет шэшІар тхакІуэм куэдрэ зэпиудыркъым, япэрай и повестым хуэдэу Іуэху Іэххэм тепсэлъыхыркъым, ліыхъужь хэтхэм я зэпсэлъэнэгъэр дэгъуэу игъэпсаш, ахэр цыху щхъэхуэ, пыухыкІа зэрищыным яужь иташ. И ліыхъужхъэм я ІуэхушІафэ, хъэл-щэнхэр пэжу къэгъэлъэгъуэнэр къехъулла щхъэкІэ, тхакІуэм хузэфІэкІакъым абыхэм я гупсысэ, зэхэшыкІ, ягу щекІуэкІхэр тхылъеджэм кууэ хузэиухыныр, нэсу иригъэлъагъуныр.

* * *

Адыгэ ІуэрыІуатэр зи творчествэм и хэкІыпІэ нэхъышхъэ зыщІа Хъан-Джэрий абы къышигъуэтыр, къыхихыр пыжъ-уэркыжхъэм ятеухуа таурыхъ, хъыбархэм я закъуэкъым. КъызыхэкІакІэ

япэIэшIэми, языныкъуэхэм хуэдэу абы иэмыплъ яритыркым ауэ къызэрьгуэКI цIыхухэм, игу фIэфIу, и псэм дыхъэу абы егъэлъапIэ апхуэдэхэм я IуэхущIафэхэри, ирагъэкIуэКI бэнэнгъэри, ахэр хэкум, абы и щхъэхуитынгъэм, пэжагъым, захуагъым, цIыхугъэм хуэунэтIамэ. Тепщэ гупхэм я лыкIуэ зырызыхэхэм я мызакъуэу, ауэ къызэрьгуэКI адыгэ мэкъумэшыцIэхэм я дежи лыгъи, цIыхугъи, хъэл-щэн гъуэзэджэхэри тхакIуэм къызэрьшигъуэтым и щыхъэтщ «Къунчыкъуэ и теуэ» историческэ повестыр. Ар япэ 1846 гъэм «Кавказ» газетым традзаш, езы тхакIуэр дунейм ехыжа нэужь. Зэшхъэцыкыныгъе ямыIэу ар етIуанэу Хъан-Джэрий и благъэ Долэт-Джэрий 1909 гъэм «Кавказ» журнальм тригъэдзэжыгъаш. А повестым лъабжэ хуэхъуар адыгэ IуэрыIуатэм тхакIуэм къышигъуэта хъыбарш, пасэм гъащIэм пэжу къыщихъуа зы Iуэхущ. Урыс тхакIуэ¹ В. Желиховскэм иужыIуекIэ «Северный Кавказ» газетым «Къунчыкъуэ и ехыпIэ» цIэр иIэу а таурыхъыр зэригъэдзам наIуэ ящI адыгэ IуэрыIуатэм ар хъыбар щхъэхуэу зэрихэтар¹.

IуэрыIуатэм ауэ къышигъуэтным къыщымынэу, языныкъуэ щIэнныгъэлIхэм къызэралъытэмкIэ, а хъыбарым щекIуэКIа Iуэхухэр Хъан-Джэрий пэгъунэгъуш. ЕтIуанэу ар къидэзыгъэкIыжа, тхакIуэм и благъэ Долэт-Джэрий зэритхымкIэ, хъыбарым хэт лыхъужь пэхъышхъэр тхакIуэм и благъэ гъунэгъуш. А Iуэхум теухуаэ «Кавказ» журнальм и редакторым Долэт-Джэрий хуитхыгъар мыраш: «Щыхъ зыхуэтщI зиусхъэн редактор! Уи лъэIур згъэзащIэуэ, фэ ныфхузогъэхь шэрджэс

¹ В. П. Желиховская. Кунчуков спуск, «Северный Кавказ», Ставрополь, 1884—1885, № 109.

лъэпкым и деж нэхъ щыцIэрыIуэ таурыхъэм ящыц зы. Езы тхыгъэми къызэрхэшчи, хъыбарам къиIуэтэж Iуэхур Екатеринодар (иджи Краснодар — Х. А.) къалэм пэмыхыжъэу къышхъуаш. А тхыгъэр зи IэдакъэшIэкIыр сэси Iыхълыш. Таурыхъым и лъыхъужьри си анэмкIэ си благъэш, нэхъ пыухыкIауэ жыпIэмэ, си анэр абы къильхуам къильхужам иphъущ.

Сэси мурадаш иужьреj Къунчыкъуэм — таурыхъым и лъыхъужьым и лъэпкым къинэжа за-
къуэм и сурэт ныфхуезгъэхъыну, ауэ а сурэтыр иужыIуэкIэ ныфIэрызгъэхъэнщ»¹

Зэ еплъыгъуэкIэ къышыхъункIэ хъунущ а исто-
рическэ повестыр зытеухуар фIыуэ зэрылъагъу ныбжыщIитIым я насыпыр, гурыль Iефи яку къы-
дэхъуар яхъумэжын, ар гъащIэм щагъэувын пап-
щIэ лъыгъэ зрахъам, бэнэныгъэ ирагъэкIуэкIам я закъуэу. А тIум къащыщIам къыдэкIуэуи тхыгъэм IушиIу къышыгъэлъэгъуэжащ адигэ лъэпкыр тырку, кърым зэрылхъуакIуэхъэм я залымыгъэм лъыгъэ хэлъу зэрыпэшIетари, хэкум и щхъэхуиты-
ныгъэр псэемыблэжу абы зэрихъумэжари, хамэ щыпIэм къикIа бийхэм бзаджэнаджагъэрэ лей мухыжу адэ щынайлъэм щызэрхъари. Ауэ тха-
кIуэм и нэIэ нэхъ зытригъэтыр зы Iуэхугъуещ: къызэрхуэкI адигэ ныбжыщIэм и щыхъым, лъагъуныгъэм, щхъэхуитыныгъэм папщIэ лъыгъэ зэрихъарщ, хэку бий бзаджэм бэнэныгъэ ерыщ дригъэкIуэкIарщ. Повестым пэжу къышыгъэлъэгъуэжащи, тырку кърым хъунщIакIуэхъэм сый хуэдэ къару ябгъэдэмылъами, Iэмалхэр къамыгъэсэбэ-
пами, адигэ лъэпкыр жыIэшIэ, лъэгушIетын яхуэшIакъым, я щхъэ хуагъэшхъакъым, къахуи-

¹ «На Кавказе», Екатеринодар, 1909, № 2, нап. 207.

кіуетакъым. Я нэм къеІэм я псэм еІэжу лъепкъым и лъыхъужхэр хамэ щыпІэ къиқI бийхэм пещіеташ, щыхъ пылъу я щхъэхуитыныгъэр яхъумежу ліәшІыгъуэхэм къэгъуэгуркIуаш. Абыхэм яышщ дэтхэнэ зыми и щыхъыр, щхъэхуитыныгъэр, насыпыр и псэм япэ иргъең, гъеру, лъэгуажъемыщхъэу бий пащхъэм ит нэхърэ ажалыр нэхъ къеңтэ.

Тхыгъэ щхъэхуэхэм, дэ дызэреплымкIэ, пэжу къышыхутакъым повестыр зытеухуар, aby щІэль гупсысэ нэхъышхъэр. A тхыгъэм папшІэ «Къэбэрдэй литературэм и тхыдэм теухуа очеркхэм» щытхар мырашц: «Кушыку и зекIуэм»... къышыгъельэгъуаш адигэхэм я псэукIар (щІалэгъуалэм жаіэ уэрэдхэр, и.)»¹. Адыгэ гъащІэм теухуа дэтхэнэ зытхыгъэми ар дыдэр хужыпІэнныр щыуагъэшхуекъым.

Зэхэмыйбаш, щыуагъэ куэдым ушрохъэлІэ атхыгъэм теухуауэ Хъупсырокъуэ Хъ. итхами. Повестыр зытепсэлъыхъыр а щІэнныгъэлІым къызэрыритхэкIыжыр мыпхуэдэуущ: «Хъыджэбзхэм шуркъыбгъедохъэри къажреІэ, Юль тэтэр хъаным зэрилдыгъуар. A дахацэр зи Ѣзыгъуюэ мазэр вагъуэхэм къазэрыхэцIуукIым хуэдэу и ныбжъэгъу хъыджэбзхэм къахэшырт, aby и псальыхъу Къунчыкъуи зекIуэ шухэм уафэхъуэскIу къахэлыйдыхырт. И ныбжъэгъухэр и гъусэу Къунчыкъуэ Юль и лъыхъуакIуэ ежъаш»². Япэр ару, Кулэ зыдигъур тэтэр хъаныркъым, атІэ тырку пашэрци, зи лъепкъкIэ нэгъуейхэм яышщ Бурабекщ. A тIур зыуэ зэришымтыр тхакIуэм зэхэхауэ, ІупшI дылдэу

¹ Къэбэрдэй литературэм и тхыдэм теухуа очеркхэр, Н., 1965, нап. 71.

² X. X. Хапсируков. Пути развития адигских литератур, Черкесск, 1968, нап. 25.

итхащ, ауэ щІэнныгъэлІым повестым хэмийт а Іуэхухэр къынцІигупсысар гурыІуэгъуэу щыткъым. ЕтІуанэр ару, зэхэшІыкІыгъуашау щыткъым повестым хэт хъыджэбзым и щІэр Хъупсырокъуэм зэрихъуэкІын хуей щІэхъуари; урысыбзэкІэ тхакІуэр абы ГюлькІэ еджэмэ, нэхъ еришыжу щІэнныгъэлІым ар ЮлькІэ зэрехъуэкІыж.

Іуэхугъуэ нэхъышхъэу, дэ дызэреплъымкІэ, тхакІуэм повестым къыщиІэтри зы насыпым, лъагъуныгъэм, зи щІыхъымрэ щхъэхуитыныгъэмрэ папшІэ зи гъашІэр зыт адигэ ныбжышиІэм зэрихъэ лыгъэр гъэлъэпІэннырщ. А гупсысэри зэнхар повестым и лыхъужь нэхъышхъэ Къунчыкъуэ и образырш.

Къунчыкъуэ къызэрыгуэкІ адигэ щІалэми, хэку псом щыцІэрыІуэ зауэлІш, лыхъужьщ. ЗекІуэ кІуэн, адэжь щІынальэр хъумэжын, лыгъэ-хахуагъэ зехъэнырщ абы къалэнү и пщэ дэлъыр. ЗекІуэ ежъэхэм, Хэку зауэлІ ныбжышиІэхэм ар апхуэдизу фыуэ ялъагъу, я дзыхь ирагъээри, Къунчыкъуэ я унафэцІмэ, абы накІуэ жыхуйІэм къэгъазэ ямы-Іу, тегушхуауэ ахэр дэни кІуэнущ. Ауэ, гъэшІэгъуэныраши, языныкъуэхэм мылъку хэкІыпІэ ящІими, Къунчыкъуэ ежъэ-зауэхэм щІыхэтыр къуентхъу зыІэригъэхъэныр, мылъку зэхуильэфэсныр аркъым. Хэку псом пщІэ инрэ щІыхъышхуэрэ щіэ пэтми, ар зэрытхъэмьшкІэш, зэрымылъкуншэш, лыхукъуэлІхэм я лейуэ, ефІэкІыу абы бгъэдэлъ щыІэкъым.

Лъэпкъ уэрэдхэм зи лыхъужьыгъэр хэІуа Къунчыкъуэ зэрыцІэрыІуэр и хахуагъэм и закъуэкъым. Зэман куэд щІауэ Хэкум щызэлъэшІысащ абы Кулэ хуиІэ лъагъуныгъэм и хъыбари. НыбжышиІитІым я насып, гъашІэр зы ящІыфыркъым хъыджэбзым и адэ нэпсейм уасэ ин и пхъум

хуигъэувашн. ІэфІыгъэ яку дэлъым, псалъэ зратам и быдагъыр хъэкъкІэ зылхыкІа щІалэр и лъагъуныгъеми темышыныхъу, ищІешхуи щымыІэу зэманыр макІуэ. Аүэ абы и къарур, и зэфІекІыр нэхъри нэхъ наіуэ щыхъур а түум я лъагъуныгъэр къызэтекъутэнкІэ шынагъуэ къышылтысыриц.

ГъэнцІагъэ-напэншагъекІэ зи хъыджэбзыр зытraph щІалэм занщІэу зыкъещІэж. Сыт хуэдэ лъэкъныгъэхэр и бийм бгъэдэммыльами, абы и щыхъыр, и лъагъуныгъэр хэутэн зыми иригъэшІынукъым, абы и щхъэр щІитами, ар къикІуэтынукъым, къэскІэнукъым. Абы къыгуролуэ тырку унафэшІым и дээм зыпышэнныр, зеппштынныр зэрышинагъуэр, аүэ абыхэм япэ абы ирегъэувэ и щыхъыр, насыпир, щхъэхуитынагъэр. Тегушхуэнныгъэ илэу, цІыху куэди щымыгъуу ар йожьэ, и лейр игъээшІуэжыну, фыуэ илъагъу и пщащэр тырку пашэ залымым къыІешІихыжыну. ЗэфІекІ, лыгъэ а шауэм хэлъар наіуэ щохъу Аскъали Псыжь Іуфи. И щхъэ Іуэху щхъекІэ зи псэр зыта и ныбжъэгъухэм ялъ епцІыхыну ар хуейкъым, аращ Къунчыкъуи лІэнныгъэр къышІыхихыр. Абы и образым хэпщащ пасэ зэманым адыгэ къызэрыйгуэкІхэм яхэлъя я гурышІэм и инагъи, я лъагъуныгъэм и къабзагъи, я щыхъхэмрэ лъагъуныгъэмрэ яхъумажыфу къызэрыйгуэгурлыкІуари, лыгъэ-ерыщагъ зэрахъахэри.

Хъян-Джэрий игу, и псэм дохъэ Къунчыкъуэ, и гуалпэу, фІэтэмэму егъэлъапІэ абы лыгъэ зэрихъэхэр. Аүэ тхакІуэм ныкъусаныгъэншэуи къильтиэркъым ар, псалъэмакъыншэуи къиштэркъым ищІэ псори, и хъэл-щэнхэр зэрышту. А щІалэм, тхакІуэм къызэригъэлъагъуэмкІэ, лъы гъэжэныр егъэлэяуэ фыуэ елъагъу, нэхъыбэу ар зяужь итыр, зышІекъур фыкІэ и цІэр уэрэдым зэрыхигъэлүенныриц, лъэпкъ тхыдэм ар къызэрыхинэнныриц. Ма-

фіәм Аскъалә зәрисым еплъыну гупым зыкъыкІэ-
рызыгъәхуа щІаләм и нәгум а дакъикъәм щІеплъа-
гъуэр гуфІәгъуещ, апхуәдизкІэ лъышІәжыныгъем
абы и нәр къышипхъуащи, лей зрихъахэр, ләжъэн-
шә куәд а мафІәсым зәрыхәкІуәдар илъагъужыр-
къыми: «Къунчыкъуә и закъуә Іуашхъәм къите-
наш, езым игъәхъа Іуәхум кърикІуахәм еплъы-
жыну.

Жы хуабжъ къыкъуәум зәрихъә мафІә бзийм,
кІуә пәтыху нәхъ заубгъуурә, къаләр зәщІищтәрт,
мафІәм ис унәхәм ящхъәңцит Іугъуә фыңцІэ гүә-
рәнхәм бләүә заІуантІэурә пшәм хәкІуәдәжырт.
Гын хъумапІә къауәхәм щІыр ягъәзджызджырт,
мывә сәххәмрә цыыху минхәмрә хъәләчыпцІэр къы-
халъхъәу.

Къунчыкъуә щыгуфІыкІырт и лъышІәжыныгъем
кърикІуахәм...

-- ГуфІә, псә, зыбгъәнищІу ефә бииль! Силь и
уасә сщІәжащ!! Щыхъ зыпылъ Іуәхуу щыхугум
къинәнщ ар!! — Гупсәхугъуә игъуэтаяуә жиаш
абы...»¹

Иыгъә зәхегъәкІыпІә зекІуэр зәрыпхъуакІуэм
зәрыхуәкІуар тхакІуэм фІәкъабылкъым, абы къы-
зәрилъитәмкіи, лажъә зимыІэ цыхупсә минхәр
имыгъәну Къунчыкъуә и лъышІәжыныгъэр зәфи-
гъәкыфынүт. Щыхум гушІәгъу, щабагъ, щыхъ
сытый дежи хәлъын хуейр адигә зекІуэлІхәм тхак-
Іуэм ядильагъужыркъым, аращ ахәм щІепхъа-
джагъә зәрахъәр абы къышІимыштәр, щІахуимы-
гъәдахэр, мызә-мытІеүи щытепсәлъыхыр. А зәмә-
ним зекІуэр дыгъуә къабзә зәрыхъуар, мыхъумы-
щІагъә, бзаджәнаджагъә зәрыхәлъыр къигъәлъэ-
гъуәжу тхакІуэм и тхыгъәхәм ящыц зым мыр

¹ Хан-Гирей. Наезд Кунчука, «Кавказ», 1946, № 37.

щитхыгъац: «...ЦіэрыІуэ зищІыну зэрышІэкъум шэрджесыр мызэ-мытІеу ирехулІэ ерищагъ нэс хэлъу фы зэрищІэнымрэ лажъэншэр зэрихъумэнымрэ, аүэ хабзэм щыщ а хъэл гъуэзэджэр, ди жагъуэ зэрихъунци, ціэрыІуагъэм тэухуаэ шэрджесхэм яІэ зэхэшІыкІ пхэнжхэм куэдрэ ягъекІуэдыж, мызэ-мытІеу псыхъэлыгъуэу ахэм лъыр ягъажэ, ягъашІэр исэ зэпыльхъэпІэм иралхъэ, икИи а псори абыхэм щлащІэр я хэкум и сэбэпынаагъ гуэр къахуэзымыхъ, тхъэми цІыхубэ хабзэми я Іумпэм, аүэ лъялкъ щытхъу къызэрахъын къудейрщ»¹. ТхакІуэр зыхущІэджэ апхуэдэ адыгэ зекІуэлІхэм я хъэл-щэн мыхъумыщІэхэр дельтагъу абы и лыхъужж нэхъыщхъэми.

Хъан-Джэрий и повестям ушыхуозэ нэгъуещІзы лыхъужж гъэшІэгъуэнми — Кулэ и образми. Аүэ къызэрыгуэкІ а хъыдджэбз дахащэм хъэл-щэн хъэлэмэтхэри бгъеделхъэ тхакІуэм. Хэку хабзэ ткІийхэм зылжыныгъэ ирамытами, куэдым щымыгъуазэу къагъэнами, ар зи зэхэшІыкІыр лъагэ, къару ин, ерищагъ нэс зыхэль хъыдджэбзщ. Къэзылхуахэм фІэлІыкІынам, жаІэ псори игъээшІэнам щІапІыкІа щхъэкІэ, а пщащэм идэркъым, лыгъэ хэлъуи трегъэкІуэт мылъкум итхъэкъуа и адэ иэпсеим зэрихъэ Іуэху фІейхэр. ЦІыху насыпир, пэжигъэр, къабзагъэр мылъкум, дышэм япэ абы иретгъеувэ, лъагъуныгъэр а псом нэхърэ нэхъыщхъэу къелъытэ. И къару псори ирихъэлІауэ араш ар и псалъэм щІытетыр, цІыхухъум домыгъуэтын лыгъэ хэлъу и лъагъуныгъэр щІихъумэжыр. И адэм къриха залымыгъэм, дэкъузэныгъэ зыдэтам, гъашІэ хэлъэ ирихъэкІам Кулэ къыгурагъэуац

¹ Хан-Гирей. Вера, нравы, обычаи, образ жизни черкесов, «Русский вестник», 1842, т. V, № 1, нап. 42—43.

насыпыр езыр-езыру къыззэрымыкIуэр, ар къэззэун, къарукIэ, лъэшыгъэкIэ гъащIэм щыгъеувын зэрыхуейр. И адэм и жыIи, хабзэжь къэгъуэгурыйкIуэхэми зэрыпэувинын къару а пщащэм хэлъщ, араш къыпэув лъэпощикъэпохэм запышIисэн, бэнэнгъэ ядригъэкIуэкиныр абы щIыхузэфIэкIыр.

Кулэ и зэфIэкIыр зыхуэдизир Аскъалэ крепостми къышегъэлъагъуэ. Сыт хуэдиз къарурэ Iемалрэ тырку пашэм Бурабек а пщащэм иримыхъэлIами, абы жиIэм ар хутегъыхъэркъым, Къунчыкъуэ хунIэ и лъагъуныгъэм хуегъепцIыжыркъым. Быдагъ, лыгъэ пашэм и пашхъэм а пщащэм къышигъэлъетгъуар зи нэгу щIэкIа хъумакIуэ тырку сэлэт лыжым и ныбжъэгъум мыпхуэдэу ар хуеIуэтэж: «Дэди Iуэху абы сыткIэ хэлъ? — зэпиудаш ар янычар лыжым.— Истамбыл мафIэ щIэнами, сэ си зыхъыданыжы абы хисхъэнукъым! Аүэ сэ сфIэгүеныхъщ а хъыдажбзыр! Сэ абы щыгъуэ хъумакIуэу сышытащ икIи сеплъэкIуаш; пашэр абы бгъэдохъэ, аүэ пщащэм къамэр къегъэлъагъуэ икIи тхъеIуэ зы лъэбакъуэ къыбгъэдичэмэ зиукIыжыну. Ар езыр дыгъужь лъэпкъщ. Ди пашэри абы къыззэрыкIэрыху щыIэкъым — нэгъуейш, икIи, зэрыжайIэмкIэ, дахэр къитхъэкъуныр абы хузэфIэкIаш; хадэзехъэм зэрыжиIэгъамкIэ, тхъэмахуэ дэкIым фызышэ ящIынуш. Аүэ ар сэ си фIэш дыдэ хъуркъым, езыри хъэдэм хуэдэу фагъуэш, шейтIану зокIуэкI, мээш, жейркъым; еплъыт, жэш ныкъуэм фIэкIаш, итIани щхъэгъубжэр Iуех»¹.

Кулэ и насыпыр щыфIакъутапэми, зыгуэр ирищIэжыфыным и гугъэр щыхихыжыпэми, гъащIэм нэхъэрэ ажалыр абы нэхъ къещтэ. Къунчыкъуэш абы и псэр, гурыфIыгъуэр, хъуапсанIэр, ар фIэ-

¹ Хан-Гирей. Наезд Кунчука, «Кавказ», 1946, № 38.

кIуэдмэ, насыпыншэу, щхъэхуимыту зы маҳуи ар псэуну хуейкъым. ФIыуэ зэрылъагъуитIыр я хэку къэблэгъэжауэ зэхэгъэакIыныгъэ нэхъ иным, шынагъуэжым щыхъэхуэжми, Кули и лъагъуныгъэм еп-Цыжыркъым, и щхъэ хихыфын, ар ихъумэжыфын пэтми, лэнэгъэрщ абы нэхъ къицтэр. И пщащэр ажалым щихъумэну Къунчыкъуэ ерышу яужь итш, ауэ абы ар хузэфIЭкIакъым. ТхакIуэм зэритхым-кIэ: «Табу щхъэщэцкIэ ар пщIэншэу ельэIуаш и закъуэ къигъэнэну, бийм зритыну, ауэ ар хуякъым ЙукIын, хуяящ и псэм и хъуахуэм япэ зигъэлIэн, хуяящ и псэ пытыху ар ихъумэн»¹. Кулэ и образыкIэ тхакIуэм къигъэлъэгъуаш пасэрэй адыгэ цIыхубзым хэлъа хъэл-щэн дахащэхэр, дэкъузэныгъэ мыухыж зыхэтар, и насып, щхъэхуитыныгъэм лыгъэ хэлъу, тегушхуауэ зэрыщIэзэуар. Советскэ лъэхъэнэм адыгэ лъэпкъ литературэхэм зрагъэпэща лэнэгъэ зимыIэ цIыхубз образхэм (Лацэ, Гулэз сымэ) я пещIэдзэш, я къежьапIэш Кулэ и образыр.

ЩашIэшхуэ щымыIэ, я хъэл-щэн, щытыкIэ, дуней еплтыкIэхэр зыубгъущауэ щызэпкърымыхами, нэгъуенI образхэми ушыхуозэ Хъан-Джэрий и повестым. Абыхэм щытепсэлтыхъ, ди пашхъэ къыштигъэувэкIэ тхакIуэм и нэIэ зытригъэтыр, къыхигъэшхъэхукIыр ахэм я зы хъэл пыухыкIарщ, нэхъышхъэрщ. Ауэ а зымки тхакIуэм хузэфIокI ахэм ящыш дэтхэнэ зыри зицIысыр наIуэу къихутэнир. Кулэ и адэм хэлъ хъэлхэм ящыцу повестым нэхъ къышыгъэлъэгъуар абы и нэпсеягъырщ. ШейтIаным хуэдэу зи цсэр мылъкум иIыгъ, итхъэкъуа а лыжым напи цIыхугъи иIэжкъым дыщэ фIэкI. Къунчыкъуэрэ и пхъумрэ я лъагъуныгъэм ар щы-

¹ Хан-Гирей. Наезд Кунчука, «Кавказ», 1946, № 38.

гъуазэ щхъэкіэ, ильес зыкъом щІауэ уасэшхуэ япиубыдауэ а тіур абы зэригъашэркъым. Уэсэпсу кІуэдыхыну мылъку зытегужьеңіам щхъэкіэ ипхъу закъуэм и насыпыр абы екъутэ, и хәкум и бий тырку пашэм ар ирештэ, езым и зәранкіи и Іәпкъульепкъ къыдекіа и быныр ажал дыдәм хуешә.

Япә и тхыгъем тхакіуәм щызәфігъеува и лы-
хъужь языныкъуәхәм күәдкіэ йокіуаліә мы повес-
тым ущыхуээ шәрджесям — Къунчыкъуэ и ны-
бжъегъу нәпциым — и образри. ЩІагъуәкіэ ар
къашхъәщыкІыркъым Къанлырэ Тембуләттрә. Қулә
и адәми хуэдәу, мыри мылъку лей щІәкъу цІыхуц,
къулыкъу лъыхъуещ. Зыхуей зыІәригъехъэн пап-
щіә къезылъхуа и адә дыдәри абы ишәжыфынущ,
цІыхугъэ, щІыхъ, гушІәгъухәм ар пәләшцІаш. Зи
ныбжъегъур дыщәкіэ зыща, гъәпцІагъеқіэ Қулә па-
шэм хуэзыша а хъәбыршыбырыр зищысыр гугъу
демыху къицІыхуаш Бурабеки. Йуэху фіей хуилә-
жъахәм я уасәу дәз къулыкъушхуэ щхъэкіэ пашэм
абы зыщыхуигъазэм, а цІыху напитым тырку дәз
унафәшіым деж щигъуэтар мылхуәдә псалъә жа-
гъуәхәрш: «Уә дыгъуасә уи гуашэр пища, дыщә
нәхъыбәкіэ укъезыгъәгүгъэм сәри пщәдей сепшә-
нущ, фызоцІыху сә фә!». Бурабек и псалъәр пәж
мәхъу: ахъши щІәмымлъэйуу, къәгубжыя шәрдже-
сим пашэр Къунчыкъуэ кърештәж. Апхуәдиз Йуэху
фіей күәд зәрызәхищІыхъарш Къунчыкъуәрә а шәр-
джесяимрә укІыпіә щихуәм пашэм тіури къезы-
гъәпци а сатуушІыр ялә щІиукІыр. Лейр зәрымы-
гъур, машә зытІ зәрихуәжыр хъәкъкіэ зи фІещ
хъу тхакІуәми, арагъенщ, «Шәрдже таурыхъе-
ми» ешхуу, а цІыху напитым — шәрджесям и об-
разым — а гулсысәр щІрипхыр.

¹ Хан-Гирей. Наезд Кунчука, «Кавказ», 1846, № 37.

А түм ешхъкъым, зыбжанәкіэ къашхъәңәкі тирку пашә Бурабек. Къулыкъу инымрэ Кавказым къышынщыл а мылъку зыдихын имыштәжымрэ ягъәудәфа «дзэ Іетащхъэм» къышохъу дунейм сыйти щицтәену цыхуиту, а иләжь псори къыштәкіуэн, къыхуәгъун хуейүэ. Адыгэ бысым къызәкіуәліам хъәгъуәлігъуэ щыхузәуахәм, Кулә япә дыдәм щыңшыл ар щиэупицакъым пщащәм и лъәпкъи, зригъәштакъым игу илъи и муради. Кърихъәліа псоми яфіэтгъәштәгъуэну, абы къыжъәдәкіар зынсалъещ: «Сыт и уасэр?» Дыщәм и къарум, зәфітәкъым шәч апхуәдизкіэ абы къытрихъәжыркъыми, абы псори хузәфікіуу, щиаләгъуэри хъыдҗәбз лъагъуныгъэри абы къиззәуфу пашәм къышохъу. Псори къыңыдыхъәшха, ауан къаштла цыхэкіэ къимыгъанәу, Бурабек щэхуу Кулә и адә нәпсейм хуозз, гугъущә демыхъуи абы а хъыдҗәбзыр къещеху.

Бурабеки цыху напитщ, и щхъэ Іуэху хъумә, ар езыр зыхуей, зыхуәфіхәм епхамә, ари зыми еплъынукъым, сый щхъәкіи къызэтевуытәнукъым. Къунчыкъуэрэ абыре зэроцтыху, уебләмә, зэнубжъәгъущ, абы занщтәи къыжралаш Кулэрә и ныбжъәгъумрэ я зэхүүштыкіэр, ауэ итланни, а псоми емыплъу, апхуәдә фіеягъ еләжь.

«Къунчыкъуэ и зекіуэ» повестым и художественнэ гъэпсыкіэри гъәштәгъуэнщ. Хъан-Джәрий и лайхъужжәм характеристикә зыубгъуа иритыркъым, я гъаштәм я къекіуәкікіар, я теплъэр, щытыкіэр къыхуу къиритхәкіиркъым, языныкъуэхәм яхужиіэр апхуәдизкіэ маштәши, тхыгъэм щекіуәкі Іуэхухәм я щыбагъ ахәр къыдәт фіекі къыпшыхъуркъым. Яләрей и тхыгъәхәми хуэдәу, зээзэмязэ къохъу сюжет шәціар тхакіуэм щызәпиуд, нәгъуэнщ Іуэхухәр, еzym и гукъәкіыжхәр къыш-

ритхэкI. Апхуэдэхэш къумым икIуэда адыгэ зекIуэлIхэм я хъыбарыр, ахэм ятеухуа уэрэдым и сабиигъуэм зэрыхущытар, адыгэ зекIуэм и зэхъуэкIыныгъэр къызэрьгүрүIуэр къыщигъэлъэгъуэж Iыхъэр. ТхакIуэм Iэзагъ нэс хэлъу зэрегъялэш и лIыхъужхэм я псалъэкIэхэри. КъызэрьгүрэкI цIыхухэм я зэпсэлъэкIэ нэсщ, гушыIэ гъэшIэгъуэн зыщIэлъщ янычаритIым я уэршэрыр, Дыгъужь зыфIаша зауэлIымрэ Жаней щауэмрэ яку къыдэхъуа псалъэмакъыр. Повестым уцыхуозэ адыгэ псалъэшэрыуэ, эпитет, зэгъэпщэнэгъэ, метафорэ хъэлэмэт куэдми.

* * *

ЖыпIэ хъунукъым Хъан-Джэрий и тхыгъэ посоми IуэрыIуатэр я хэкIыпIэ хъуауэ, и зэманым гъащIэр абы къыхуэмбыду, ар къызэригъэлъагъуэфын Iуэху, лIыхъужхэр абы имыгъуэту, къыхухэмыхыу щитауэ. И творчествэм и зыужыкIэм кIэлъялъыж тхакIуэм къыгүрүIуэу щIедээ лъэпкI IуэрыIуатэм зэригъэпэща хъугъуэфIыгъуэхэм сывтым дежи утетыныр зэрымащIэр, щуагъэр, Iузэр. Зыхэт, махуэ къэс илъагъу гъащIэр къигъэлъэгъуену зэрэувалIэм къыбжаIэ тхакIуэм и зэхэшIыкI, гупсысэм зэрызаужьар, нэхъ лъагэ зэрыхъуар, литературэм къалэну къыпэцтыр блэкIар къэIуэтэжыным зэrimызакъуэр, нобэрэй цIыху псэукIэр, абы и екIуэкIыкIэ-щытыкIэхэр абы зэпкърихын зэрыхуейр. Ар, шэчынишэу, тхакIуэм и ехъулIэнэгъэш, и художественнэ, эстетическэ зэхэшIыкIхэр зэрэфIэкIуам и щыхъэт наIуэш.

Ауэ цIыху обществэм, тхидэм и щытыкIэ нэсыр иджыри зымылъагъу, и зэманым щыIа Iуэху епльыкIэ пхэнжхэм темытыныр зыхузэфIэкI тхакIуэм

зэригугъэмкIэ, къызэрыфIэшIымкIэ абыхэм я зуужыныгъэр икIэм икIэжым зэпхар тепшэ гупхэрш, ахэм я акъыл, зэфIэкI, лэжыгъэрш. А гупсысэ мыхъумыщIэм тетахэм къагурыIуакъым, зэхащIыкIыну хуеяуи фIэш щIыгъуейш, гугъуехъакIуэм, лэжъакIуэбэм тхидэм къалэн ин щигъэзащIэр, ар абы и зэгъэпэщакIуэ нэсу, закъуэу зэрыштыр. Зи лэжыгъэм апхуэдэ дуней еплъыкIэхэр лъабжэ хуэзыщIа тхакIуэм и лъэпкъым и гъашIэм и гупэ щыхуигъазэкIи, япэ и тхыгъэхэми ешхыркъабзэу, зи нэIэ зытромыгъэкIыр, нэхъыбэрэ зытепсэлъыхыр адыгэ тепшэ гупхэм я IуэхушIафэ, псэукIэ, гупсысэ, зэхэшIыкI, хъэл-щэнхэрш. Абы къикIыркъым адыгэ пшыжь-уэркъыжхэм ящIа-ямыщIаи, я зэхэтыкIа-щытыкIаи игъэлъэпIэныр, щытхъу хуигъэIуныр тхакIуэм и пшэ дилъхъэжауи. ТхакIуэм иужькIэ итха и тхыгъэхэм гу нэхъ зылъятапхъэу хэлъри мыращ: сыйт и лъэныкъуэкIи гъэпщылIакIуэхэр еzym пэмыгъунэгъуми, ахэм ар я тельхъэкъым, фIы зыкъом ядилъагъу щхъэкIэ, Iейуэ, мыхъумыщIэу ядилъагъур нэхъыбэжш.

Хъан-Джэрий нужьрэй и тхыгъэхэм я лIыхъужь нэхъышхъэхэр пэжу псэуа, еzym и цIыхугъэ, нэIуасэ лъэпкъ унафэшI нэхъ ину и зэманим щытахэрш. ЛIэнэгъэм хунигъэсакъым армыхъумэ, абы и мурадаш адыгэ хэкум и цIыху цIэрыIуэ зыбжанэм я гъашIэм и къекIуэкIыкIа, ягъэхъя-ялэжъахэр тхыгъэ щхъэхуэхэм щызэфIигъэувэжину. А псори зы ищIыжу абы къыдигъэкIыну и мурадаш «Шэрджэс цIэрыIуэхэм я гъашIэмрэ шэрджэс хабзэхэм, таурыхъхэм я очеркхэмрэ» зыфиша и тхылъыр. ТхакIуэм а тхыгъэр хунэгъэсакъым, абы хыхъэп хуеяхэм щынцуи ди деж къэсар очеркитI

къудейш — «Абат Беслъэнейрэ», «Ахуэдэгъуюокъуэп-
щымрэш» *.

Хъан-Джэрий и творчествэм тетхыхъа щIэны-
гъэлIхэм мы очеркхэри художественнэ тхыгъэу
ябжыркъым. М. О. Косвен и лэжьыгъэхэм ящы-
зым ахэм теухуауэ зэрышитхыгъамкIэ: «Абы и
тхыгъитIым — «Абат Беслъэнейрэ» «Ахуэдэгъую-
къуэпщымрэ» я псалъашхъэм къазэрхэммыцкIэ,
Хъан-Джэрий елэжьаш зи купцIэр адыгэ цIыху
цIэрыIуэ куэдым я гъашIэм и къекIуэкIыкIамрэ
адыгэ псэукIэм и тхыдэмрэ къэгъэлъэгъуэным хуэ-
гъэиса тхыгъэм, н. ж. нэхъыбэу тхыдэм теухуа тхы-
гъэм». Апхуэдэ Iуэху епллыкIэм тетш проф. Къу-
мыкъу Т. Тхыдэм елэжь щIэныгъэлIхэм а тхыгъэ-
хэр историческэ очеркхэу къалъытэ. А гупсыэр
пэжш, ауэ нэгъэсакъым. ПцIы лъэпкъ хэлъкъым
а тхыгъэхэм щIыпIешхуэ тхыдэм, адыгэ лъэпкъхэм
я зэхуицтыкIэ, я хабзэ, хъэл-щэнхэм зэрыщаубы-
дым, ауэ а псори зэщIэубыдауэ, зэхэнщэжауэ къэ-
зыгъэлъэгъуэж художественнэ очеркыу ахэр убж
щхъэ мыхъурэ? Апхуэдэ тхыгъэхэри я машIэкъым
лъэпкъ литературэхэм, Хъан-Джэрий дежи къы-
щежъакъым ар. Художественнэ тхыгъэм и хъэл
абы хэмилъым, образхэмкIэ зытепсэлъыхыр къи-
мыгъэлъагъуэмэ, гъэпсыкIэ ныухыкIахэр имыгъуэ-
тамэ, тхыдэм елэжхэм дэри арэзы дадэхъунц,
ауэ ишхъэкIэ зи гугъу тцIахэр ахэм щахэлъкIэ,
хэт сыйт хужимыIами, а очеркхэр художественнэ
тхыгъэхэу дэ къыдолъытэ.

* Проф. Къумыкъу Т. очеркитIым нэмышIа а тхылъым
хегъэхэ «Пцы Къанбулэти», «Къунчыкъуэ и теуэри». Дэ
къизэртлэйтэмкIэ, ар пэжкъым, щуагъэш. Еплъ: Т. Х. Ку-
мыков. Хан-Гирей. Н., 1968, нап. 87.

¹ М. О. Косвен. Этнография и история Кавказа. М., 1961,
нап. 200.

Адыгэ лъэпкъым и унафэшI инхэм, зауэлI хахуэхэм я гъашIэр зэфIэгъэувэжынам и мыхъэнэр Хъан-Джэрий кууэ къыгуроIуэ. Зи хэкур фIыуэ зылъагъум, абы и фIыгъум хуэлажъэм, гурэ псэ-кIэ хуэлажым куэд къратынущ апхуэдэ тхыгъэхэм. ЩIэблэшIэ къехъур ахэм фIым хуаушиинущ, гъуэгу захуэм трашэнущ, зэрыштын, ящIэн хуейхэр хуалуэтэнущ. Езы тхакIуэм и очеркхэм ящыш зым ар мыпхуэдэу къышеIуатэ: «Фи пашхъэм ильщ Шэрджэсым и лы нэхъыфIхэм ящыш Абат Беслъэней и хъэл-щэнхэмрэ и гъашIэм и къекIуэкIы-кIамрэ теухуа тхыгъэ. Сыт хуэдэ дерс уигъэгу-фIэу, уигъэнэцхъеIуэ къихэтхыфыну дэ зыкъэI-тыныгъэ, зэшIэхъееныгъэ, лъыгъажэ куэдым я зэхэублакIуэу щыта лыжь ахъырзэмамын и гъа-щIэм? МашIэш къыхэнх хъунур узыгъэгуфIэу. ИтIани фэ гъещIэгъуэн къыфшохъу, псоми я къе-жъапIэмрэ ухыпIэмрэ фегупсысу фи хабзэмэ, лы цIэрыIуэ Абатым и гъашIэр. Ар къызыхэкIа лъэн-къым и гъуэгум фригъэгупсысыну щхъэусыгъуэ хъарзынэ фхуэхъунущи, сэ мы тхыгъэмкIэ жэуап зэстынуи си мымурада упшIэ зыбжани фигу къи-гъэкIынщ»¹.

«Абат Беслъэней» очеркыр янэ дыдэ 1847 гъэм «Кавказ» газетым къытхеуаш. Абы Iуэху щекIуэ-кIыр къышыхъуар 18-нэ лэшIыгъуэм и кIэух, 19-нэ лэшIыгъуэм и пэшIэдзэхэрш. Дэкъузэныгъэ ткIий зыдэтыр зыхуэмыхъыж шапсыгъ лъхукъуэлI-хэм зыкъяшт, япш-лакъуэлIеш залымхэр хэкум ираху. Лей зылъысауэ къалъыте гъэпщылIакIуэ-хэм я тельхъэу мэув бжъэдигъу лъэнкъым и уна-фэшIхэр икИзи щхъэхуитыныгъэр зыхъумэж шап-

¹ Къэбэрдей-Шэрджэс литературэ, 8-нэ классым наиншIэ учебник-хрестоматие, Н., 1971, нап. 115—116.

сыгъ лэжъакIуэбэм зауаер иращIылIэ. МэкъумэшыцIэхэм я зыIэтыныгъэм и бий мэхъу урыс паштыхъри, шапсыгъ, бжъэдыгъу тепщэ гупхэм я тельхъу зэрыувым и щыхъэту топ зи гъусэ къэзакъыдзэ къахуегъакIуэ. ЯгъэпщылIхэмрэ зыгъэпщылIхэмрэ яку къыдэхъуа а зэгурымыIуэныгъэрш, зэныкъуэкъуныгъэрш адыгэ лъэпкъ тхыдэм щыцIэрыIуэ, 1796 гъэм екIуэкIа Бзинкъуэ зауэшхуэр къызыхэкIари. А лъыгъажэ иным адыгэ гъэпщылIакIуэхэм я къару зэхэлъым текIуэныгъэр къышахъаш, мэкъумэшыцIэ Iэшэншэ минхэр абы хэкIуэдаш, гъэр щашIаш. Ауэ зи щхъэхуитыныгъэм уасэшхуэ щIэзыта мэкъумэшыцIэхэр, иужькIэ сый ирамышIэжами, пишь-уэркъыжхэм ябжь къышыцIэкIам щIагъэувэжыныр яхузэфIэкIакъым. Бэлхь зыбжанэ къиша, цIыху куэд хэкIуэда щхъекIэ а зауэ гуашIэм шапсыгъ мэкъумэшыцIэхэм зышIэбэна куэди къышазэун щахузэфIэкIаш.

Шапсыгъ гугъуехъакIуэр апхуэдэ бэнэныгъэ гуашIэм езыхулIари, щхъэусыгъуэ абы хуэхъуари, и екIуэкIыкIари пэжу ишIэ щхъэкIэ, ахэм я зэшIэхъееныгъэркъым, зышIэкъуа, зышIэхъуэпсахэркъым тхакIуэм и нэIэ зытригъэтэйр. Очеркыр абы зытриухуэр лэжъэкIуэбэм ехъулIэныгъэ тIэкIу зыIэрагъэхъахэр къаIурызытхъыжыну, жыIэдаIуэ ахэр зышIыжыну зигу изылхъя, мурад быдэ зышIа шапсыгъыпщ Абат Беслъэнейщ. И закъуэу, дэIэпыкъуэгъу и мыкуэду плъагъу щхъэкIэ, ар ауэ къызэрыгуэкI бийкъым, зыри зыхузэфIэмыкI цIыху лъэрымыхъкъым. Шапсыгъ тепщэ гуп дыдэми ар фыуэ ялъагъуркъым, ахэм ящыщ дэтхэнэ зыми абы машэ и фIещу хуетI, ауэ Iуэхур и нэм щынэсым, я мыльку, унафэшIыгъэхэм шынагъуэ къашылъысым, ахэр псори зы мэхъуж, зэкъольэдэж, я къару зэхэлъымки мэкъумэшыцIэхэм ебэну щIа-

дзэж, яльагъу мыхъу я жагъуэгъухэр ныбжъэгъу пэж яхуохъуж. ГъэнцылIакIуэхэм яхэлъа хьэл икIэм гу лъзыыта тхакIуэм абы теухуау мый щетх и очеркым: «Гу зэрылъытапхъэци, шэрджэс лАкъуэлIэшхэр езыр-езыру зэрылъагъу хъуркъым, а лъагъу мыхъуныгъэм къыхэкIыуи ахэм хъэкIэххъуэкIагъэ икIэ дыдэхэр ялэжь, ауэ лты фыцIэхэм лАкъуэлIэшыр щагъэпцылI, щагъэпнуудым, лъэпкъ лъагэм я пцэ дэлт я къалэнхэр щыхаутэм деж къулейхэм я гурыгъухэм ахэр зрешалIэ икIи тхъэмьшкIэхэр я ажал мэхъу»¹. Лъэпкъ тепщэ гупхэм я хъэл-щэнхэр кууэ зышIэ Бесльэней иригъэкIуэкI бэнэныгъэм, зыхэхуэ-зыхэшIэ Iуэху пшхъэмьпэхэм ахэр хуэIэзэу, бзаджэу къыщегъэсэбэп.

Очеркым къызэрыщиgъэлъэгъуамкIэ, Абат Бесльэней цIыху ерыщ, акъылыфIэш, абы и гупсы-сэр зыхуэунэтIар тепщэ гупхэм я пцэ, щIыхъ къэлъэхъшар зэриIэтыжынурщ, шапсыгъ лъхукъуэлIхэр я унафэм зэрыщиgъэувэжынурщ. Языныкъуэхэм хуэдэу, зыпэмьлъэшыну бийм абы делагъэкIэ занщIэу зыпэцIисэркъым, зытемыкIуэним куэдрэ еныкъуэкъуркъым, зэрымыхъунур къыщищIэм, зэрыхуээфIэмыкIыныр къыщыгурIуэм, ар псынщIэу ѹокIуэтыж, щэхуу, Iэмал-бзаджагъэкIэ зыхуейр зэрызыIэригъэхъэним яужь итщ. Абы ельагъу шапсыгъ мэкъумэшыщIэ губжъам и къа-рур, и зэфIэкIыр зыхуэдизыр, аращ япэ лъэхъэнэхэм, еzym щизакъуэм, къаруушхуэ щимыIэм, ар абыхэм щIапэмьуыр, дахэкIэ, псальэ дыгъэлкIэ псори къагъэдэIуэну яужь щIихъэр. Зэрылъэпкъу къыхуэмыгъапцIэми, Iэмал, бзаджагъэкIэ Абат и

¹ Хан-Гирей. Бесльний Абат, «Кавказ», 1847, № 46.

лъабжъэ щегъевэж хэку лақъуэм и Йыхъэ ны-
къуэр. Ауэ а пыңы Іэлым хузэфІэкІыр, къигъесэбэп
Іэмалхэм я күэдагтыр къызыгурыйа шапсыгъ
мэкъумэшыщІехэр гъуэгу пхэнж абы хутешэркъым,
лей, мыхъумышыщІагъэ зрырагъехыжыркъым.

Зыхуей и мурад фіейхэр щыхуэмыйгээзащІэм.
нэгъуэцІ хэкІыпІ щимыгъуэтыхым, Абат Бесльэ-
ней хамэ къэралхэм я къарур дэлэпыкъуэгъу къи-
щыну яужь йохъэ. ТІэунейрэ ар Тыркум макІуэ,
ауэ абы күэд зэрылъэмыхыныр лы губзыгъэм
псыницІэу къыгуролуэ. ИужъкІэ абы Урысейм и
лъэныкъуэ зещІ, урысыдзэм и унафэшІхэм запе-
щІэ, шапсыгъ щынальэм урысыдзэр ирешэ, ауэ
абын къикІ щагъуэ щыгекъым. КъэралитІым яку
Абат итын хуей щіхъуар, ар зяужь итар тхакІуэм
зэхигъекъым фіэфІу упшІи егъев, жэуали иретыж.
арэзы абы утехъуэнкІэ Іэмал имыІэми. «Сыт а
цыху емышыжыр зыхуеяр? Истамбыл тІэунейрэ
ар зэрыкіуам сыт хуэдэ къалэнхэр щиа? А ушицІ-
хэм я жэуалхэр тынш дыдэу Бесльэней зэфІнгъэ-
кІаш: абы и гупсыси и ІуэхушІафи зыхуунэтІауэ
щытар зы мурад закъуэш — хабзэ шэрджэсым
щигъэувынырщ»¹ (къыхэзыгъещхъэхукІар Хъян-
Джэрийщ — Х. А.). Абат Бесльэней зынцІэкъур,
жэщи-махун псэху имыІэу зяужь итыр еzym и хаб-
зэ — гъэпицыллақІуэхэм я дэкъуээнгъэ ткИийр —
шапсыгъхэм я дежи, уеблэмэ, зыубгъуауэ къапщик-
тэмэ, адыгэ лъэпкъ псоми я деж зэрыщагъэувы-
нырщ. Езы тхакІуэ дыдэми гу зэрылънташи, а ишы
ябгэм иэмымпль, лъагъу мыхъуныгъэ хүнІэц къы-
зэрыгуэкІ шапсыгъ лъхукъуэлІхэм, ари абы зэи
щихъумэркъым, ибзыщыни хузэфІэкІыркъым:

¹ Хан-Гирей. Бесльний Абат, «Кавказ», 1847, № 44.

«ЖыпІэнырачи,— етх тхакІуэм,— Бесльэней зэй зыщигъэгъупщикым къзыыхэкІа и лъэпкъэгъухэм яфІэкІуэда властыр, ауэ лъагъу мыхъуныгъэ хүиІэу ар кІэлъыплъаш гугъуехъакІуэхэм жыІэмыдэуенишагъэ зэрахъэхэм икІи, дэтхэнэ зы Іуэхуми бгъэдыхъекІэ щхъэхуэ къыхуэзыгъуэтыф хъэл ила щхъекІэ, а гужъгъэжъхэр машІэрэт абы щыхуцІэхъумэр»¹.

Адыгэ лъэпкъхэр, япэуи шапсыгъхэр и унафэ щИгъэхуэну и мурад щхъекІэ, адрей адигэ пищыжъ-уэркъыжъхэм хуэдэу, Абат ахэр зэрифы-щыным, мылъку нэхъыбэ къазэрыІещІихыным яужь иткъым. Ар щокъу и лъэпкъыр зыхэт ма-фІэм къызэрыхишиным, къызэрызэтргъэнэным, гуэгъу иэс, гъусэ пэж къазэрыхунгъуэтыним, и Хэ-кум и пищэдейр зэрэфІэкІуэним зыгуэрхэр зэрыхуи-щІэним. Бытырбыху щыІа, урысхэр иэхъ къицІы-хуа иэужь, Бесльэней къыгуроІуэ и лъэпкъым и зыужыныгъэ-ехъулІэныгъэхэр Урысейм зэрепхар, а тЦум я зэпыщІэныгъэр нэхъри гъэбыдэн зэрыхуейр. И ныбжь хэкІуэтауэ а гупсысэ пэжыр къи-хута, абы и мыхъэнэр, къарур и зэманым куэдым къазэрыгурымыІуэм щхъекІи къимыгъанэу, а пищыр толажъэ а лъэпкъитІым я зэныбжъэгъуэгъэм, хузэ-фІэкІышхуэ щымыІэми, ар зэригъэбыдэним яужь итиш. Ар хуэарэзыкъым Тыркум, абы и унафэщІ-хэм, пэжу къыгуроІуэ блэкІа лІэцІыгъуэмрэ и зэ-манымрэ ар зытета ІуэхузехъекІэр гъэпцІагъэрэ фэрыщІыгъэкІэрэ гъэнщІауэ зэрыштыар.

И хэкум, къыдалъхуахэм сый хуэдэ мурадыфІ-хэр хуимыІэми, лэжыгъэ щхъэхуэ зырызхэр хуимыцІами, Абат Бесльэней адигэпш емынэш,

¹ Хан-Гирей. Бесльний Абат, «Кавказ», 1847, № 43.

гъэпщылIакIуэ гушIэгъуншэц. Сыт хуэдэ акъыл, лыгъэ, тегушхуэныгъэ абы хэмэлтами, ахэр посо-ри зыхуунэтIар IуэхугъуитIщ — къзыыхэкIа теп-щэ гупым и Iуэхур гъэбыдэнимрэ езым и щхъэ, и щыхъ, и цIэ гъэлъэнIенымрэц. Ауэ къизэрыгуэкI цыхур абы илъагъу хъуркъым, гушIэгъу, пицIэ, щыхъ хуэфащэу къилъытэркъым. Абы игу техуэр-къым къыпэпсэлъэжуи, езым и пэ, и щхъэ къиувэ-Иэуи, езым зыхуэзыгъадэ, зыкъезыгъапщэри. И пса-льэ, лъэIу машIэ къудейр зымыгъэзащIэр, къите-кIуэу гу зылъитэр, къыхуэпсэлъяуэ къыхуаIуатэр зэи зыщигъэгъупщэнукъым, дунейм тригъэтыну-къым, зыми хуигъэгъунукъым, хузэфIэкIмэ, исэууэ апхуэдэри щIигъэлъэдэнущ. Зыхуейр зыIэригъэ-хъэн, Iуэху фIей игу къэкIар илэжын щхъэкIэ, ар сыт щхъэкIи къызэтеувиIенукъым, зими еплъыну-къым, гушIэгъуи цIыхугъи зыхэмэль хъэкIэкхуэ-кIэ дыдэ ар мэхъу. ГъэщIэгъуэныракъэ, а лыу-къым зэрихъэ бзаджэнаджагъэхэри зэикI ибзы-щыркъым, укIыти емыкIуи химылъагъуэу янэ зыхуэзэм ищIахэр хуеIуетэж. ТхакIуэ дыдэми ху-зэхъэлIэркъым, хузэгъэзэгъыркъым абы и акъы-лымрэ гупсысэ иIэ, чэнджэц итыфымрэ цIыхугум къэмыхъин фIеягъ, цIыхугъэнишагъэ абы илэжым-рэ: «Зызумысыжыши,— етх тхакIуэм,— а укIыгъэ шынагъуэ хъэлэчыр щагъэхъэзырымрэ ѢрагъэкIуэ-кIымрэ зэрахъа хъэкIэкхуэкIагъэ икIэм и пэжы-Пэхэр къышысхуиIуэтэжым, Бесльэней сигу щы-кIауэ сэ седэIуаш икIи, акъыл ин Бесльэней бгъэ-дэлъыр згъэшIагъуэурэ, си жагъуэ хъурт апхуэдэ лы хъэлэмэтым залымыгъэ зэрихъэхэр езмыгъэ-цIэн унафэ ткIийхэр щызекIуэ, хабзэмрэ Ѣэны-гъэмрэ щытепцэ обществэм щыхуэфэшэн Iуэху щилэжыныр абы и натIэ зэрымыхъуар, икIи абы щыгъуэ абы и зэфIэкIымрэ и лэжыгъэмрэ фIы-

гъуэ куэд къыхуахыфынут и хэкуми къыдалъхухэми»¹.

КъызыфIэцIыжа, хъэл-щэн IуэнIахэр зыхэль Абат Бесльэней цыху вэгъзэгъкъым. Къэзыухууреихь псори сыйтм щыгъуи абы шыгъушыпсыпIэм хегъэлъ, псальэмакъымрэ бэлыхымрэ щигъашIэркъым. Ар ткIийуэ зыхущтыр, зи фэ трихыр, ири-ТыкIыр и мылькуу къилъытэж и мэкъумэшыщIэхэм я закъуэкъым. Удын гъущэкIэ куэдрэ абы щIеукIых и фызыр, и бынхэр, пшIантIэдэт и унэ-Гутхэм фэбжь ятедзэныр абы и махуэкъесщ.

Къышошынэ фIэкIа, ар фIыуэ ялъагъуркъым Хэку тепщэ гупхэми, яхузэфIэкIамэ, къару хуагъуэтамэ, ахэм ар ягъэкIуэдьнт, хэкум ирахунт. Абыхэм ящыщи Бесльэней къыпэувыр, и жыIэр зымыгъэзащIэр щысхь хуимыIэу IэшIокIуадэ. ТхакIуэм къызэригъэлъагъуэмкIэ, псальэм папщIэ, лIыгъекIи акъылкIи еzym къефIэкIыу гу зылъита лIакъуэлIэшыр и щIалэ цыхкIу и адэм иль зыщIэжыну зыщышынари щIыгъуу а пызы залымым еукI, бзаджагъэкIэ хэку унафэцI псори дэIэпыкъуэгъу зыхуещIри.

Еzym и щхъэкIэ ицIыху, и хэкум хуилэжыну и мурадахэм щыгъуазэ, зэзэмизи игъэлъапIэ щхъэкIэ, Хъан-Джэрий Абатым и тельхъэкъым, и лъэнинкъуэкъым. А пызы Iэлым и бзаджагъэр, гушIэгъуншагъэр, фIеягъэ зэрихъэхэр хэку унафэцIым, дэтхэнэ зы цыхуми хэлтын хуейуэ абы хуигъэфащэркъым, идэххэркъым. Лей зэрихъэмрэ мыхъумышIагъэ ищIэхэмрэ ягъэкIуэдьиж абы и лIыгъи, и акъыли, и лъэпкъым хуилэжьай, гугъэ-мурадыфIиIай. Цыху пэжым, нэсым и щапхъэу а пызы ябгэр тхакIуэм къилъытэркъым. Цыху напитIхэм,

¹ Хан-Гирей. Бесльний Абат, «Кавказ», 1847, № 43.

фэрышІхэм зэрахуштыр къигъэлъагъуэу тхакІуэм зы щапхъэ гъэшІэгъуэн къехь. ИукЫну мурад зыхицІа лІакъуэлІашыр Іэшэ иЫгъыу пши Айтэч деж иригъэблэгъэну Абатыр абы йолъэу. Аүэ шыгъупастэ и унагъуэм щизышха и ныбжъэгъур и деж лІыукІхэм щаригъэубыдын Айтэчым идэркъым. Абати хуейкъым и бийр Іэшэншэу зыІэригъэхъэну, апхуэдэ хабзэншагъэ ІэшІэшІауэ хэкум и цІэ хигъэуэну. А пщитІым «я цІыхуфІагъми» тэухуауэ тхакІуэм ауан щІэлъу мыр етх: «Гу лъыфтэт, зыр хуейкъым **Іэшэншэм** (къыхэзыгъэшхъэхуکІар тхакІуэрш — Х. А.) тэуэну, адрайм **укІытэгъуэ** (къыхэзыгъэшхъэхуکІар тхакІуэрш — Х. А.) Іуэху и унэм щаригъашІэркъым. ЛъышІэжыныгъэ гуашІэм ирихужья а түум укІыгъэ хъэлэч ялэжь, аүэ къагуроуэ абы хэлъ напэншагъэр, икИи а яІэшІэшІа фІейр зэрышІахъумэж я псальэхэм хыболъагъуэ Ѣыхынышэ Іуэхумрэ лІыхъужыгъэм и зэхэшІыкI лъагэм и жылэмрэ я зэхэпицэныгъэ гуэр»¹.

— Абат Бесльэней и образы мкІэ Хъян-Джэрий кууэ къигъэлъэгъуэн хузэфІэкІаш 19-нэ лІэшІыгъуэм и пэшІэдээхэм адыгэ пщижъ-уэркъижъхэр бгырыс лэжъакІуэбэм зэрыхууцитар, дэкъузэнныгъэ ткИий ар зыдагъэтар, бэнэнныгъэ гуашІэ драгъэкІуэкІар, я хэку Іуэху зехъэкІэу щытар, гуисысе. зэхэшІыкI, дуней еплъыкІэ яІахэр, хъэл-щэн яхэлъахэр. Хэкум цекІуэкІа Іуэху нэхъ инхэм хэпица алыгэ лъэпкъ тепщэ гупхэм яфІи я Іен нэхъ наІуэу зыхэплъагъуэ шапсыгъыпщим и образыр егъэленигъэ лъэпкъ хэммыль, пэжу зэрызэфІигъэувэжариц а тхыгъэм и мыхъэнэр къэзыІэтыр, арац зи лъэпкъ тхыдэр, пасэрэй гъашІэ нэсир зыщІэну зи

¹ Хан-Гирей. Бесльний Абат, «Кавказ», 1847, № 1

мурад дэтхэнэ зыми а тхыгъэм нэйуасэ зыхуицЫн щЫхуейр.

Хъан-Джэрий псэууэ къидимыгъэкІа, зыхуей псом нимыгъэсыфа щхъэкІэ, художественнэ гъэпсыкІэ и лъэнныкъуэкІэ гъэщІэгъуэныгъэ куэд дыболжагъу мы очеркым. Адрей и тхыгъэхэми хуэдэу, щЫпІэ ин мыбы деж щеубыд лъэпкъ тхыдэм, Йуэры Йуатэм, хъэл-щэн, хабзэхэм. Йуэху екІуэкІым шэгъуещI хъыбар, таурыхъхэр тхакІуэм щыдигъэувэ куэдрэ къохъу. И лыхъужым и ЙуэхушІафэм и къэйуэтэнэр зэээмьизэ зэпауд щхъэкІэ, ахэм гуры-Йуэгъуей, зэхэшІыкІыгъуей ящІыркъым Йуэху екІуэкІыр, тхакІуэм хъыбар нэхъышхъэ иришэжъар. Зыри къызыфІэмь Йуэхуу, ахэм зыгуэркІи ямыгъэ-пейтейуэ блэкІар, илъэгъуахэр къезытхэкІыж тхакІуэкъым Хъан-Джэрий. Зытепсэлъыхым, и лыхъужхэм ар зэрыхуущтыр абы и тхыгъэ псоми хэти тыншу къышыхуэгъуэтинущ. Мы тхыгъэми зыубгъуауз ушыхуозэ езым и Йуэху еплъыкІэ, зэхэшІыкІ-гупсысэхэм. Ахэм къазэрхэшымкІи, Хъан-Джэрий зи Хэкур фыуэ зылъагъуж, абы и зэйу-зэпенчым, и зыужыныгъэм сыйтим дежи егупсыс, ар псом янэ изыгъэувэ, гурэ-псекІэ абы телажъэ, пэжыгъэм, фыгъэм, захуагъэм и тельхъэ, пцІыр, напэншагъэр зылъагъу мыхъу цЫхуу, адэ щЫна-лъэм и къуэ нэсу щытащ.

* * *

Адыгэ лъэпкъым и тепщэ гупым и цЫху нэхъ цИэры Йуэхэм я гъащІэм и къекІуэкІар щызэфІигъэувэжкину Хъан-Джэрий и мурада и тхылъым хохъэ «Ахуэдэгъуокъуэпщ» зыфІища етІуанэ и очерк-ри. КъышыІета, земан щызэфІэгъэувэжамкІи, и ухуэкІэ-гъэпсыкІэкли ар ешхьщ «Абат Беслъеней»

очеркым. Қызырсынның яшіліктері зәхегъекілігінде, урыс шығармауда А. Н. Грен ар япса көмбәдигъекілар 1893 гъэрш, езы тхақыуэр зәрслеліләрэ илъяс ще ныкъуә дәкілә нәүжүш.

Хән-Джәрий и етіланә очеркым лъабжын хишилар адыгэ лъәпкъхәм ящыш зым пәжу кызындыкъуа зы йүэхүш — я щхъәхүитыныгъэм папшыл бжъәдыгъу мәкъумәшшүләхәм къайета бәненең гъэрш. Тырку сұлтанным и лъабжын щіләтыну, шерихъэтим ириләжъену 1826—28 гъәхәм псальмә жылдарда мәкъумәшшүләхәм муслыман диним и хабзәхәм япкъ иткіл, хуру, нәгъуәшіл жылдарда — сераскирымде — філәкі нәгъуәшіләхәм я унафә емыдәйүәжыну зәгуор-Іуэ. Я гъәпщылакыуәхәм кърашыл лейр, дәкүззәненең гъә зыдагъетир зыхуәмыхын лъхукъуәліхәм я мурад, зыхуей-зыхуәфіләр ягъәззәшіләфын щхъәкіл, тепщә гупхәми хуәдәу, бжъәдыгъу мәкъумәшшүләхәм псоми тхъәрыйләкіл зәкъуәтыну зызәнашыл, Іәріләткіл зәдәарәзыу хаххәм я унафәм філәкі нәгъуәшіләхәм зыри емыдәйүәну ягъәзув. Я щхъә йүэхү тепсәлъыхынды мызә-мытіләу зәхуашәса зәйүшіләхәм бжъәдыгъу лъхукъуәліхәм унафә шашыл дяпекіл япщ, уәркъхәм къалән-ләжынны, щіыхъ-щхъәззәшхъи хуамышылжыну, лың уасэр зәхуагъәдәну, ар ятын хуей хұуми мәкъумәшшүләхәм псоми зәхуәдәу япшыныну. Зи къарумрә зәфіләкіларда зыльагъужа мәкъумәшшүләхәр бәненең гъә ирахъәжын зәман кіләшіл бидәу зәпешшіл, къарууфіл, лъекіларын гъәшхүэ зыбгъәдәл еші, ахәм я зәфіләкіл и инагъыр зыгурлыу тепщә гупри а хъәләбәләкъым егъәшшүнә. Тхақыуәм зәритхымкіл: «Апхуәдә йүэхү щытыләхәм пщыхәмре уәркъхәмре щәхү яшілаш — ахәр псеворт псальмакъыншәу икін, Іәмалынша-

гъэм фІэлІыкІрэ зэээмэзи я унэIут ныкъуэу щита-хэм щхъэгъэшхъ хуашIу, зыри жамыIэу кІэлъи-лъырт а мэкъумэшыщIэ зэIущIэхэм народ уна-фэшIхэм щIыхърэ, языныкъуэхэм, япэм лIакъуэ-лIэшхэм я закъуэ ябгъэдэлъа власти ахэм щаIэм-рэ ягъэшIагъуэу¹.

Бжьэдыгъу мэкъумэшыщIэхэм я бэнэныгъэм и хэкIыпIэ IуэхугъуитI хъуауэ Хъян-Джэрий къе-лъытэ. Абыхэм я зыкъэIэтыныгъэр, япэу, тхакIуэм зышилъягъур муслъымэн диним и лэжъакIуэхэм псальэмакъ, лэжъыгъэ щэху ирагъэкIуэкIарщ. Бжьэдыгъу мэкъумэшыщIэхэм яфI зыхэль ахэм ящIэныр зэпхауи абы къилъытэр молэ, ефэндыхэр псори лъхукъуэлIхэм зэращиц, къазэрыхэкIахэрщ. ЕтIуанэу, мэкъумэшыщIэхэм ирахъэжья бэнэны-гъэр къызыхэкIауэ тхакIуэм нэхъ зытриубыдэр тырку султIаным унафэшIу Кавказым къигъэ-кIуа Хъесэн пашэ фIеягъ зэрихъахэрщ. Адыгэ лъэпкъхэр зыIэшIиубыдэн, нэхъ къарууншэ, лъэ-рымыхъ ищIын папшIэ, тхакIуэм зэрыхуигъэфа-щэмкIэ, абы тепшэ гупхэмрэ мэкъумэшыщIэхэмрэ зэщегъыхъэ, зерегъэзауэ, езыр зыхуейхэр нэхъ тын-шу зыIэригъэхъэн и мураду. Ауэ фIэш щIыгъуейщ муслъымэн диним и лэжъакIуэхэм тырку лIыкIуэ-ми я псальэ къудейкIэ бжьэдыгъу лъхукъуэлIхэр апхуэдэ бэнэныгъэ хыхъену, езыхэм я сэбэп, зы-щIэкъу, зыщIэхъуэпс гуэрхэр а Iуэхум хэмэлъатэ-мэ. Хэт ягу къимыгъэкIами, ар зылэжъахэм сый хуэдэ мурад фIейхэр абы ирамылхами, лIэшIы-гъуэ кIуахэм бжьэдыгъу мэкъумэшыщIэхэм яIарзы гупсысэт — я щхъэ хуиту псэужынырт, гъэпшы-

¹ Хан-Гирей. Князь Пшыской Аходягоко, «Сборник мате-риалов для описания местностей и племен Кавказа», Тифлис, 1893, 17 къидэкIыгъуэ, нап. 29.

лакIуэхэм ябжь яхуэмыхыжым, бэлыхь мыухыж зыхагъэтам къызэрыдэкIынырт.

Бжьэдыгъу мэкъумэшыцIэхэм я бэнэныгъэр зыубгъуауэ очеркым Хъан-Джэрий къызэрыцигъэлъагъуэмкИ Iуэхур зэфIэкIыркым: тхакIуэм пэжу, кууэ къехутэ щхъэусыгъуэ абы хуэхъуар, зи щхъэхуитыныгъэм щIэзэу гугъуехъакIуэхэм я лъеныхъуэу, ар щимыхъумэу мэув, абыхэм я Iуэхур, ахэр зэрызахуэр, зыщIэкъур зэрыпэжыр ехъэкI имыIэу жеIэф. Абыхэм наIуэ яицI къызыхэкIа гъэнщылIакIуэ гүнэм и дуней сплыкIэм тхакIуэр зэрытэмытыр, ахэм зэрахъэ залымыгъэхэм ар зэрагъэгубжыр, дэтхэнэ зы цIыху къызэрыгуэкIми и щхъэхуитыныгъэ пэжыр абы зэригъэлъапIэр.

Хъан-Джэрий къыгуролIуэ, пэжу къегъэлъэгъуэж бжьэдыгъу мэкъумэшыцIэхэм я бэнэныгъэр зыгуерым и псальтэмакым и закъуэ къудейкIэ къызэрэмыжъэр, абыхэм я зыкъэIэтыныгъэм, гужгъэжым лъабжъэ куу зэриIэр. ЛъхукъуэлIу, мэкъумэшыцIэ щхъэхуиту забжыж, залъытэ щхъэкIэ, очеркым тхакIуэм къызэрыцигъэлъагъуэмкIэ, гъэнщылIакIуэхэм ахери я унэIут дыдэ хуэдэ зы махуэ хуиту ягъэбауэркым, къалэн, лэжьыгъэ, тезырхэм къидэхуэу зэрыхуейуэ ягъэпсэуркым. Апхуэдэ гъацIэ дэгъэзенгъуэр, лей-бэлыхь кърашIэр бжьэдигъу лъхукъуэлIхэм яхуэхыжыркым, яхуэшэчыжыркым — араш ахэм я бэнэныгъэр къызыхэкIар, къышIежьар. Адыгэ гъащIэм, ягъэнщылIхэм-рэ зыгъэнщылIхэм-рэ я зэхуштыкIэм нэгъэсауэ щыгъуазэ тхакIуэм ар ибзыщIыркым, и щхъэ течауэ, занщIэу жеIэ, араш мэкъумэшыцIэ зауэр къежэныр къызыхэкIауи абы къилъытэр. ТхъэмьшкIагъэ, дэкъузэнэгъэ мэкъумэшыцIэхэр зыхэтам тэухуауэ абы мыйр етх: «...Iещ, уеблэмэ унагъуэ Iуэху я щхъэусыгъуэу цIыхухэр яубыды-

ныр — лъэшыгъек^І э аикуэдэ къытыхыныгъэм ахэр (пицыхэр — Х. А.) ежэл^І ныр хабзэжхэм хуит ящ^І ю щитащ; зы мыхъэнэншэ тэж^Іур, языныкъухэми пицым и цыхыр ягъэпыуда хуэдэу ягъекъуаншэу тезир зеритралъхъэр ик^І и нэгъуэш^І унафэ я пицэ дэлъахэр зэээмэзи лъыгъажэк^І гъэнщ^Іа, к^Іэ зимы^Іэж зыкъе^Ітыныгъэм, хабзэншагъэ къехъухэм, езыр-езыру зэжыхэуэныгъехэм я хэк^Іып^Іэу щитащ, ахэр ягъеувы^Іэжын щхъэк^Іи куэдрэ исори зэхуэсын хуей хъурт. Я псэук^Іэр зэрымыубзыхуам къишэ тхъэмыш^Іагъехэм я щы^Іужк^Іэ, а псом цыхубэ тхъэмыш^Іэр къулейсзыгъэ иным хуишэрт...»¹

Бжъэдыгъу мэкъумэшыщ^І зыкъеэы^Іетахэр Хъан-Джэрий, нэхъ гъэц^Іэгъуэныраци, игъэкъуаншэркъым, хабзэншагъ, къемызэгъ ахэм ящ^Іэу къилъятэркъым. Абы фыуэ еш^Іэ адигэ тепщэ гупхэм лъхукъуэл^Іхэр — мэкъумэшыщ^І щхъэхуитхэр — залымыгъек^І, къарук^Іэ, шынагъек^І маш^Іэ-маш^Іэурэ бжым зэрыщ^Іагъэувар, ун^Іут дыдэ ящ^Іинуи яужь зэрихъар. Адыгэ мэкъумэшыщ^Іхэм къацохъу пицлып^Іэр шэрихъэтэм емызэгъуу. Нэхъ куууэ а Іуэхум хэзыщык^І тхак^Іуэм мэкъумэшыщ^Іхэм я Іуэху еплъык^Іэр зэрыпэжыр очеркым къыштегъэлъэгъуэж, шэрихъэт хабзэри узыхуей дыдэмк^Іэ пишэ зэрихъур щихъумэркъым: «Шэрджэсхэр зэргупсысымк^Іэ, шэрихъэтэм и псальэ дыдэхэм утетмэ, Мухъэмэд и дин зезыхъэ цыху лыщ^Іэу уи^Іэ хъунукъым; ар дэнэ къэна, пицыл^Іын^Іэм итыну ун^Іутым хуагъэувар ильэсийш, абы иужьк^Іэ ар щхъэхуитщ. Абы щхъэк^Іи **бжъэдыгъу** (къыхэзы-

¹ Хан-Гирей. Князь Пышской Аходягоко СМОМПК, Тифлис, 1893, 17-нэ кындэк^Іыгъуэ, нап. 14.

гъэшхъэхукIар тхакIуэрщ — Хь. А.) лъхукъуэлIхэр (щхъэхуиту щЫм елэжхэр, а классым дэ зэрыфIэтщац) шэрихъэтымкIэ хэгъэхъэн хуейщ правительствэм и закъуэ и унафэм щIэт, абы и цЫху, сыйт и лъэнныкъуэкIи щхъэхуит цЫхухэм (хурхэм)... Аүэ хабзэм и псалъэхэр, занщIэу жыпIэмэ, уэркъхэр зышIэкъухэм емызэгъ щхъэкIэ, шэрихъэтым и хабзэ щхъэхуэхэр зэхуэмыйдэу къэбгъесэбэп мэхъу, ахэм ящыщ зыкъомри унафэшI нэхъыщхъэхэм я сэбэп зыхэлъым хуэбунэтIыным гугъущэ пылъкъым»¹.

МэкъумэшыщIэ бэнэныгъэр къызыхэкIари, зерекIуэкIари, зэрыдапIытIари зыубгъуауэ къигъэльягъуэж щхъэкIэ, ахэркъым Хъан-Джэрий и дежкIэ нэхъыщхъэри щыгъуазэ дызыхуищIыну и мурадри. «Абат Беслъэнейми» ешхуу, мы очеркми илIыхъужь нэхъыщхъэту тхакIуэр нэхъ къызытеувыIэр лъхукъуэлIхэр жыIэдаIуэ зышIыжыну, гъэпщылIакIуэхэм ябжь хъэлъэр гугъуехъакIуэхэм тэзыкъуэжыну зи пщэ дэзылъхъэж, лэжъакIуэбэм я бэнэныгъэм и закъуэу пэув бжьэдыгъуиш Ахуэдэгъуокъуэш.

Адыгэ тепщэ гупхэм я къуэ, бын пэжщ Ахуэдэгъуокъуэ. Абы хэпицащ а лъэхъэнэм ахэм яхэлъя я дуней еллъыкIэ-зэхэшIыкIи, я хъэл-щэни, я псэукIай. КүэдкIэ ящыщ, йокIуалIэ а пши залымыр Абат Беслъэней. Ахуэдэгъуокъуи зыхэтыр, и къаруи и бзаджагыи ирихъэлIауэ зышIэкъур адэ хабзэжь щыIахэр зэрыштыу, зэхъуэкIыныгъэ лъэпкъ иримыгъэгъуэту зэрихъумэнэрыщ. Аүэ дунейм къыщыхъуа зэхъуэкIыныгъэшхуэхэмрэ ар зяужь итымрэ зээзгъыжыркъым, зэхуэхъужыр-

¹ Хан-Гирей. Князь Пшыской Аходягоко. СМОМПК. Тифлис, 1893, 17 къыдэкIыгъуэ, нап. 32—33.

къым. Зи зэхэцшыкъым зиужъа, нэгъуэшц лъэпкъхэм я псэукъэм зыкъомкъэ шыгъуазэ хъуа адыгэ мэкъумэшыщIэхэр хуейкъым дяпэкъи гъэнщылакIуэхэм къытрапалъхъэр я хъэлъэу, къыхуашц я унафэу, кърапэс хуашечу псэуну. А Iуэхум сый хуэдиз гугъуехь пымылъми, лъы куэд щамыт, цыхуисэ хуамыгъэнми, ахэм нэхъ къаштэ гъашц э щхэхуитыр, я щхъэ я унафэ хуашцыжыфу дунейм тетыныр.

МэкъумэшыщIэхэр зыщIэкъухэр зэпиудын, и мурад фIейхэр игъээшцIэн папщэ Ахуэдэгъуюокъуэ Iэмал, бзаджагъэ куэд къегъесбэп: бий щикуэд щхъэкъи къимыгъанэу ар абэзэхэхэм я деж макIуэ, ахэр къегъэдаIуэ, и лъэныкъуэ къещIри, зыхуей псори зыIэригъэхъа, къару ин зэригъэнэца нэужъц лъхукъуэлIхэм ебэныи абы щыщIидзэр. ТхакIуэм къызэригъэльягъуэмкъэ, абэзэхэ лъэпкъыр ебийтэкъым бжъэдыгъу лъхукъуэлIхэм, ар гурэпсэкъэ и телъхъэт абыхэм ирагъекIуэкI бэнэныгъэм. Ауэ пицы Iэмалшым и псальэ дыгъэлым цыху куэд егъэжакъуэ, щегъяуэ, бжъэдыгъупщым и телъхъэ абэзэхэ унафэшIхэр щэхуу абы дэIэпкъуэгъу хуохъу. ТхакIуэм пэжу очеркым щетхри: «Бжъэдыгъу народ зыкъэзыIэтар дэIыгъыныр куэдкъэ нэхъ къиштэрт абэзэхэ народым и нэхътыбэм: ар иехъ езэгъырт абэзэхэхэм яхэль жыIэмидэIуагъэ ерышымрэ я гупсысекIэмрэ; ауэ зэIущIэм пицым и псальэкъэ дахэм щитхъэкъуа унафэшц цIэрыIуэхэм ар зыхуейр зэрыхагъэкъыным яужь итиц; абы нэмышцIи диним и лэжъакIуэхэр абы и лъэнекъуэу мэув»¹.

ХъэцIэу зыхуеблэгъа лъэпкъым Ахуэдэгъую-

¹ Хан-Гирей. Князь Пшыской Аходягоко, СМОМПК, Тифлис, 1893, 17-иэ къыдэкIыгъуэ, нап. 31.

къуэ пцы яхуеупс, лъэпкъ зэIуцIэм кърихъэлIа-
хэм абы яжреI лъы икIыгъэ мылъыхуэу, шэри-
хъэт суд ихъену арэзы бжъэдыгъу лъхукъуэлIхэр
техъуэмэ, ар нэгъуэшI хуэмейуэ. Апхуэдэ Iуэхухэм
я зехъэкIэм фIыуэ щыгъуазэ пщым тыншу, гугъу-
щэ демыхъу жыIэдаIуэ къыхуэшIынут а судым хэ-
тынухэр икIи, мэкъумэшыщIхэр судым и унафэм
емыдаIуэмэ, иужькIэ псомкIи ахэр игъэкъуэншэну
хуит хъут. Шэрихъэт судым къыхуищIэн щIагъуэ
зэрыщымыIэр зэхээзыщIыкIа мэкъумэшыщIхэр
щыщIегъуэжым, Iэщэ къэзымыIэтыну тхъэ зыIуа
Ахуэдэгъуокъуэ лъыпсае зауэр гугъуехъакIуэхэм
ярешIылIэ, урысхэр и дэIэпыктуэгъуу пцыхэр
егъэIу, тепщэ гупхэм IэщэкIэ зэшIаузэда я къару
зэхэлъым пагъэувын зимыIэ лэжъакIуэбэр шэри-
хъэт судым ихъеныр шынагъэкIэ кърагъаштэ, абы
фIы къызэрыпымыкIыныр ящIэ пэтми. ТхакIуэм
занщIэу зэритхымкIэ, шэрихъэт судым етIуанэу
ихъэн щыхъуами бжъэдыгъу мэкъумэшыщIхэр
куэдым щыгугъаш, ауэ абы къикIа, ахэм къахуи-
хъа щIагъуэ щыIэкъым, нэшхъеягъуэрэ дэкъуээ-
нигъэрэ фIэкI. Очеркым къызэрыщиgъэлъэгъуам-
кIэ, «...народыр иджыри щыгугъырт шэрихъэтим
и унафэм еzym и щхъэхуитынгъэм и сэбэп гуэрхэр
хэлъину. Дэ зэрыжыtIаши, ар апхуэдэуи щытын
хуеянц, ауэ хабзэ зекIуэхэм я пункт дэ къэтхъахэм
я щIагъыбзэм, судым щIадзэним илэ къихуэу
Ахуэдэгъуокъуэ иригъэкIуэкIа емышыж лэжъигъэ-
хэр икIи уеблэмэ ахэр къызэрищэхуамрэ икъукIэ
зэригъэшынамрэ судышIхэр абы и лъабжэ щIагъ-
хуяац — икIи аращ дин судым и унафэр текIуэ-
нигъэр къэзыхъахэм я закъуэ я сэбэпу щIагъэп-
сар: абы и унафэм илкIэ народым аргуэру
къиштэжын хуйт уэркъхэм я властыр, хабзэхэр,

пшІэ хуашІу щытахэр...»¹ Бжъэдыгъу тепщэ гупыр текІуэныгъэ закъуэмкІи арэзы хъуакъым, щысхырабгъу, гущІэгъу яхэмьлъу абыхэм яфышІ я лъабжэ щІэхуэжа мэкъумэшыщІэхэр, ахэм я зэраанкІэ мылъкушхуэ яфІэкІуэдауэ пшІы яупери. Адрей Іуэху мыфэмыц зэрихъахэм ецхъыркъабзэу, гъэпщылІакІуэхэм ирагъэкІуэкІа а хъунцІэ напэтехэм аргуэру къыхожаныкІ бжъэдыгъупиц ябгэр. Хъан-Джэрий зэритхыжымкІэ, «...Ахуэдэгъуокъуэ абы зыхигъэкІуэдакъым: езыр-езыру зэээуэжу зышІадэз зауэр шрагъэжъам ахэм (мэкъумэшыщІэхэм — Х. А.) яубыда зы мэлым и пІэкІэ мэлибгъу икІи, абы и щЫиужкІэ, тезыр щЫкІэу жэм щитІ е щиплым нэблагъэ абы къитхъэкъуаш»².

Цыху гъэшІэгъуэнц Ахуэдэгъуокъуэ и хъэлщэн, и теплъэ, дуней тетыкІэ, и зэхэшщыкІ-гупсысэ я лъэныкъуэкІи. Гум къонэж, псэууэ уи пащхэ къоувэ абы и сурэтыр, Хъан-Джэрий ар апхуэдизкІэ Іэзэу зэригъэпэщаши. ТхакІуэм зэритхымкІэ: «ар теплъэ гъэшІэгъуэн зиІэ цыхут: и напэр фагъуэт, лЫгъэ зышІэплъагъуэ и нэхэр гъуабжэт, зэлъя куухэм зэшІашта и патІэр зэІухат, лъагэт, бгъуэт. И инагъкІэ ар ику итт, ауэ Іэпкъльэпкъ дахэ, зэкІуж иІэт, и плЛабгъуэхэм, Іэ гъумхэм къагъэлъагъуэрт абы и къарур, псэ зышІэт и зекІуэкІэмрэ псынщлагъ хъэлэмэйт хэлъамрэ науэ яшІт абы и Іэпкъльэпкъ псом и быдагъыр. ЗаницІэуэ жынІэмэ, а цыху гъуэзэджэм и теплъэр мынхуэдэт: мэzym, Кавказым и псыхъуэхэм абы уцыхуэзамэ, ар уэ къыпщихъунт лъы куэд гъэжэним еса, и бийм щысхырабгъу хузимиІэ шу хахуэу; ауэ пэ-

¹ Ар дыдэм, нап. 31.

² Хан-Гирей. Князь Пшыской Аходягоко. СМОМПК, Тифлис, 1893, 17-нэ къыдэкІыгъуэ, нап. 37.

шым, зыужыныгъэ зиІэ къэралым ушыIушIамэ, гупсысәцIехэр зэзыгъэпэшыфын цIыхухэм ящыц зыуэ»¹. Къару ин зиІэ, гушхуэ зыкIуэцIылъ, ерышагъ зыхэль, псэлъекIэ Iэзэ а лIыхъужым и хэкум, и лъэпкъым ифI зыхэль Iуэху гъуэзэджэхэр хуэцIенут, хузэфIэкIынут, ауэ а псор пыц ябгэм зыхуунэтIыр, зытриухуэр а щхъэ закъуэриц, и цIэр зригъэлъепIенырщ, лъы гъэжэн къудейрщ. АбыкIи тхакIуэм игъэкъуаншэри ар къызыхалъхуа гъашIерщ, и лъэпкъыр зыхэт кIыфIыгъэрщ. Ауэ ар пэж дыдэкъым, гъашIэ кIыфI зыхэтим и зэраныгъэ тIэкIу хэлъми, къуаншагъэр зэрыштыту аркъудайм щыплъагъуныр къемызэгъщ. ЖыпIэ хъунукъым, тепщэ гуп псори, адыгэ лъэпкъыр зэрыштыту Ахуэдэгъуюокъуэ хуэдэу а лъэхъэнэм псори щитауэ, лъы икIутын фIэкI нэгъуэцI Iуэхуи дэлъи ахэм ямыIауэ. А зэман хъэлъэми адыгэ лъэпкъым хетащ а лъыгъажэ кIэ зимыIэр зымыдэ, абы и бий, хэкум, къыдалъхуахэм гурэ псэкIэ хуэлажьэ, ахэр зыхуей-зыхуэфIхэм я гъашIэр щIэзытыф цIыхухэри. Апхуэдэхэри зыщапIар адыгэ хэкужырщ, гъэсэнгъэ, щIэнныгъэ лей ахэм хамэ хэкухэм щызрагъэгъуэтакъым. Абы къыхэкIи Апхуэдэгъуюокъуэ мыхъумышIагъэу ищIэр, хъэл-щэн икIэ хэлъахэр япэу зыщылъагъун хуейр еzym дежщ фIэкI, обществэ цыIам, абы и кIыфIыгъэм и закъуэкъым.

ТхакIуэм и тхыгъэхэм, Ахуэдэгъуюокъуэ и образым тетхыхъа щIэнныгъэлI щхъэхуэхэм, дэ къызэрытфIэшIымкIэ, нэсу къахуэхутакъым, пэжу къахуэгъуэтакъым абы и хъэл нэхъышхъэр. Щыуагъэ хэлъщ, псальэм папщIэ, Хъупсырокъуэ Хъ. и тхылъым абы и образыр зэрышызэпкърыхам. А щIэ-

¹ Ар дыдэм, нап. 3.

ныгъэлІым къызэрилъытэмкІэ, «Ахуэдэгъуюокъуэп-
цым япэ щІыкІэ урысыдзэм къулыкъу щищІац,
ауэ къыдалъхуахэм хуэгъэзауэ пащтыхым иригъэ-
кІуэкІ политикэмкІэ мыарэзыуэ ар Тыркум и лъэ-
ныкъуэ мэхъу, абы полковник цІэр кърат икИи
султІаным и лІыкІуэ, шэрджэс лъэпкъхэр зэгуи-
гъэхъэн, абыхэм я деж хабзэ щигъэувын папшІэ
ар дэІэпыкъуэгъу зыхуэзыщиыну зи мурада Хъесэн
пащэм дэлэжъашц¹. Япэр ару, Хъесэн пащэ мурад
лъэпкъ иІакъым адыгэхэм щІэгъэкъуэн зыгуэркІэ
къахуэхъуну. Ар зяужь итар зыш — адыгэ хэкур
зэрызэІэшІиубыдэннырщ. ЕтІуанэр ару, Хъан-
Джэрий и очеркым зы щІыпІи къихэшыркъым
Ахуэдэгъуюокъуэ урысхэм емызэгъауи, яфІэнауи,
хэкум, къыдалъхуахэм кърашцІэ щІэпхъэджагъэхэм
щхъэкІэ ящыхъауи. Хъупсырокъуэм зи гугъу ишІ
а Іуэху лъагэхэм и щхъэ пригъэкъутэн дэнэ къэна,
ар ауэ ситми абы егупсысыну игу къэкІыххакъым.
ЗытемыкІыу, быдэу ар зытетыр нэгъуэшІ Іуэху еп-
лъыкІэш, ар куэдым абы яхуимыІуатэми, псоми
ящигъэпшкІуми. И щхъэ течауэ гупсысэ ар зытетыр
абы япэ зыжриІэр Хъесэн пащэш, Урысхэм
къулыкъу зэрыхуицІэм, мусльымэнэлъ зэригъа-
жэм щхъэкІэ пащэм игъэкъуаншэ Ахуэдэгъуюокъуэ
жэуапу абы къритыр мыраш: «Пэжш! Сэ урысхэм
къулыкъу яхузощІэр, сэ ахэр къысщхъэшожри;
урыхэм я бийхэм созауэ, абыхэм папшІэ соукІ
мусльымэнхэр, сэри сзызысхъыжыркъым — сэ
псалъэ стащ абыхэм я жъауэм сыцІэтыху ар сцІэ-
ни икИи ар сцІэнныр щызмыгъэтыну; ар дыдэри сэ
хуэсщІэнущ падишахъым, сэ абы къулыкъу хуэс-
щІэну сыхуэвшэмэ; ауэ сыхуейкъым укъэзгъэпцІэ-

¹ X. X. Хапсируков. Пути развития адыхских литератур. Черкесск, 1968, нап. 24.

ну: сэ схуэфащэ щыыхъ къысчуумыщIрэ — къулыкъуи пхуэсщIэнукъым икИи сынодэIуэххэнукъым; зым щхъэкIэ си щхъэ и нэмис сэ схуэгъельхъшнукъым; зи зэфIекIыр сысейм нэхърэ нэхъ лъахъшэр сэ си пщэ зэи къизгъэувэнукъым...»¹. Мы пычыгъуэм къыхэшыркъым а пщыр и хэкум щхъэкIэ гузавэуи, абы и Iуэху зэрихуэуи, абы зыгуэр хишищIену и нэ къыхуикIыги. Псом япэ пщым иригъэшыр и щыыхырыш, абы и лъапIэнныгъэмрэ и хъумэжынымрэш.

ГъашIэм и зэхэлъыкIэм щыгъуазэ, зи акъыл зэтевуа, зи ныбжь хэкиута а цыхум цэрыIуэ зыщыныр апхуэдизкIэ и псэм хыхъаши, куэдрэ къохъу делагъэ абы щицIэ, апхуэдизу зыхуэсакъыж и щыыхъ-нэмисхэр щигъэулъий. И щхъэ гъэлъэпIэнныр и лыхъужым и хъэлым зэрынхъышхээр, ищIэ Iуэху псори а зым зэрихуэгъэпсар, зэрихуэунэтIар тхакIуэм ибзыщIыркъым. «ЦэрыIуагъэр,— етх а Iуэхум теухуаэ тхакIуэм,— цыхухэм псоми щхъэшэ зыхуащи я плъанIещ, ауз нэхъыбэм ар пхэнжу къазэрыгурIуэм паницIэ я щыыхъ гъэлъэпIэнным и унэIут дыхъэшхэн ахэр мэхъуж; ди лыхъужыр пхужмыIену зи щыхым тешыныхъ цыхут, абы къыхэкIи гугъутэкъым къызыщыбгъэхъуныр Константинополь къыщыхуаща пщIэмрэ гулъытэмрэ абы и псэм кууэ зэрихъхари, и деж къигъэзэжа нэужь пхужмыIенным хуэдизкIэ егъэлеяуэ, зыкъыфIещIыжыныгъэ хэлъу ахэр абы зэриIуэтэжари...»² Зи щыихъ Iэтыным тегужьеикIа Ахуэдэгъуокъуэ илэжья IуэхугъуитI Хъан-Джэрий щапхъэу и очеркым къышехъ. Ис-

¹ Хан-Гирей. Князь Пицской Аходягоко, СМОМПК, Тифлис, 1893, 17-нэ къыдэкIыгъуэ, нап. 25.

² Ар дыдэм, нап. 26.

тамбыл къыщикIыжам гуитI ярыз хъэпшып кхъухым пцым Iуригъэшац, ауз, къызэрьицIэкIымкIэ, ахэр зы гуми тыншу ихуэнут. Фыгъуэ куэд сультаным къритауэ и лъэпкъэгъухэм къашигъэхъун щхъэкIэ, абы пхъуантэ, ашык зыбжанэм тIэкIу-тIэкIуурэ и саугъэтхэр иригуэшац, араш гуитI хуей ар щIэхъуар. ЕтIуанэ щапхъэуи тхакIуэм къихыр мыращ. ХъэшIакIуэ зыдэкIуа къуажэм къитеуа абэзэхэ хъунищIакIуэхэм и закъуэ зэрытекIуэм щхъэкIэ Ахуэдэгъуюокъуэ и цIэр хэку псом щоу. НэгъуэшI хэль щымыIэу ахэм яышыц зым «си цIэр цIэрыIуэ зэрыпщIам щхъэкIэ» жеIэри шы-уанэ зэтель абы ирет.

Хъан-Джэрий и лIыхъужым деж щилъагъур адыгэ лъэпкъым и блэкIа гъащIэрщ, зэман кIуахэм лIыгъэ-шыгъэ абы игъэхъарщ, кIэ зимыIэж и лIыхъуж уэрэд, таурыхъ куэдырщ. Ахуэдэгъуюокъуэ и гугъэш, къифоощI и хэкум и тхыдэм, и хабзэм хуэдэ зиIе лъэпкъ дунейм темыту, нэгъуэшI щымыIэу. Абы илъагъуркъым, гу лъитэркъым адыгэ щIыналъэм зэхуэмымдэныгъэ щызекIуи, тхъэмыцкIагъэ илъи, бэлыхърэ хъэзабу гъэпщылIакIуэхэм — еzym хуэдэхэм — щызэрахьи. Езыр зэрыхуитым, ищIэ псор къызэрьицIэкIуэм къызэрьицуэгъум щхъэкIэ абы къыщохъу хэкум ис адрей цIыху къызэрьигуэкI псоми щхъэхуитыныгъэ иэс ябгъэдэлъу, зэрыхуейуэ псэууэ, ягъэпщылIхэмрэ зыгъэпщылIхэмрэ яку зэгурыйуэныгъэ пэж дэлъу. Тырку къэралыгъуэм цIыхухэм щаIэ псэукIэм щыкIэлъыплъа Ахуэдэгъуюокъуэ иужькIэ еzym и хэкур абы ирегъяаш, япэ ирегъэувэ, цIыху къызэрьигуэкIыр абы нэхъ щыщхъэхуитуи тхъэ щеIуэж: «Сэ Константинополь сыщиIаш... Европэм и цIыхухэри слъэгъуаш, ауз дэ шэрджэсхэм ди закъуэш цIыхухэр; абыи адрейхэм я дежи зиусхъэнхэмрэ къу-

леижхэмэр щытхъэпэлъытэш, цыху къызэрыгүэкІхэмэр тхъэмышкІхэмэр ахэм нэмыплъ зырат я Іашхэш; ауэ, абы къыдэкІуэуи, ди деж мэкъумэшышІэр, унэІутыр е лышІэр, уеблэмэ факъыре дыдэр адрейхэм яхуэдэ цыхущ...»¹

И ныбжь зэрыхэкІуэтам, зэрихъэшІэм, зэрысымаджэм щхъэкІэ худечых нэхъ мыхъу, Хъан-Джэрий фІэкъабылкым а пщым и псальехэр, хъэкъыппІэкІэ пхыкІауэ ешІэ ар зэрыпцІыр. Гуапэу хущыт, лышгъэ — акъыл дилъагъу щхъэкІэ, тхакІуэм ибзыщІыркым, щихъумэркым а пщы Іэлым жиІэмэр и ІуэхущІафэхэмэр зэрызэтемыхуэр, зэрызэшхъэшыкІыр, лъы икІыгъэ-залымыгъэ куэд абы зэрихъамкІэ ар зэрымыарэзыр. И лышхъужым, абы и зэхэшІыкІ-гупсысэхэм, и псальехэм езыр зэрихушитыр очеркым тхакІуэм мыпхуэдэу къыщегъэлъэгъуэж: «И Іуэху еплъыкІэ поо дыдэмкІэ сывэрымыарэзымкІэ сывэрыуэу си хъэшІэ сымаджэм и жагъуэ сщІыну сэ сыхуеякъым, ауэ насыпнышагъэкІэ абы и гъущыІхэм пэцІэхуэ цыху къызэрыгүэкІ тхъэмышкІхэм я судыр а пщым кІэшІу зэриухымрэ куэдрэ цыху гъашІэмэр лъымрэ пщІэлъэпкь абы хуимышІу зэришытамрэ зы дакъикъэм сигу къыщыкІыжым сывымыгуфІыкІыныр слъекІакъым»².

Хъан-Джэрий игу ирихъиркъым, идэркъым Ахуэдэгъуокъуэ иригъэкІуэкІа и гъашІэр, ар яужь иткъым абы и псэукІар зыгуэрми щапхъэ хуищІыну. ТхакІуэм къыгуроІуэ а пщы залымым сыйт хуэдиз къаурурэ зэфІэкІрэ бгъэдэмилъами, абы и акъылыфІагъ, лъэкІыныгъэ псори пщІэнүүэу, мы-

¹ Хан-Гирей. Князь Пицской Аходягоко, СМОМПК, Тифлис, 1893, 17-нэ къыдэкІыгъуэ, нап. 42.

² Ар дыдэм, нап. 42—43.

хъэнэншэу зэригтэйгүйдээр, фын, захуагтэм, хэку, лъэпкъ щхъэхуитныгтэм хуэлэжьэним ипгэки нэхъыбэм кыфыгтэм, ем, бзаджэнаджагтэм емызэшыжу къалэн зэрыхуицтар. Ехэгэд имыгэу очеркым и кгэух псальхэм тхакгүэм щыжеэ, Абат Бесльэней и гъашгээм и екгүэгкыгам ешхыркъабзэу, бжьэдыгтупц юл Ахуэдэгтуюокъуэ игтэхьа гүэху псоми мыхэнэ щагтуэ зэримыгтар, гурыгыгтэуэ, дэрэжэгтэуэ гуэр абы зэрыхэмийлтар, адэ хэкужыр лгэшгүэхэм зыхета бэлыхь мухыжхэр апхуэдэ лъэпкъ унафэц мыхумышгэхэм, щхэзыгтэфэц акылыншэхэм зэрэзраныр. А гupsысэм гуузыгтэе ин тхакгүэм къритар хуэмшишчу тхыгтэм и кгээм ар зыщоупциг: «Гъашгээм пэжу къыщыхъуа гүэхур уигу къыщыгкыгкээ, ухуэмийуэ сыйт дайгами зэшыгтээр къыщыгтеуэр?.. Абы ешхь дыдэу гъуэгуркыгээр и жагтуэ мыхуу, игу щэмыхъэу енлэгыфынкъым зы зэман къарур щыбатэрэ дунейм и къэхтукъащгээм емылыдж, ауэ телъиджащэр щылду щита, иджы узыпэмыйлтэшын насыпыншагтэм и борэним иухъуэнцга хэкум и щыгэхэм»¹. Мыбдэж тхакгүэм къыщигтэсэбээп зэгтэпщэнгтэм щагтыбзэ куу щэлтэш, дэтхэнэ зы тхылтеджэм артынш дыдэу къыхуэмийубыдми. Хэкум тель бэлыххэр, кгэ зимигэж тхъэмшигкыгтээ абы ишэчахэр къызыпкърыгыг очеркыр зи гэдакъэшгэгтэм къильтытэр Ахуэдэгтуюокъуэ хуэдэ адигэ лъэпкъ унафэц куэд мыхумышгэу, щхэхуещэхэу Шэргэсэым исахэрц. Гъэпщылгакгүэхэрц а псомгийн Хъян-Джэрийтгээкъуаншэр, абыхэм я зэгурымыгүэнигтээрц, махуэ къэс яку къыдэхъуэу щита бэнэныгтээрц, ахэм я хэкум лъагтуныгтээ нэс зэры-

¹ Хан-Гирей. Князь Пшыской Аходягоко, СМОМПК, Тифлис, 1893, 17-нэ къыдэгкыгтэуэ, нап. 44.

хуамыІаріц а гүгъуехъ псор адэжъ щынальэм къахуэзышар. Езыр къызыыхэкІа тенщэ гупым а пэжыр ехъекІ имыІэу жезыІыфа тхакІуэм зэхэштыкІ лъагэ зериам, и зэманым щыІа демократическэ ІуэхуеплъыкІэ пашэхэм ар зеритетар а тхыгъэм науе ящІ, ІупщІуи къагъэлъагъуэ.

Хъан-Джэрий адрей и тхыгъэхэм «Ахуэдэгъуюокъуэпщ» очеркыр ешхъ зышыр ахэм къышыуэта гупсысэхэр зэрызэкІуалІэм я закъуэкъым. Ахэр зэгъунегъу ящІ художественнэ Іэмал зэхуэдэхэр къызэрышыгъесэбэпами. Зи лъэпкъ гъашІэм, тхыдэм, хабзэм нэгъесауэ хэзыштыкІ тхакІуэм, япэми хуэдэу, и тхыгъэм, ахэр къемыпхыпами хэмизэгъашэми, хъыбар, Іуэхугъуэ щхъэхуэхэр, еzym и гукъекІыжхэр тегушхуауэ хегъэувэ. Апхуэдэ Йыхъэ лей, цыху пыухыкІахэм я лЫгъэ, ягъэхъа, лъэпкъ хъэл-щэн зэмымлІэужьыгъуэхэр къышыгъэлъэгъуэжа езы пычыгъуэ дыдэхэми мыхъэнэ ин яІэш, ахэр гъэшІэгъуэнхэш, тхакІуэм и акъылым и жанағъыр, жыжъэ зэрыплъэфыр, куэд зэрилъагъур ахэми сэтей къашІ. Ауэ псом япэжуи а пычыгъуэхэм я пщІэр зыгъениныр абыхэми адыгэ лъэпкъ гъашІэр кууэ къызэрышыІуэтэжарщ, пасэрей шэрджэсир зэрышытар ди пашхъэм пэжу къызэрырилъхъэжырщ.

«Ахуэдэгъуюокъуэпщ» очеркым хэухуэна апхуэдэ Йыхъэхэм яшышу нэхъ хъэлэмэтиш, псалъэм панщІэ, Биаркъ адыгэ унагъуэм теухуа хъыбарыр. Шэрджэс лъэпкъхэм я лЫгъэм, зэфІэкІым, ерышагъ хэлъам, хъэл-щэн гъуээзджэ яІахэм я щыхъэт науэш а лъэпкъыр. Ауэ, абы къыдэкІуэуи, тхакІуэм ибзышЫркъым, цыххъумэркъым шэрджэс цыху цхъэхуэхэми ткИиягъ, хъэл-щэн мыхъумыщІэхэр зэрахэлъыр, тэмакъкІэшІагъым къыхэкІу, я цІэ ягъэлъалІэн, цІэрыуэ заццын щхъекІэ язы-

ныкъуэхэм цынхугъэм емызэгъ йүэху щиэпхъаджэхэр зэралэжхэр.

Нэхъ зыубгъуауз очеркым къыщыгъэлъэгъуац шапсыгъ хүншлакиуэ Доныкъей и хъыбарыр. «Шэрджэс хъыбархэр» повестым зэхъуэкийнигъэ зыкъом ириту тхакиуэм а лыукI цэрыиуэм тэухуауз хигъэувахэр и сабиггъуэм еzym къыхуаиуэташ, абы и цээм ирагъэгъэшиныу щитащ, уеблэмэ а абрэджыр зыщлэс мэзым нэхъыжхэм ящыгъуу ар зэ киуэцлашигъаш. Шапсыгъ лъхукъуэлI унагъуэм къыхэкIа а щилэм, тхакиуэм зэритхымкIэ, лъэкир фын, пэжым, захуагъэм хуниунэтлыгъамэ, ар къалэн гъэццэгъуэнхэр зи лъэпкъымрэ хэкумрэ хуэзыщэфын цынхут. Хъян-Джэрий и тхыгъэхэм къыщыгъэлъэгъуа лыхъужь куэдми ешхъу, Доныкъеи гъуэгу пхэнж тезишэр, гушцэгъуншэ, цынхугъэншэ, лыукI зышлыр езы адыгэ гъашцэрш, цэрыиуагъэм тэухуауз зэхэццыкI мыхъумыщэхэр зэрицэрш, сый хуэдэ Иэмал къимыгъэсэбэпми, емыжалIами хэку щыхъ къэззуным и къару псори зэрытигъэкиуадэрш.

Ныкъусаныгъэ машцэхэр яхэльми, Хъян-Джэрий и очеркхэм пхужымыиэну мыхъэнэ ин яиэш. Адыгэ лъэпкъ литературэм и тхыдэм а тхыгъэ гъуэзэджэхэрш япэ дыдэ 19-нэ лэццыгъуэм шэрджэс лъэпкъхэм я щитыкIар, псэукIар нэгъэсауз пэжу къэзыгъэлъэгъуэжар, хэкум и пицэдэйр шаубзыху зэман хъэлъэм абы и унафэццхэм — гъэпщилакиуэ гулхэм — киэ зимыиэж щиэпхъэджаагъэ зэрахъар ехъекI хэмилъу сэтей къыщыццыжар. Зи хэку тхыдэр нэсу зыщлэну зи мурад нобэрэй адыгэ тхылъеджэм Хъян-Джэрий и очеркхэм куэд къыжрайиэнущ, куэдым ирагъэгупсысынущ — араш ахэм я пиццэр зыгъинир, къару, гъашцэ ин къэзытыр.

Дунейпсо культурэмрэ литературэмрэ куууэ щыгъуазэ зызышы, урыс демократическэ обществэм и гъукIэгъесэн адигэ тхакIуэ гъуэззеджэ Хъанджэрий цыыхубэм къакIуа гъуэгуанэм, абыхэм я тхыдэм, псэукIэм, IуэрыIуатэм, ахэм я зыужыныгъэм бгъэдыхъекIэ щхъэхуэ, IуэхуеплтыкIэ пыухыкIахэр хуиIаш. Зи хэкур, лъэпкъыр псэуэ зылъагъуж тхакIуэр и зэманым ахэм я щытыкIэ хъэльэм, зыхэт бэлыхым иrogузавэ, анэ цынальэм къихъуэ дэтхэнэ зы Iуэху цыкIуми егъэпIейтэй, къыдалъухаҳэм я зэIуэлпэшым, я пыцдайм зыщымысхыжу толажьэ. ЗэхэцIыкI куу абы ээриIар, и лъэхъенэм щыIа гупсысэ нэхъ пажэхэм зэрытетар фыуэ къышыхутащ Къумыкъу Т. и тхылъ «Хъанджэрий». ТхакIуэр зытета зэхэцIыкI, дуней еплтыкIэхэр зэпIэзэрыту къанэркъым, залымыгъэ гъашым щызекIуэм, къышыхъу, зыIушIэ лъэпошхъэпохэм ахэм зрагъехъуэж, япсыхь. НыбжыкIэ щяллэми, шэрджэс тхакIуэм, и щхъэ течауэ заншIуэ жимыIэми, 40 гъэхэм къигуроIуэ пыцлIыпIэр цыху гъашIэм къизэрэмзыэгъыр, дэтхэнэ зыри, ар хэтии щрети, и щхъэ хуиту, еzym хуэдэм и лъабжэ щIэмыту, иэгъуэщIым и лей, и удын имыхъу псэун зэрыхуейр. Дэтхэнэ зы цыху къизэрэгуэкIими и апхуэдэ щхъэхуитыныгъэ нэсц абы и плъапIэр, и хъуапсанIэр. А гупсысэр гъэшIэгъуэну и тхыгъэхэм ящыш зым езы тхакIуэм мыпхуэдэу щетхыж: «Сэр дыдэм си лъабжэ щIэту сиIещ уэркъхэр, икIи илъэситху е хы и пэкIэ ахэр си унафэм щIэзгъэкIын хуейуэ зыгуэрым къысхуигъэувамэ, зэрыхуэбгъэфэшэнкIэ мы дунейм щызиIэ псори абы щхъекIэ IашIыб сцIынкIэ хъунт... сый щхъекIэ жыпIэмэ ухуэмейжынкIэ хъуниц уи унэIут

Цыыхухэм, уи щIапIэм икIи нэгъуэшIхэми, ауэ ди адэжь-анэжь къашIэна уэркъхэр къэбгъэнэныр, шэрджесхэм я гупсысэкIэм тэпщIыхмэ, лъепкъ лъагъуныгъэм пэIэшIэ зыхуэпщIым ухету арш... Ауэ а гупсысэр иджы си акъылым щытепщэу щытыну пIэрэ, щIэнныгъэкIэ лажэ Къэралыгъuem и хабзэ цыыхухэр фIыуэ зыльагъухэм къару зыбгъэдэлъым и залымыгъэм сакъышригъэлкIэ икIи сэ нэхърэ нэхъ лъермыхыр си пщылIыпIэм ахэм щыщахъумекIэ, лъепкъыфIи сыкъыхэммыкIауэ, нэгъуэшIыр зэрыдэспIытIэн къаруи симыIэу сэ цыыху пэж (къыхэзыгъэшхъэхукIар тхакIуэрщ — Хь. А.) цIэм арэзы икIи насыпыфIэ сыщытехъуэкIэ, къуажэдэс мамырым и вагъэхэр лэжъэншэ лъыкIэ зыгъэнщI зауэлI хахуэм и щIыхым (къыхэзыгъэшхъэхукIар тхакIуэрщ. Хь. А.) нэхърэ гражданин хъэлэлым и цIэр нэхъ къышыхэсхкIэ...»¹.

ТхакIуэм къызэрилъытэмкIэ, щхъэхуитыныгъэ нэсыр, пэжыр дэтхэнэ зыми щигъуэтныыр, щызыIэригъэхъэфыныр хэкум щIэнныгъэр щытепщэ, абы и цыыху посоми ар къаштэ, абы и дыгъэм зыдаужьмэш. Цыыху зыузэшIыныгъэр, лъепкъ, Хэку зыужыныгъэр къыгуэхыпIэ имыIэу щIэнныгъэм зэрырипхым наIуэу къагъэлъагъуэ Хъян-Джэрий урыс просветительствэм и жьеуэм зэрышIэтар, ар гъашIэм хэпщэнным, щыгъээшIэнным гурэ псэкIэ еришчу зэрыхуэлэжьар. ХъэкъкIэ абы и фIэш мэхъу щIэнныгъэм и къарур, и зэфIекIыр, и хэкур гъашIэшIэм, текIуэнныгъэшIэхэм абы зэрыхуишненеыр. Адыгэр кIыфIыгъэ зыхэтым, зэхэшIыкI гупсысэ пхэнж абы зэрихъэхэм, тхакIуэм зэритхыжыгъаши, «ди хэкум зыужыныгъэ нэс щигъуэтныу зэманыр

¹ М. О. Косвен. Этнография и история Кавказа, М., 1961, нап. 208.

дэ палъек! э тцхъэща гъэк! уэт, ауэ ар дэ тпэлэш! э пэтми, ди бынхэм а насыпымк! э затыжынущ»¹. А псальхэм ф! эщ хъуныгъэ, гугъэ куу щ! элъым къыбжа! э адигэ тхак! уэт хъэлэмэтим и зэхэц! йык! гупсысэм и кууагъари хъуапсан! э лэф! у абы бгъэдэлъари.

Языныкъу щ! эныгъэл! хэм ямыдэми, Хъан-Джэрий тхак! уэт, художественнэ талант абрағъуэ бгъэдэльу зэрыштар къыбжэзы! эр тхыгъэ гъэш! эгъуэн куэд абы итхахэм я закъуэкъым, ар хы- болъагъуэ литературам тухуауэт абы жила и псальхэм, мызэ-мыт! эу и тхыгъэхэм къиши! уета и гупсысэхэм. Абыхэм къазэрхэшчжымк! и, тхак! уэт кууэ къыгуро! уэт литературам и къалэнэр, къару, зэф! эк! абы хэлъыр, лъэпкъ гъаш! эм щ! хъзыпылъ лэжыгъэшхуэ абы зэрыши! эр. Эстетическэ зэф! эк! лъагэ зи! э адигэ тхак! уэт литератуэр псэк! э елъагъу, гъаш! э хъэлъэм, ц! ху напэн- шагъэм зи ихъэ щ! рагъыхъэ щ! алэм хэк! уэт игъуэтыхыр, къару къыхэзылъхъэжу и! эр литератуэрш, и гупсысэм къигъэш! а и л! хъужхъэриц. Литературэр зиц! хысыр къизэрхуру! уэт, абы гъаш! эр къизэригъэлъагъуэ хабзэхэм зэрыхущтым тепсэлъыхъурэ Хъан-Джэрий «Шэрджэс хъыбархэр» повестым мышхуэдэ гупсысэ гъэш! эгъуэнхэр къишиж! аш: «Тхыдэ нэсыр къэгупсыса (къыхэзыгъэшхъэхук!ар тхак! уэрш — Х. А.) ц! хухэм я! уэхуш! афэрэ я бзэк! э зэф! эбгъэувэжыныр, къапштэмэ, щ! хъхъзыпылъиц, ауэ ар бгъэзэш! эн папиц! э абы хуэфэшэн, уэ убгъэдэмыль акъылыф! агъыр уи! эн хуейш! — жыф! энущ фэ. Сэ абык! э сыарэзыц ик! сэр дыдэр сызэреплъри араш; абы къыдэк! уэуи, сощ! э юэху нэхъышхъэр къишихъуа

¹ Т. Х. Кумыков. Хан-Гирей, Н., 1968, нар. 131.

лъэхъэнэм и цыху сценэм къипшэу и лэштыгъуэм-ре абы щыгъу щытыкIэ щыIамрэ темыхуэу бгъэгуп-сысэныр, бгъэпсэлъэныр, йуэху ебгъэшIэныр къызэренызэгъыр... А псомкIи сэ сыарэзыш, ауэ зыумысыжынчи, фи искусствэм и хабзэхэр зэрят том психемкIэ фэстынкым къэзгупсыса цыхуиш, плIые, нэхъ пэжу жылIэмэ, къэгупсыса лыхъужь си Iэрытххэм хэтхэр. Дапщэрэ, я дэ ди тхъэ, гъашIэ гъуэту хъэлъэм сигу ириудауэ сышылажье си пэшым сэ сышыхъэжрэ, икIи абдеж си акъылым и гужьгъэжы цыхухэм нэмыплъ хуэсщи... си бегъымбар хъумакIуэхэм — си гупсысэм къигъэшIахэм, си плъапIэхэм я пащхъэм щыкIуэдыжт! Дапщэрэ си гупсысэм зэригъэпэща **Жамбулат** (къыхэзыгъэшхъэхукIар тхакIуэрщ — Х. А.) и лыгъэм и инагъым, **Лиuan** (къыхэзыгъэшхъэхукIар тхакIуэрщ — Х. А.) и щыхым и лъагагъым зэшыгъуэм зэшIиубыда си псэм къаруущIэ къыхалъхъэжырт, икIи сэр дыдэм си деж, си напэм и мамыргъэм къышыгъуэтыжт дыщэкIэ къэпщэхуну умыгъуэтин псэм и дэрэжгъуэ.

Пэжи, а къагунсыахэм гуфIэгъуэ гъуэзэджэхэр къыдатынкIи мэхъу. Аращ цыхупсэ къехутэгъуейм и щытыкIэ зэхэмыйбзхэм и зы хъэлу, дуней къэхъугъэм и жьяуэм ар зэрышIэмьтыр къэзыгъэльягъуэр»¹. Цыху гъашIэм и къэгъэлъэгъуэкIэм нэсу хэзыщIыкI, литературэм и къаленнымрэ и зэфIэкIымрэ кууэ къызыгурыIуэ, реализмэм и гъуэту пэжым тет тхакIуэ гъуэзэджэу Хъан-Джэрий зэрышытам а псальхэри щыхъэт тохъуэ.

Цыху гъашIэм и пщIэр къызэралъытэр ильэс бжыгъэ къипсэуаркым, атIэ еzym абы игъэхъарщ,

¹ Хан-Гирей. Черкесские предания, «Русский вестник», СПб, 1841, №№ 4—5, нап. 329.

и Іәдакъэ къышIәкIарщ. Хъан-Джэрий гъашIәшхуэ имыIами, ар и псэ пытыху и хэкумрэ и лъэпкъымрэ хуэлэжъащ, мыкIуэдыжын тыгтын къыдалъхуахэм абы къахуигъэнащ. Къалэн хъэлэмэт и лъахэм, и лъэпкъым хүишIахэрщ Хъан-Джэрий и цIэр щIэгъэлъэпIапхъэр, пшIэрэ щIыхърэ абы щIыхуэшIыхъэр.

АДЫГЭ ТХАКІУЭ АДЫЛ-ДЖЭРИЙ СУЛЬТІАН

Лъэпкъ тхыдэм, литературэм и пэжыпIэр зэфIэгъэувэжыныр къызэрьтфIэмыIуэхущэм и зэрэнкIэ языныкъуэ адыгэ щIэныгъэлI щхъэхуэхэм яхуэмыфащэ лейхэр къалъос, ахэм я Iуэхуй, лэжыгъи зыри тетхыхыркъым, ауэ я цIэ къудей зэээмизэххэ къраIуэ нэмышI. Апхуэдэ щIэшхъу зыщищIхэм ящищщ 19-нэ лIэшIыгъуэм и пэшIэдзэм псэуа, зи лэжыгъэм щIэзыдза адыгэ тхакIуэ, щIэныгъэлI хъэлэмэт Адыл-Джэрий. И лъэпкъ тхыдэр игъебжыфIэу хэтыным ипIэкIэ, ар, уеблэмэ, нэгъуэшI лъэпкъхэм зыIэшIалъхъэжащ, хамэ литературэм и къызегъэпэщацIуэ литературовед зырызхэм ящIаш. Апхуэдэ «къэхутэныгъэ гъэшIэгъуэнхэр» щригъэкIуэкIаш дагыстанан литературовед Исуфов Р. Ф. «ЩIэныгъэ» тхыль тедзашIэм 1964 гъэм къыщыдигъэкIа «Дагыстанымрэ урыс литературэмрэ е XVIII лIэшIыгъуэм и кIэмрэ е 19-нэ лIэшIыгъуэм и япэ Iыхъэмрэ» жыхуйIэ и тхыгъэм. Абы зэритхымкIэ: «Шихалиевымрэ Адыл-Джэрий Сулътанрэ щытхэш культуритIым (дагыстанымрэ урысымрэ — Х. А.) я зэдэIэпыкъуныгъэм и къежъапIэ

дыдэм деж»¹. Октябрь Иным и пэ къихуэу абы и гъашцэм тетхыхъа Б. Городецкэм зеритхыжыгъамкіә, Адыл-Джәрий «...кърым султЫапхэм я бынунагъуэм къышталъхащ...»²

Адыгэ тхакIуэм и ләжыгъэм куэл хужаIакъым лъэпкъ тхыдэмрэ литературэмрэ тетхыхъа ди цIэныгъэлIхэми. Абы и тхыгъэм япэ и цIэ къизыIуар Iкуаш БетIалц. «Къэбэрдей-Шэрджэс IуэрыIуатэр зэхуэзыхъэсахэмрэ зэраджамрэ я тхыдэм» усакIуэм и гугъу щицIаш «ЗэраухылIа зэгурсыIуэнныгъэм шансыгъыр зэрыхуэбыдэмрэ зэрытемыкIымрэ и щапхъэ гъэнцIэгъуэн» тхакIуэм зыфIища и рассказыим. А тхакIуэм и тхыгъэхэм щыщу И. В. Трекков «Къэбэрдей литературэм и тхыдэм теухуа очеркхэм» къзызытеувыIар тхыгъитI къудейщ — «Шэрджэс фыз» рассказыимрэ Л. Люлье зэхилъхъа урысшэрджэс псальялъэмрэ грамматикэ кIешIымрэ теухуа рецензэрщ. «Адыгэ литературэхэм я зыужыныгъэм и гъуэгухэр» жыхуIэ Хъупсырокъуэ Хъызыр и тхылъыр зытепсэлъыхъыр нэхъ мацIэжщ — «Шэрджэсым и фызыыр» рассказ закъуэрщ. Адыл-Джәрий и цIэ къышриIуэххакъым Къумыкъу Тыгъуэн и тхыль «Е 19-нэ лIэцIыгъуэм Къэбэрдеймрэ Балъкъэрымрэ я экономическэ икIи культуринэ зыужыныгъэр» жыхуIэм.

Адыгэ тхакIуэм и тхыгъэхэм къыщиIэта гупсысэхэр, ахэм я гъэпсыкIэр, гъэцIэгъуэнагъ ябгъэдэлъхэр зэпкърыхыныр дэнэ къэна, абы и гъашцэм и къекIуэкIыкIам нобэрей ди тхылъеджэхэр щигъуазэкъым. Абы иригъэкIуэкIа ләжыгъэхэм хүэдэхэр ящIэфауэ е 19-нэ лIэцIыгъуэм и пэшIэдзэ-

¹ Р. Ф. Юсуфов. Дагестан и русская литература конца XVIII и первой половины XIX века, М., 1964, нап. 223.

² «На Кавказе», Екатеринодар, 1909, т. II, № 5, нап. 14.

10*

хэм адыгэм куэд къахэкІакъым, апхуэдэ нэмиплъ абы еттыну, лъэпкъ тхыдэм пэІэшІэу щыдгъэтыну. Мы тхыгъэми и къалэнэр зи лъэпкъым хузэфІэкІ хуэзыщІа и къуэ пэжхэм ящыш зым ишІэфам адыгэ щІалэгъуалэр машІэу щыгъуазэ ишІынырш икІи лъэпкъ тхыдэм зы увыпІэ гуэрхэр абы зэрышыхуэфащэр къигъэнэхуэнырш.

* * *

Адыгэ тхакІуэ ин Адыл-Джэрий и гъашІэмрэ псэукІэмрэ теухуауэ машІэц нобэкІэ дэ дызыщи-гъуазэр. А тІэкІум къызэрхэшымкІи, ар къальхуаш 1821 гъэм. Хуэбгъэфащэ зэрхъунымкІэ, мыр къыхэкІаш «хъаныкъуэ» лъэпкъым, зи бзи зи хабзи пасэм зыфІэкІуэду иужькІэ адыгэ нэс хъужахэм. Хъанхэм япэм апхуэдэ пышІэнныгъэ зэрхуиІэгъенырш Б. Городецкэм щыуагъэкІэ Кърым СултПанхэм я унагъуэм ар къышалъхуауэ щыхуигъэфэшари¹. Хъупсырокъуэ Хъ. къызэрилъытэмкІэ, Адыл-Джэрий Хъан-Джэрий и къуэш нэхъышІэш². Ауэ ар фІэц щыгъуейш, абы теухуауэ зыри иджикІэ щыІэкъым, а тІум апхуэдэ зэгъунэгъугъэ яку дэлъамэ, тІум язым и тхыгъэхэм къышигъэлъэгъуэнт.

ИужькІуэкІэ 1846 гъэм, еzym зэритхыжыгъамкІэ, и сабиигъуэм абы хэкур къегъанэ³ икІи Бытырбыху щІэнныгъэ щызргэгъэгъуэт⁴. Ильэс 18 и ныбжью Адыл-Джэрий дээм къулыкъу щищІэу шіедзэ икІи Кавказым щекІуэкІа зауэ куэдым ар

¹ «На Кавказе», Екатеринодар, 1909, т. II, № 5, нап. 14.

² Х. Хапсираков. Пути развития адыгских литератур, Черкесск, 1968, нап. 29.

³ «Кавказ», 1846, № 10, мартым и 9-м.

⁴ «Кавказ», 1847, № 9, мартым и 2-м.

хэтц. Иужыңуэкіә ар Аварымрә Чахымрә я мылицәм и унафәштү мәлажъә, 1847 гъэм Кавказ Корпус Щхъәхуәм и Командир Нәхъышхъәм и Адъютанту ягъәув. И къаләныр нәсу иләжыфу зәрыштар, къулыкъу иғъезаштәмрә дзә чин иәамрә зыхуәдәр къышчиңуэташ «Кавказ» газетым 1848 гъэм къытехуа урыс паштыхым и унафәм. Абы ипкъиткіә «Кавказ Корпус Щхъәхуәм и Командир Нәхъышхъәм и Адъютант, лейб-гвардия Кавказ Бгырыс полуэскадроным и поручик Адыл-Джәрий... къыхуйгъәфәшаш бант зи гъусә, Пшы Владимирым и орденым и епланә степеныр»¹. Дзә къулыкъум ар псынциәу зәрыдәкіуейм и щыхъэтш куәд дәмыкіыу чиниңтәм къизәрыфташыр. Адыл-Джәрий 1849 гъэм штабс-ротмистр ціэр къыфташ, Лейб-Гвардия Кавказ Бгырыс полуэскадроным къыхонәж².

1851 гъэм Адыл-Джәрий Кавказ шу дивизионым и унафәштү, иужыңу — 1862 гъэм — Кубань къезакъ дивизионым и командиру къулыкъу ищташ. Къезакъ дивизионыр Варшавә щыдэтам, Адыл-Джәрий зыкъомрә а къаләм и комендантую щыташ. 1870 гъәхәм ар Бытырбыху щыпсәуаш, урыс паштыхъ Александр II-м щыгъуа гупым хәташ. Иужыңуэкіә абы Кавказым къегъәзәж икі реформәхәр егъекіуэкіынымкіә Тифлис щыңтәм комиссәм къалэн пыухыкіахәр щызыгъәзаштәм инәралу щолажъә. Декабрым и 30-м 1876 гъэм ар Тифлис щоліә, и хъәдәр еzym и къуажәжым — Кубань областым щыш Пашковскә станицәм — къашәжри абы щышталъхъәж³.

¹ «Кавказ», 1848, № 19, майм и 8-м.

² «Кавказ», 1849, № 18, апрелым и 30-м.

³ «На Кавказе», Екатеринодар, 1909, т. II, № 5, нап. 14.

Е 19-нэ ліәшІыгъуэм и пәцІәдзэхэр ю Адыл-Джэрий и творческэ ләжыгъэм щыңІидзэр. Зэман хъэлъэт а ильесхэр. Кавказ зауэр и гуашІэгъуэу екІуэкІырт. Бгырыс лъепкъэм къыхэкІа адрей цыху куэдми хуэдэу, абы къигурыуэрт а зауэм лей ин дыдэхэр бгырысхэм къазэрхуихыр, фыкІэ зэгурыуамэ, а бэлыхь мухыжыр зэрызэфІэкІыныр, лъепкъ зэнүбжъэгъуныгъэм зэрызиужыныр. Езым хүзэфІекІамэ къыдалхуахэм а гупсы-сехэр яжриїант, къагуригъеїуант, ауэ хэтыт а лъэхъинэ зэхэмыйзым абы зригъэдэїуфынур, зыфІигъэлІыкІыфынур... Ауэ ар къышемыхъулІэм къулыкъу щІэкъунымрэ ахъшэ къэлэжынымрэ яиэ абы иргъещ лъепкъ щІыхыр хъумэжыныр, абы и хабзэ, псэукІэ, хъэл-щэнхэм нэгъуэшІ лъепкъхэр щыгъуазэ щыныр. Ари къалэн инт, сый щхэкІэ жыпІэмэ, япэми хуэлдэу, а зэмани куэдт адигэ лъепкъым—бгырыс псом зэрышту—ебэкІыу, щымысхуу пцІыр якІэрызыцІэлъыр, щІэнүгъ щитыкІэ иратауэ Іэпэм къыцІафыкІа, гупсысэ мыхъумышІэкІэ гъэнщІа тхыгъэхэр зыуцІырхъхэр. Зи лъепкъ тхыдэр, гъашІэр, Іуэрыуатэр, хабзэр куууэ зышІэ адигэлІым ар хуэшэчыркъым, игу техуэркъым икІи а псоми я жэуану къышІэкІынущ ахэр абы итхыныр къызыхэкІари, адрейхэм яхэмийль хъэл-щэн пыухыкІахэр и тхыгъэхэм щІабгъэдэльри.

Зэшхъкъым, зэхуэдэкъым я күпшІэкІи, я ухуэкІэкІи Адыл-Джэрий и Іэдакъэ къышІэкІа тхыгъэхэр. Ахэм языныкъуэхэр художествениэ тхыгъещ, адрейхэр адигэ гъашІэм, тхыдэм, Іуэрыуатэм, хабзэм теухуа ләжыгъэхэр. Ауэ а тхыгъ ё псоми зыгъещІэгъуенагъ яхэлъщ—хэти занщІэу ельагъу ахэм ящІэль гупсысехэр гу къабзэм къизэрыйгъэдэкІар, лъепкъыр гъэлъепІёнэм, щІэгъэкъуэн абы

хуэхъуным зэрыхуэунэтар. ЖыпІэ хъунукъым, тхакІуэм и лэжыгъэ щхъэхуэхэм къышыІаэта гүнсэсэхэр пэжуи, мыхъумышІагъэ а зэманым щылахэм абы гу лъитэфауи, ткІийуэ ахэм тепсэлъыхыфауи. ГъашІэ зыхэтам, зыхалъхуа унагъуэм, зыщІапІыкІа дуней еплъыкІэм ар къаплъэнэф хуашІаш абы щыгъуэ щыла Іуэхугъуэ зыкъомым. Аүз ахэркъым тхакІуэм и лэжыгъэм щынэхъыбэри, щынэхъыщхъэри. Іуэхур зытещІыхъын хуейр ар ерышу яужь зэритарщ и лъепкъыр зэргигъэлъегэным, куэд имышІэфами, къыдалъхуахэр зыхэт кІыфІыгъэм къызэрыхишыным, абы и цІыхухэм я щхъэ, я Іуэху зэрахъэжыф зэрищІыным ар зэрыщІэкъуарщ икІи, псом нэхъышхъэжри, лъагъуныгъэ къабзэ и адэжь хэкум абы зэрыхуи-Іарщ.

Адыгэ тхакІуэм къыдигъэкІауэ нобэкІэ дызыщыгъуазэ и тхыгъэхэр (зы нэмышІ) зытехуар а ильэсхэм къыдэкІыу щІэзыдза «Кавказ» газетырщ. Ныкъусаныгъэ зыкъомхэр иІами, и зэманым тепшІыхъмэ, къалэн ин дыдэхэр абы игъээзэшІаш. Араш бгырыс лъепкъхэм я тхыди, культуры, Іуэры-Іуати, гъашЦи, хъэл-щэни, дуней тетыкІи нэхъ зыубгъуауэ, пэжу, кууэ урыс тхылъеджэр щыгъуазэ зыщІар, абы ис лъепкъхэм къахэкІа щІэнныгъэлІхэм япэ я тхыгъэхэр зытехуар, я Хэкум и къулеягъымрэ и къекІуэкІыкІамрэ джыним зыкъомкІи хуэзыгъеушар. Кавказ лъепкъхэм я цІыху пашэхэм нэмышІ, гуапэу ІущІаш икІи ягъэлъепІаш абы и лэжыгъэфІхэр урыс щІэнныгъэлІ куэдми. А газетым и япэ лъэбакъуэхэм ехъуэхъуаш урыс критик-демократ цІэрыІуэ В. Белинскэр. Абы зэритхыгъямкІэ, «Кавказ» газетым «Урысеймрэ Кавказым ис лъепкъхэмрэ зэгъунэгъу зэхуишІинуш икІи куэд щІауэ а тіум пэжу яку дэль зэблэгъа-

гъэр иғъэбыдэнуш»¹. Литературэм япэ лъэбакъуэхэр адыгэ тхакIуэм щыхичари «Кавказ» газетым и напэкIуэцIхэрш.

Адыл-Джэрий и художественнэ тхыгъэхэм гъэшIэгъуэныгъэ гуэр яхэльщ — мыхэм лъабжьэ яхуэхъуар щхъэм щызэгъепцIа, къигупсыса Iуэху-гъуэхэкъым, атIэ езы дыдэм гъащIэм щильэгъуа, и нэгу щыщIэкIа е лъэпкъ IуэрыIуатэм къицигъуэтахэрш. Зэ еплъыгъуэкIэ ахэм хъэлэмэтагъи, узыIэпзышэ къару гуэри яхэльу плъагъуркъым. Ари зэпхар ауз къызэрыгуэкI Iуэхухэм ахэр зэрытецIыхъарш, и тхыгъэхэмкIэ тхакIуэр быдэу щыым зэрытетырш. Абы йокIуж тхакIуэм гъащIэр къызэригъэлъагъуэ и Iэмэпсымэхэр: щысхынпэущ абы къызэригъэсэбэпыр тхыгъэр гъэшIэгъуэн ящIын папцIэ адрей тхакIуэхэр куэдрэ зэжалIэ Iэмалхэр. ТхакIуэм и нэIэ нэхъ зытетыр гупсысэриц, абы и пэжагъырш, ауз къызэрыкIуэу абы и къэIуэтэжынырш. Абы Ѣыхъэт хуэхъунуш тхакIуэм япэ къыдигъекIа и тхыгъэхэм ящиц зыр — «Сулайман ефэнды» рассказыр.

Мы рассказыр «Кавказ» газетым декабрим и 21-м 1846 гъэм къытехуаш. Егъэлеиниыгъэ лъэпкъ зэрыхэмлъыр къигъэлъэгъуэн и мураду тхакIуэм абы фIещ и ныбжьэгъум хуигъэхь «И письном къыхэха пычыгъуи», псальцахъэм и лъабжьэм щIетхэж. Ар машIэ Ѣыхъужауз абы петхэж «Псы Фортанг деж ѿйт лагерь, сентябрим и 30-м 1846 гъэм» жиIэу. А тхыгъэм ѢекIуэкI Iуэху псори зэрыпэжыр, езы тхакIуэм и нэгу ар зэрыщIэкIар наIуэ къыпщещI рассказыр къыдэкIын и пэ къихуэу «Кавказ» газетым къытехуа зы корреспонден-

¹ В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений, т. VII, М., 1955, нап. 373.

цэм. А түми — рассказынрэ корреспонденцэмрэ — кызычыжыар затохуэ, уеблэмэ ахэм псальеха зэшххэм уашхуозэ, Иуэху кызычыгъэльэгъуахэм авторыр зерыхущтыр, зерыбгъэдыхъэр куэдкИи зокIуалIэ. Псалъэм щхъэкIэ, а корреспонденцэр кызычыщIадзэр мыпхуэдэуущ: «Псы Фортант Iут лагерым сентябрим и 22-м дэ кызычытухуратхыкI»¹. А тхыгъэр газетым щитрадзар сентябрим и 28-рш, рассказын зи цIэ кызычIуар сентябрим и 30-рш. Кавказым щыIа урысыдзэм и унафэцIым и адьютанту а илъесхэм Адыл-Джэрий зэрылэжъар уигу къэбгъэкIыжмэ, хъэкъыпIэкIэ уи фIэц хъунущ а корреспонденцэр а адигэ тхакIуэм и Iэдакъэм кызычыщIэкIар, абы щыгъуэ илъэгъуаэ газетым хуитхыжахэр и рассказын и лъабжэ зерыхуицIар. Ауэ сыйт хуэдэ Iэмалхэр къимыгъэсэбэпами, хэт дежкIи гурыIуэгъуещ ар зерыхудожественэ тхыгъэр, тхакIуэм абы Iэзагъышхуэ кызычыщигъэлъэгъуар, и зэманым бгырыс лъэпкъхэр зыгъэпIейтей гупсысэ куу абы кызычыщIэтар.

Рассказын и гупсысэ нэхъыщхъэр тхакIуэм зрипхыр абы и лъыхъужь пажэ Сулейман ефэндым и образырш. Дагъыстаным и имам Щамил и блэгушIэт, ныбжъэгъу пэж, и чэнджэщакIуэ, и дзыхь зригъэз ефэндышхуэу ар иIаш. Ауэ Сулейман фIуэ илъягъуу, и псэр щхъэузыхь зыхуицIыну сыйтм дежи хъэзыр и имамыр къегъянэр, Иуэху ии абы кыIэтам йопцIыжри, урыс пащыхым зret, абы и лъэнныкъуэ мэхъу. Пэжагъ быдэкIэ, лъагъуныгъэ къабзэкIэ Щамиль бгъэдэта Сулейман ар ищIэнныр сыйт кызыхэкIар? МылъкукIэ ягъедела, шынагъэм къыхэкIа е зэгурымыIуэныгъэм епха ар? — ахэм я

² «Кавказ», 1846, № 39, сентябрим и 28-м.

зэпкърыхынырш, я къэхутэнырыц рассказыр зытеу-хуар.

ТхакIуэм къызэригъэлъагъуэмкIэ, Сулейман ефэндыр цIыху губзыгъещ, и ныбжь хэмыхуэтами, гъашцIэм бидэу иудыныщIа, абы кууэ хэзыщIыкI цIыхущ. Абы и дежкIэ псом нэхъэрэ нэхъицхъэри еzym хъэкъкIэ и фIещ хъужа пэжым сыйтим дежи тетынырш, цIыхухэм жаIэм Iуэху тримышынхъуи, ажал абы къышыпэштым щымышынэуи. Сулейман и лъагъуныгтэр Щамил япэ зэманным къышIихыфар бгрыс лъэпкъхэм къыхуашIа дзыхъир игъэпэжт, лъэпкъ динир къабзэу иIыгът, цIыхубэр зыхуей-зыхуэфIхэр и щхъэ Iуэхум япэ иригъэшти арш. Апхуэдэ щIыхъ къыхуашIынут, лъагъуныгъэ къыхуаIэнут псоми имамым иужкъИи, ар, ефэндым зэрыжиIэмкIэ, лъэпкъхэм я Iуэху пэжым емыпцIыжамэ, ахэр игъэпэжамэ. КъызыфIэшIыжу щIэзыдза Щамил иужкъИэ зым и псалъи едэIуэжыркъым, зыфIефIыр ешIэ, пэж зытетым къитокIри и щхъэ гъэлъэпIэнным хуэмунэтIа зы Iуэхуи илэжыжыркъым. ЗэхъуэкIыныгъэ ин абы и хъэл-щэнхэм, дуней еплъыкIэм къышыхъуахэм теухуауэ Сулейман ефэндым мыхэр жеIэ: «ИкъукIэ си жагъуэ хъуауэ сэ гу лъыстат Щамил нэхъ лъагэу дэкIуэтешухукIэ, зи гъашцIэр абы IэнцIэзыльхъя народым и насыпры щыгъупшэу, абы и къуэ нэхъыфIхэм я хъэдэхэмкIэ и щхъэзакъуэ щIыхъым и унэр иухуэу икIи езыр зыхуейхэм къемызэгъ исори абы щхъэузыхъ хуишIу зэрышIидзар...»¹. ЦIыхубэр къызэригъапцIэрш, хъэл мыхъумыщIэхэр зэрызэхилъхъэрш Сулейман ефэндым имамыр щIыхыфIидзэр, ар къигъанэу урысхэм я лъэныкъуэ зылIинцIыр. Абы и фIещ мэхъу зэманным зэ

¹ «Кавказ», 1846, № 51, декабрь и 21-м.

къызэригъэлъэгъуэнэр «абы и псальэм и пэжатъымрэ и гугъэм и къабзагъымрэ»¹.

Апхуэдэ щхъэусыгъуэ дыдэми ущыхуозэ Адыл-Джэрий и корреспонденцу ищхъэктээ зыхуэдгъэфэцами. Абы и лъэныкъуэтээ рассказынрэ а тхыгъэмрэ ятэ зэтехуэныгъэ-зэцхыныгъэхэм къыбжака тюри зытээм зэритхар, зы цыхум зэрийэда-къэштээтыр. Имамым Сулейман епцижыныр къызыхэкъам теухуауэ тхактээм и корреспонденцим мыр щитхыгъащ: «Мы мазэм и 18-м (сентябрьм — Х. А.) цыхухэр зыгъэгубжым (зи гугъу иштээтийн — Х. А.) и дзыхь нэхъ зригъэзхэм ящыш зым, цыху псоми щыхь ин зыхуащи Сулейман ефэндэр — Шамил и тасхъэштэхыу, дэли бийуэ гъэ ктуам Лабэ адрыцтээ щызэуа дыдэр — Главнокомандующем леж къактээри зыкъритац. Бгырысхэм дин түэхухэмкээ я унафэштээ хъынхъэ куэдхэм ишхь, ари хуэарэзыкъым Шамил и залымыгъэм, кээ зимытээж абы и щхъэгъэлтэгэнэгъэм икти ипори къигъэгубжьащ абы захуагъэ зэрыхэмымльям»².

Зэ еплтыгъуэтээ занштэу гу лъумытэми, рассказын щызэгъэпщащ Шамилрэ Сулейманрэ. Имамым япэм гъуэгу пэж тетамэ, иужькээ ар абы къызэрытектар ильягъуркъым, зэрепцижар къыгурыйтэжкъым, ауэ абы фыуэ хэзынштээ ефэнды губзыгъэм ар псынштэу къельягъу, зыри абы щыхуемыштээми а гъуэгу пхэнжым тету ктуэнтийн идэркъым, ар къызэремызэгъыр къыгуройтэжри урысхэм ягуохъэ. Тхактээр зи тельхъэр, зи лъэныкъуэр Сулейман ефэндэрш, абы и түэху нэхъ щигъэда-

¹ «Кавказ», 1846, № 51, декабрьм и 21-м.

² «Кавказ», 1846, № 39, сентябрьм и 28-м.

хэри, уегупсыс зэрыхъунымкїэ, лъэпкъым къалэн нэс хуэццэныр псом япэ абы зэрыригтэувэриц.

Адыгэ гъащїэм тїэкїу пэїашїэу плъагуми, мы рассказым и гупсысэ нэхъышхъэр, хуэбгъэфащэ зэрыхъунымкїэ, а зэманым урыс пацтыхым бэнэныгъэ дезыгтэкїуэкїа адыгэ лъэпкъхэми яхуэгъэзаш. А щагъыбзэр куэдым къагурымыїуами, тхакїуэм адыгэхэр къыхуриджэрт Сулейман ефэндым и лъагъуэм теувэн хуейуэ, ар нэхъ тэмэмү¹. Ар йупщиу щыболъагъу тхакїуэм и ныбжъэгъум зэрышызыхуигъазэ мы псальхэм: «Уэ уоцьыху Щамил щыгъу дукъэши нэхъыф! дыдэхэм ящиш, Кубаным ис лъэпкъхэр ди правительствэм и бийуэ игъэувын папщиэ хъэжы Мухъэмэд ипїэкїэ абы игъэкїуауэ щыта Сулейман ефэндыр. Уэ уоцьиж Лабэрэ Абынрэ сышыщыїам Сулейман Щамил хыфїидзэу Урысейм зритыну зэригугъэм и хъыбарыр Абазэхэмрэ Шапсыгхэмрэ щажесїэм ахэм ар зэрагъэцїэгъуамрэ абы шэч къызэртырахъамрэ. Яжеїэ иджы ахэм, и бынунагъуэ псор и гъусэу Сулейман ефэндыр ди лагерым зэрышыїэр!»². Гъэцциэгъуеныхъэ, хъэлэмэтагъ куэд хэлъщ рассказым и бзэми — ар нэхуш, къабзэш, егъэлеяуэ гъэцциэрэццакъым.

Дагъыстан йуэхухэм теухуащ иужыїуэкїэ, 1847 гъэм, Адыл-Джэрий Сультїан «Кавказ» газетым тридза «Аварым къиїуэтэжхэр» («Рассказ аварца») и тхыгъэри. Тхакїуэм рассказым къышигъэльэгъуэжыр езы имам дыдэрщ — Дагъыстаным и унафэцї Щамилщ. Мы тхыгъэмти тхакїуэр и йуэху

¹ Адыгэхэм деж Сулейман ефэндым щищїам теухуауз епль: Бушуев С. К. Из истории русско-кабардинских отношений, Н., 1956, нап. 141—142.

² «Кавказ», 1846, № 51, декабрим и 21-м.

еплъыкІэм щепцЫжыркъым, хэти тыншу гу лъитэнущи, къэгупсысаэ е щхъэм щызэгъэпэщауэ мыбы зыри хэлъкъым. Щамил и гъащІэм, и псэу-кІэм, хъэл-щэнхэм шыгъуазэ дыхуэзышЫр ар и сабнигъуэ лъандэрэ фЫуэ зыцЫху, иужькІи ильэс нэблагъэкІэ абы и нукеру щита аварырш.

Псом япэ гу нэхъ лъытапхъэу мы тхыгъэм зы Йуэху хэльщ. Ар къэзыІуетэжа аварри абы жи гар зытхыжа тхакІуэри урысыдзэм хэтщ, Щамил и бийүэ бэнэныгъэ ирагъэкІуэки. Ахэр апхуэдэу зэхүщyt пэтми, а түми имамым мыхъумышлагъэ, хъэл-щэн Іей, къемызэгъ кІэралхъэркъым, ар ягъэулъин е гушыкІ тхылъеджэхэм хурагъэшЫн муради яІэкъым. А рассказым и пицІэр къэзыІэтри пэжагъ иэс тхакІуэм абы зэрышыжи Йифарш, и бийм тепсэлъыхъ, а лъэхъенэм куэдым ар ягу ири-мыхъин щхъэкІи къимыгъанэу.

Щамил и гъащІэ псор къигъэлъагъуэркъым тхакІуэм, ар зы рассказ цЫкІукІи зэфІэкІын Йуэхукъым; абы къиштэр имамыр и унагъуэм зэрышыпсэуа, и Йыхылы-благъэхэм, ныбжэгъухэм зэрахуষтыа, Йуэху къыпэштыхэр зэрилэжьу щита щыкІэхэрш. Рассказыр нэхъыбэуи, хуэбгъэфащэ зэрыхъунумкІэ, зытепсэлъыхыжыр Щамил бэн-ныгъэм щыщІидза япэ лъэхъэнэхэрш.

Рассказым къызэрыхэшымкІэ. Щамил и псэу-кІэм гъэшІэгъуэну хэлъыр абы и унагъуэр адрей бгырыс унагъуэ а зэманым псэуахэм зыкІи къызэ-рышхъэшымыкІырш, сый и лъэныкъуэки ар адрей-хэм зэрещхырш, зыхуейр гугъущэ емыхъу къи-гъуэтыф пэтми, щыгъынкІи, шхынкІи, унэ лъашІэ-кІи лейуэ, адрейхэм ефІэкІыу езыми и фызхэми зыри зэрамыІэрш. Абы и щхъэгъусэхэр хуит ищІыртэкъым, аварым зэрыжи ЙэжымкІэ, шылэм къыхэшІыкІа щыгъын щатІэгъэну, зэрахъэну. Сый

хуэдэу ихъашэу щымытами, Щамил и бысхэр фы-
уэ илъагъурт, ауэ ахэм щэныгъэ-гъэсэнгъэ гуэр
яритын панщIэкIи абы зыри ищIакъым.

ТхакIуэм къизэригъэлъагъуэмкIэ, Щамил и
дзыхь пригъэзу, и мурадхэм щыгъуазэ хунищIу ны-
бжэгъуфI зэикI иIакъым. Гъунэгъуу къыхуцыт
циыхухэм я чэнджэцым ар сыйтам дежи щIэдэIурт,
ауэ дэтхэнэ зы Iуэхури еzym нэхъ пэжу къизэри-
лъытэм хуэдэу илэжкырт, Iуэху ирихъэжъэнуми ар
мыпIашIэу, гүнсэхуу куэдрэ егупсысырт, пэжу,
щIапхъэу къильтыари ехъэкI лъепкъ хэмийту,
исынщIэу зэфигъэкIырт. Сыт хуэдизу къэмигу-
бжьами, ар сыйтам дежи нэфигъуфIэт, хъэлэлыфэ и
нэгум иплъагъуэрт, Iэдэбуи псальэрт.

Гулъытэ хэIэтыкIа тхакIуэм зыхуищIхэм
ящищI Щамил и хахуагъыр, и лыгъэр. Языны-
къуэхэм шынэкъэрабгъафэ абы ирапль, хъумакIуэ
зэрикуэдым ар щалъагъу пэтми, рассказым къизэ-
рыицыгъэлъэгъуамкIэ, ар шынэ зымыщIэ цыхущ,
зэкъуэхуауэ мыхутэц, ямыгъуэтц икIи куэдрэ ар
зыхэхуа укIыпIэхэм къыхэзыхыжыр шынагъуэ
къышыхъум нэхъри нэхъ лъагэ хъу еzym и лы-
гъэрш. Шынэкъырабгъафэ языныкъуэхэм къизэ-
рыраплъыр абы фыуэ ещIэ, ауэ апхуэдэхэм ар
щодыхъэшх, и щхъэр хъума зэрыхъунми яужь итиц.
Гъазий молэм¹ теухуауэ Щамил куэдрэ жиIэу щы-
та и псальхэм къагъэлъагъуэ еzym и ПЭм ит
циыхум и лыгъэм, ищIэфын, зэрыштын хуейхэм
ар куэдрэ егупсысу зэрыштытар. Еzym и пэ има-
му щыта, мыхъумышIагъэкIэ яукIа молэм мыр
абы хужиIэгъаш: «Гъазий молэр, шэчышшэу,
лыхъужхэм я лыхъужхыжу щыташ; ауэ народ-
хэм и вожду щхъэкIэ лэжъэным и ПЭкIэ ауэ къизэ-

¹ Щамил ипэкIэ Дагъыстаным и имаму щыташ.

рыгуэкI зауэлIу нэхъябэм IækIэ лажъэри упщIэтакIуэ хахуэхэм я лIækIækIэ ар лIаш щIыхь иIэу, ауэ мыхъэнэншэу»¹. Мыин дыдэми, кууэ, пэжагърэ Iезагъ инрэ хэлъу тхакIуэм мы рассказым къыцигъэлъэгъуац бгырыс лъэпкъхэм я бэнэныгъэм и унафэшIу щыта Щамил и хъэл-щэнхэр.

И гъащіем и нэхъыбэр и хэкум, къыдалъхуахэм пэлэнцэу ихьами, жынэ хъунукъым, Адыл-Джэрий и лъепкъ тхыдэр, йуэрыгутэр, гъащіэр кууэ имышіэу, ахэм нэсу щыгъуазэу щымытауэ. Лъагъуныгъэ ин абы и лъепкъэгъухэм зэрыхүијэм, я псэукіем фыуэ зэрыхищыкъым, зэрыхузэфіекікін ар къигъэлъэгъуэним яужь зэритам щыхъэт тохъуэ адигэ гъащіэр къыщыгутэжа тхакгуэм и тхыгъэхэри. Абы и лъэныкъуэкіэ гу нэхъ зылтытахъэр «Шэрджэсым и фыз» абы и рассказырш.

«Шэрджэс гъащэм щынц сценэхэр» зыфища а тхыгъэр дунейм кытыхаац 1847 гъэм. Хуэбгъэфа-щэ зэрыхъунымкIэ, ар тхакIуэм адигэ IуэрыIуатэм къыхихаац. Адигэ литературэм елэжь щIэнны-гъэлIхэр нэхъ щыгъуазэш, зыгуэрхэр хужаац мы рассказым. Аүэ, ли жагъуэ зэрыхъущи, арэзы уадэхъу хьунукъым мыр языныкъуэхэм къазэрыгу-рыIуэм, мыбы и Iуэхугъуэ нэхъышхъэр къизэра-уатэм. «Къэбэрдей литературэм и тхыдэм теухуа очеркхэм» И. В. Тресков а рассказым и гупсысэ нэхъышхъэу къышцилытэр мыраац: «А сценэм кIэ-щIу къеIуатэ цыхубзкIэ бзаджэу щыта адиген-цим адигэлI гуэрым и фыз щалэм хэмзыагъэу езыр абы зэрыIэнцIэкIуэдэжар (пщым и гум лэнчи-къыхеIу)»².

¹ «На Кавказе», Екатеринодар, 1909, т. I, № 5, нац. 14.

² Къэбэрдэй литературам и тхыдэм теухуа очеркхэр». Надышк, 1965, нап. 75.

Япэ еплъыгъуэкіә тхыгъэм еджәм пщым и кіуэдыштар нәхъышхъеу къышыхъунуш, нәхъ яуауэ рассказыр абы топсәлъыхъри. Ауэ ар пәжкъым. Псом япэ ар иригъэувамә, нәхъышхъеу къилъитамә, тхакіуэм абы фіицин хуеят «Пщым и лъагъуныгъе» е нәгъуәші зыгуэр. «Шәрджесям и фыз» тхакіуэм абы щіыфишар а цыхубз ауэ къизэрыгуэкіым лъәктар, лъагъе зәрихъар иғъельапәрт, псом ящхъеу къилъитәти арш.

Рассказым щыплъагъуркъым тхакіуэр пщым щытельхъеу, ар фіегуэнхъ е фіепсәкіуэд хъууэ. Занщіэу жимыїеми, пщым хуэфащэр къышыщіауэ, нәмысыншәхәм гүшіәгъу хуэмьщиыпхъеуэ тхакіуэм къилъитә къыпшохъу. Ар апхуэдәу пщым щіыхущитым щхъеусыгъуэ иїеш. Ямылейуэ зищі щхъеекіә, лъагъуныгъе лъәпкъ абы бгъедәлъкъым. Ар иужь иткъым а цыхубзыр къишени, гъаштэр дихынуи, зыхуейр къыїерыхъэмә, абы и лъагъуныгъэр псынщіэу лъәлъажынуш. Апхуэдә «мыдаїуэм», зыхуей къыхуэзымыщіэм, къыфіемылійкіым ар есакъым, зыми къыжъедәзмыкъуәф пщыри хъәщыкъ зыщіар а цыхубzym и мыдаїуенигъәриә армыхъумә, абы лъәгъуныгъе куу хүиїэу аракъым. Тхакіуэм къызәригъәлъагъуэмкіә, абы япәми илаш апхуэдәу «лъагъуныгъе» зыкъом. Зиусхъэним и уәркъ щіалитіым — Пщимафірэ Ислъамрэ — зәрыжайемкіә, а пщым и япэ лъагъукъым цыхубз, нәхъапәм зыхетахәм ар тынш дыдәуи къелащ. Зыщіэр къызыщіекіуэу зи мурад псори пәрүүеншізу зыләжъижыфу есам зыхуэубидыжыркъым, абы зиуи къридзәркъым хабзәри цыхубз нәмысри -- а псом ящхъеу абы езым зелъитәж, араш хабзәншатъе иләжъину яужь щіихъэри абы щіытекіуэдәжри. Цыху къызәрыгуэкіхәм я щіыхъ, нәмыс, хабзәхәр зыхъумә унафәші пәжу шытыным ипїекіә, абы зә-

рихъэр гъэпцIагъещ, напэншагъещ, апхуэдэхэм
яхуэфащэр ажалщ.

ТхакIуэр зи лъэныкъуэр, гурэ псэкIэ зи тель-
хъэр шэрджэс фызырщ. Ар ауэ къызэрыгуэкI адыгэ
цIыхубзщ, нэгъуэщу щитамэ, пщими абы ирику-
ну къышIэкIынутэкъым. ХуэцIауи, зыхуей псори
игъуэтуй ар псэуркъым. НэгъуэщI зыгуэрым
«шIыхь», «тхъэм узэрелъэIуу» къилъытэнкIэ
хъунт зиусхъэним и лъагъуныгъэр, апхуэдэ «шIыху
лъагэм» и щIасэу щитыныр. Ауэ лыгъэшхуэ зы-
хэль а бзылъхугъэм дежкIэ псом нэхърэ нэхъыш-
хъэр и щIыхым и къабзагъымрэ и лъагъуныгъэм
и пэжагъымрэщ. Ар имыгъэулъин, и лъагъуныгъэм
емыпцIыжын папщIэ абы и псэр итыфынущ, и
щIыхыр абы и гъашIэм япэ ирегъещ. Күэди жи-
Iэркъым абы а Iуэхум теухуауз. Пщым и дэлэл
Ислъям жэуапу абы къритыр зыщ: «СылIэнщ, ауэ
мащэм, иль си адэ-анэхэм я къупщхъэхэм щIыхыншагъекIэ
сегуэуэфынукъым»¹. И щIыхь-нэ-
мысхэр хэутэн зыщIыну яужь къихъа пщи иукIам
«насыпыншэ» къышыжриIэм а цIыхубзым абы зан-
щIэу пидзыжащ: «ИкИ насыпыншэш икИ лыукIщ,
ауэ щIыхыншэ фызкъым... апхуэмыйдэу пIэрэ, уа
си анэ!»². ЩIыхь, нэмысхэр зехъэним тепщэ гуп-
хэм зрамыгъэлIалIэмэ е фэрыщIыгъэ куэд абы
халъхъэмэ, ахэм папщIэ сыти яхуэфIэкIынущ ауэ
къызэрыгуэкI мэкъумэшыщIэхэм. Пщыжь-уэр-
къышхъэм хуэдэу жьеckIэ жаIэ къудей мыхъуу,
абыхэм ар гъашIэм щагъэзащIэ, сытим дежи
зрахъэ.

19-нэ лIэшIыгъуэм и япэ Iыхъэм урыс тхакIуэ,
журналист, дээм къулыкъу щызыщIэ куэдым я

¹ «Кавказ», 1847, № 11, марта и 15-м.

² Ар дыдэм.

тхыгъэхэм нэжу къышагъэлъагъуу щытакым адыгэхэм я исэукIэ, хъэл-щэн, хабзэ, дуней еплъекIэхэр. Языныкъуэхэм занщиэу ятххэрт бгырысхэм хабзи, зэхэшIыкIи ямыIэуи, щIыхъ, нэмис, цIыхугъэхэм ахэр пэIещIэхэуи, къуршым ит хъэкIэххъуекIэхэм ахэр къазэрыщхъэшыкI щIагъуэ щымыIэхэуи. А Iуэху еплъикIэр зэрымыпэжыр, бгырысхэр ягъэулъини щхъэкIэ къызэрагупсысар зыщиэ Адыл-Джэрий ерыщу яужь итиш и лъэпкъым и гъашIэр нэжу къигъэлъегъуену. Араш а Iуэхугъуэхэм абы и тхыгъэхэм щIыпIэшхуэ щIышаубыдыр, гултытэхэIэтыкIа щIышыхуищIыр. Ар пэжу зэпкърыхын хуэунэтIауэ абы итхахэм ящиц зыш «ЗраухылIа зэгурлыэныгъэм шапсыгъыр зэрыхуэбидэм-рэ зэрытэмыкIымрэ и щапхъэ гъэшIэгъуэн» абы зыфIища тхыгъэр. Ар «Кавказ» газетым 1848 гъэм къытхеуаш, тхакIуэм и Iэ щIэмымлъу. Адрей и тхыгъэхэми сцхьу, мыбыи лъабжъэ хуэхъуар усакIуэм гъашIэм къышигъуэта Iуэхущ. Рассказым и лIыхъуэжь нэхъышхъэ Термэмет дыгъуэгъуакIуэкъым, зауэ Iуэхүи хэткъым. Ауэ абы хузэфIэкIым, илэжьыфым къагъэлъагъуэ абы и лIыгъэм и инагъыр, зэрыцIыху нэгъэсар, и щIыхъ-нэмисыр хъумэжынр исом нэхърэ нэхъышхъэу къызэрилъитэр. Ар Iупщи зыщиыр, зэ еплъыгъуэкIэ, апхуэдэ цIыху хъэл-щэн нэгъэсахэр наIуэ къэзыщIинкIэ узыщымыгугъын зы Iуэху цIыкIущ. И щIыхуэтелъу къельтытэри, шапсыгъ мэкъумэшыщIэ ТлIеш Гуажэх лIакъуэлIэш Бжыгъакъуэ Алькъэс и мэкъумэшыщIэ цIыхубз къидыгъуаш. Къигъэзэжавэ къыздэкIуэжым, ар йоблагъэ Термэмет и деж. КIэнцIу яужь пхъэрү иту абы къыкIэльос Алькъэс. ЦIыхубзыр и унэм а тIум щызэпаубыдым, Термэмет жеIэ пIалъэкIэ цIыхубзыр и деж къызэригъянаэр, судым хэт лIыжъхэр зэхуишэсрэ унафэ ящIимэ.

абы зыхуигъэфащэм ар зэрыритыжынур. Судым хэтхэр зэхуишэсихункїэ цыхубзым и хъумэнэр адэм и къuem и пшэ ирельхъэ, ауэ зи Йуэху къинкїэ мыгугъэ Гуажэх щалэ цынэр саугъэткїэ къегъапцїэри цыхубзыр ет Йуанэу ирехъэжъэрийожъэж. Судышїэ зэхуэсахэм Термэмет и къуэр ягъэкъуаншэ, ауэ сыйт ирамыцлами, захуиумысыркъым. И адэми щалэм зыри хужиїэркъым. Щымыхъужыххэм, абы унафэ ешї Алъкъэс я гъусэу зэдээкъуэм цыхубзыр къагъуэтыхын хуейшэ. Абы лъыхъуэним и Пэкїэ Термэмет и къуэр урыс крепостным дешэ, къэзакъхэм йолъэйури и къуэр яргъэгъэтйис, зиумысыжыху щагъэсыну. Алъкъэс Термэмет йолъэйу апхуэдэ лей и къуэм иримыхыну, цыхубз зылъыхъуэми хуэмеижу. Езы Термэмет дыди и нэпсхэм къызэпажыхъ, гуауэ ар шохъу, ауэ зыхуегъэшэчри и къуэр къегъанэ. Тхъэмахуэкїэ лъэхъуэним исауэ абы зеумысыж, хуит къашцижри, еzym цыхубзыр къегъуэтыхж, и адэми йокиуж.

Языныкъуэ урыс тхакиүэхэм сыйт хужамылами, и лъэпкъ хабзэм, и унэм, и щыхым папшиїэ и къуэр щхъэузыхъ зыщиыфыр зэхэццикїиншэу «бгырыс хъэкїэхъуэкїэу» убжыныр пци зэфээзэшщ. Тхакиүэми шапсыгъ лыжыыр щигъэлъапїэр абы лыгъэ зэрихъарш, лъэпкъ хабзэр, цыхь-нэмысыр ерышу, зыми емыплъу зэрихъумежарщ.

Къызыхэкїа и лъэлкъым и гъашїи, и тхиди кууэ ишїэ щхъэкїэ, жыпїэ хъунукъым, Адыл-Джэрий ахэм я щытыкїи, я ныкъусаныгъи лагъуэншэу и зэманым гу лъитауи, псори пэжу къигъэлъэгъуэфауи. Щыуагъэ зырыз, ныкъусаныгъэ машїэ абы и тхыгъэхэм узыщыхуэзэхэр къигуэхыпїэ имыїэу епхац тхакиүэр къызыхэхъукїа унагъуэм, зыщиапїка гупсысэхэм, дуней еплъыкїэ хапшам, къэр-

зухъуреихъу щита цыыхухэм. И гупсысэ, Йуэху еп-лъыкІэ псоми дышымыгъуазэми, зыми жиіфын къыщІэкІынкъым, абы нэсу кыгурыйауэ а земам гъашІэм щитетщэу щита пщылІыпІэм лей, тхъэмымыцкІагъэ ауэ кызэрсыгуэкІ цыыхухэм ятирильхъами, дэкъуззеныгъэ куу здигъэтами. А Йуэхум ар нэсу зэркІуэцІрымыплъыфам, адыгэ пщыжь-уэркъыжъхэмрэ ягъепшылІ мэкъумәшүшІэхэмрэ я зэхуштыкІэр пхэнжу зэрилъагъум и шыхъэту къэпхъ хъунуш «Кавказ» газетым 1846 гъэм къыттехуа «Шэрджэсхэм я деж мэкъумәшүшІэхэр я тепищэхэм зэрахуштыр» абы и тхыгъэр. Псалъашхъэ иритами, зытепсэлъыхъми тепшІыхъмэ, мыр художественнэ тхыгъэм хэбгъэхъэнэр къемызэгъ хуэдэу къыпшыхъунуш. Ауэ ар апхуэдэ дыдэу щиткъым. ТхакІуэм зи гугъу ищІыр абы емыкІуэлІапэми, ар къэІуэта зэрыхъуамрэ зэригъэпсамрэ щхъэхуитыныгъэ къидат ар художественнэ тхыгъэу къэтлъытэну, сый хуэдэ Іэмалхэр абы къышымыгъэсэбэпами.

Бытырбыху кіуэжыну зызыгъэхъэзырыж щІалэм къыхуокІуэ цыхуитІ — мэкъумәшүшІэхэмрэ абы и тепшІэхэмрэ — я зэхуштыкІэр нэхъ ЙупшІ икІи быдэ ящыну, дэфтэр — щыхъэтлыкъ тхыль — ирагъэтхыну. А тіум я кум зыри къыдэхъуакъым, ахэр зэфІэнакъым, зэхуэлэякъым, ауэ езыхэми зэрыжалаши — псым хэлъ мывэ пэтрэ зэжыхъоуэ — дэфтэрыр къэхъункъещІэнхэм хурагъэтх, я бынхэри зытетын лъагъуэ яІэн щхъэкІэ ар ягъэхъэзыр.

Уи фІещ пщІы хъунуш апхуэдэ Йуэху пэжу къэхъуауэ, Адыл-Джэрий ар къимыгупсысауэ. Япэми зеришІу щитам хуэдэу, тхакІуэм къегъэлъагъуэ пыухыкІауэ мыр къышыхъуа илъесыр, махуэр, къуажэм и цэ къримыІуэми, жеІэр ар и тхыгъэхэм къышэрхихыжар. Ауэ уи фІещ мыхъур

зыщ — а тūум я зэхүүштыкIэрш. ЗыгъэпшылIымрэ ягъэпшылIымрэ мы рассказын апхуэдизу гуапэу, Iэдэбу, я жагъуэ зэрымышыным хуэсакъыжу, «фIылъагъуныгъэ» яку дэлъу зэхүүшти, пшIэнкъым, къабыл пшыхъункъым а тūур зэмыхъуэшу, зы анэ къимылъхуауэ.

А тūуми фIыуэ ящIэж я къалэнхэр, я пшэ къидэхуэхэр. ГурыIуэгъуэц а тūум зи къалэныр нэхъ хъэлъэр мэкъумэшыщIэ тхъэмьшкIэр зэрыаар. Абы зиусхъэным хуишIэн хуейщ, езым къызэриIуэтэжымкIэ, мыхэр: гъавэу къытрихым, жылэр хэмьту, мэкъуу шиупшIым и ныкъуэр тепшэм ири-тын, и phхуу яшэм витIрэ зы жэмырэ нэмышI кърат уасэр абы хуихын, и пшым и бийхэр игъэбиин, и ныбжъэгъухэр игъэнэбжъэгъун, хуэмьшIагъэкIэ унэIутхэр зыIешIигъэкIын хуей хъумэ, бын-унагъуэр зэкIешIэмьчауэ езыхэм къыхахым ири-щэн икIи ахэм хуэунэтIауэ ломи, бashi, кIапси къимыгъэсэбэпын, н. къ. Апхуэдиз къалэнхэр зи пшым хуэзыщIэн хуей мэкъумэшыщIэм а псом и щIуужкIэ къурIэнкIэ тхъэ eIуэ пэжкIэ и унафэ-щIым бгъэдэтыну, ар езыр и псальэм емыпцIыж-мэ, и пшэ къидэхуэхэр игъэзащIэмэ. А мэкъумэ-шыщIэм деж щыплъагъуркъым мыарэзыныгъэ гуэр, абы къыхуашI и унафэц, къытралхъэ и хъэ-лъещ, и пшIэнтIэпсыр зэрашхми дэкъузэныгъэ хъэ-лъэ зэрыдэтми ауэ гу лъитэххэркъым, бэнэныгъэ ирагъэкIуэкIын дэнэ къэна. ЖыпIэ хъуниукъым, адыгэ мэкъумэшыщIэр зэIурамылъхъэжу, и щхъэ бадзэ тримыхуужыфу зэман блэкIахэм къэгъуэгу-рыкIуауэ, псом хуэмидэу 19-нэ лIешIыгъуэм и пэ-щIэдэзэхэм ар апхуэдэу щытауэ. Абы ипэIуэкIэ Бзинкъуэ зауэр езыгъэкIуэкIа адыгэ мэкъумэшы-щIэхэм тыншу узытрагъэгушхуэнкIэ Iэмал ил-къым.

Нэсу уи фІэц хъуркъым гъэпцилІакІуэ мыбы къышыгъэльэгъуари. И хъэл-щэнкіи, и гупсысэдуней еплъыкІэкІи, и ІуэхушІафэкІи ар ешхъкъым а зэманым щыла адигэ пшыжь-уэркъыжъэм. Еzym зэрыжиІэм тепшыхъмэ, абы и мурадкъым унэут щэ-къэшчехур мыльку хэкІыпІэ ишцынуи, ахэм лей яриху и «псэр бэлыхъ хидзэнуни», исалъэ къиштахъэм ешПыжу и «напэр зытрихыжынуи». Апхуэдэу «пэжу», «гуапэу» адигэпшхэр щитамэ, сыйт а лъэхъенэм къэхъуа гуаушхуэхэмрэ залымыгъэ мыухыжымрэ къзыыхэкІар, хэтыт ахэр зи зэрарыр? ТхакІуэм и щІалагъэм и зэрэнкІэ (рассказыр абы щитхар 1843 гъэрщ) залымыгъэ гъашІэм ицизекІуэр къзыыхэкІым гу лъитэфакъым, ар къыхуэхутакъым.

Адигэ мэкъумэшыщІэхэмрэ тепшэ гупхэмрэ якум «зэхуштыкІэфІ зэрыдэлъым» и фІагъкІэ «унэ-Іутхэр пиыхэм я щихъэзыфІэфІагъымрэ я залымыгъэмрэ щихъумэу, ахэм я сэбэп зыхэлъ куэд къыхуишэу щытуэу» етх тхакІуэм. Пэжиц, Адыл-Джэрий абы дышІегъуж: «анхуэдэ зэхуштыкІэ нэс» ахэм яку щыдэлъар пасэм щыгъуэш, шэрджэс лъэпкъхэр я хабзэкІэ псэужу щыща лъэхъенэрщ. Ауэ ахэр къэтІэсхъя нэужь, ди зэманым, тхакІуэм къизэригъэлъагъуэмкІэ, «мэкъумэшыщІэм и гъашІэр хъумэнри тепшэм мамыру и псэуныгъери якорыншэу тенджызыкум тет кхъухым и щытыкІэм нэхърэ нэхъ быдэкъым»¹. ТхакІуэм рассказыр зи гугъу щища зэхуштыкІэм хүэдэ пасэми иужькІи ягъэпцилІ мэкъумэшыщІэхэмрэ ар зыгъэпцилІхэмрэ я кум дэлъакъым, дэлъынкІи Іемал иНакъым. А түр зыхэта бэнэнгъэм, абы и гуашІагъэм, ицилІыпІэр икІэм икІэжым абы зэрикъутэ-

¹ «Кавказ», 1846, № 9, марта и 2-м.

жым тхакIуэ ныбжыщIэм гу лъитакъым, абы абы хузэфIэкIыну щытауэ хуэгъэфэшгъуейш.

Дзэ къулыкъум хэт, лъэпкъ къызыыхэкIам зыкъомрэ пеIэшIэу псэуа щхъекIе, Адыл-Джэрий сыйтам щыгъуи и гуапэт къыдалъухам фы къайхъулIэмэ, ахэр зыхэт кIыфIыгъэм къыхэкIмэ, Iашэр, зауэ-банэр къагъанэрэ щIэнныгъэм зратмэ. Абы и лъэнныкъуэкIэ еzym хузэфIэкIын псор хуэмыцIами, апхуэдэ мурад зиIэхэр, лэжыгъэ езыгъэкIуэкIхэр абы егъэгушхуэ, чэнджэшгъу, щIэтгъэкъуэн яхуохъу, апхуэдэхэм ящIэхэмии езэш имыIэу кIэльопль, а псоми я къарур зэхалъхъэу я тхыгъэхэр ирагъэфIэкIуэну, тхыбзэ зэрагъэпэшши къыхуреджэ. Ар кууэ щыгъуазэш и зэманным адыгэ щIэнныгъэм елэжья еджагъэшхуэхэм я ехъулIэнныгъи, я щыуагъи, зэрылъэкIкИи ахэм щIэтгъекъуэн захуещI, я щыуагъэхэр яргъэлъагъуж. Апхуэдэ Iуэху хъэлэмэтым тхакIуэм и гумрэ и псэмрэ зэрагъэпбайтейм и щыхъэтщ 1846 гъэм Л. Люлье къидигъэкIа адыгэ псальальэм абы хуитха тхыгъэгъещIэтгъуэнир. А Iуэхум езыр зэрыхущытыр къигъэлъэгъэжурэ, Адыл-Джэрий а тхыгъэр мы псальхэмкIэ къргъажьэ: «Зиусхъэн Люлье зэмандуэдкIэ адыгэ лъэпкъ гуэрым яхесу псэуаш, тхыгъэ зимыIэ а лъэпкъым и бзэр фыуэ зэригъэшIацикИи илъэс куэд хъуауэ елэжкуэр зэхилъхъаш адыгэбзэм и псальальэ*, зэригъэнэшаш абы и алфавитымрэ грамматикэмрэ. Зиусхъэн Люлье апхуэдэ мурад зэрищIам и хъыбар сэ куэд щIауэ зэхэсхат, абы лъандэри хуабжыу си иэ къыхуикIырт; зыумысыжынчи, абы кърихъэжья Iуэхур къемыхъулIэнкIэ шэч къэсхь пэтми, езы дыдэм нэхърэ нэхъ

* «Къэбэрдей литературэм и тхыдэм теухуа очерккэм» псальальэр щыдэгъэхуаш.

ину сыхуэпабгъэрт абы итх лэжыгъэр тэмэму, фын къехъулІэнүм. Щалъхуа Хэкумрэ къыдалъхуа цынхухэмрэ фын къайхъулІэмэ, насыныфІэхъумэ, ар езым и щхъэми къехъулІа фын къызыщыхъу, щІэнгъэм сэбэпынагъу къишэр къызыгурсын дэтхэнэ зыми и гуапэ мыхъункІэ Іэмал илэкъым апхуэдэ цынхум... ирихъэжья лэжыгъэр къехъулІэм»¹. ТхакІуэм къыгуроуэ лъэпкъым тхыгъэ хузэгъэпэшчынм мыхъэнэшхуэ зериІэр, гутгъуехь куэд абы зэрыпышІар, щыуагъэншэу ар зэрызэфІэммыкІыныр, ауэ, абы къызэрилъытэмкІэ Л. Люлье и лэжыгъэм пшІэ ин хуэфащэц, адигэбзэр джынным ар и пэшІэдээш икІи къекІуену земанырщ абы и мыхъэнэ псори науэ зыщыныр.

А земаным адигэбзэм елэжья нэгъуэшІ зы щІэнгъэлІи и цІэ къреуэ Адыл-Джэрий. Абы къызэрилъытэмкІэ, Л. Люлье чэнджэшгъуу ар иамэ, и щыуагъэхэм я нэхъыбэр абы тыншу игъэкІуэдьжыфынут. Абы теухуауэ тхакІуэм мыр етх: «И лэжыгъэр щызэригъэпэшчкІэ зиусхъэн Люлье сэбэпынагъ куэд къыхихынт НэтІэукъуэ² ефэндым и чэнджэшхэм, шапсыгъ уэркъым³, Щэрытлъокъуэ лъэпкъым щыщым... Шэрджеэсм и усакІуэ ин дыдэ, ориенталист хъэлэмэт, НэтІэукъуэ ефэндир илъэс куэдкІэ елэжьаш адигэбзэм и алфавит зэгъэпэшчынмрэ и грамматикэр зэхэлъхъэнымрэ, а ИуэхуитІри нэгъэсауэ абы зэфИигъекІат, ауэ дины-

¹ Къэбэрдэй литературэм и тхыдэм теухуа очеркхэр, Н., 1965, нап. 75.

² Очеркхэм я унэцІэр щыуагъэкІэ зэм Батыкъуэу, етІуанэм Натыкъуэу щытхааш, нэхъ лэжыр, дэ жызэрытлъытэмкІэ, НэтІэукъуэн.

³ Очеркхэм НэтІэукъуэ шапсыгъыншу ихуаш, ауэ ар пэжкъым, ар уэркъщ.

рылажъэхэм я хэгъээыхыныгъэ¹ и лэжыгъэр маф² имыгъэсыжу хъуакъым»¹.

Адыгэ щэнэгъэм тетхыхъ къудей мыхъуу, Адыл-Джэрий Йуэхүи ищлэфу, шэрджэс щэблэцшэм щэнэгъэ нэс зэрыригъэгъуэтным яужь иту, еджап¹ зырыз а зэманым шылахэм щеджэ бгырыс ныбжышш¹эхэм як¹элтыплъу, ахэр игъэгушхуэу щытащ. Тхак¹уэм и нэ¹э нэхъ зытетар абы щигъуэ еджап¹ энхъыф¹у щита Ставрополь гимназым щеджэ бгырыс щалэ цык¹ухэрт. Езым и быни и благыи щемиджэ пэтми, ар абы куэрдэ к¹уэрт, зэхэгъэж имы¹еу псоми яхэтт, ахэм еушиет, дэтхэнэ зыми псальэ гуапэхэр къыхуигъуэтырт. Урысыдзэм къулыкъу щызыщ¹э адыгэ зыкъомым апхуэдэ лэжыгъэ зэрырагъэк¹уэтам тепсэлъыхуурэ «Кавказ» газетым мыр штыгъащ. «Гъэнц¹эгъуэнщ, бгырыс хъэцш¹э лъап¹эм (гимназым хъэщ¹эу къэк¹уахэрщ зи гугъу ищ¹ыр — Х. А.) къыхуэк¹уэу зэрыштытар осетинри, абазинри, нэгъуэщ¹ лъэпкъым щыщ щалэри; псом папщ¹и ахэм я¹эр зы гуапагъэт, жа¹эр зы псальэт... я хэкум папщ¹ щэнэгъэм фыгъуэ пылъыр нэсу зыгуры¹уэ а цыху зырызхэм я ц¹эр щыхъ хуэсщ¹у къизмы¹уэнныр слъэк¹ынукъым. Мис ахэм я ц¹эхэр: султ¹танхэу Адыл-Джэрийрэ Къаз-Джэрийрэ ик¹и пиши Лоо Мыхъэмэт»².

И аиэ-хэкур, къэзылъхуа и лъэпкъыр Адыл-Джэрий дэнэ щымы¹ами игу ихуркъым, фыщэу, нэхъуенишэу елъагъу, сыйтам дежи ар щокъу абы и ц¹эр, и щыхъыр адрей лъэпкъхэм я деж зэрышигъэлъэп¹эным. Кавказ бгырысхэм, нэхъыбэу адыгэхэм, а зэманым урыс, нэгъуэщ¹ щэнэгъэл¹.

¹ «Кавказ», 1847, № 12, марта и 22-м.

² «Кавказ», 1858, № 100, декабря и 21-м.

хэм куэд тратхыхыу щытащ, ауэ ахэм нэхъыбэм пэж ятхыртэкъым. ТхакІуэм ар игу къоуэ, ар хуейт щІэнэгъэ нэс зыгъуэта езы бгырысхэр я лъэпкъ тхыди, хабзи, псэукІи тепсэлъыхыжмэ. Мис ахэм, абы къызэрилъытэмкІэ, кууэ, пэжу ирагъэцІыхунт къыдалъхахэр адрес лъэпкъхэм, ахэм яку дэль зэрымыщІэнэгъэр ягъэкІуэднынт, зэныбжъэгъугъэм зрагъэужынт. И Хэкум хуйІэ фылъагъуныгъэм, лей кІеримылъхъэу, нэсу и лъэпкъыр адресхэм я пащхэм иригъэувэн мурад зэрийэм и фыгъекІэ дунейм къытхьяаш И. Радожицкэм и тхыгъэм абы хунтха рецензэр.

И. Т. Радожицкэр (1788—1861) адыгэ гъащІэм зыкъомкІэ щыгъуазэ, илъэс зыбжанэкІэ Кавказым къулыкъу щызыщІа, шэрджэсхэм тухуауи тхыгъэ зыбжанэ зи Іэдакъэ къыщІэкІа урыс офицерц. Адыгэ гъащІэм, хабзэмрэ хъэл-щэнхэмрэ тухуауэ абы итхааш мы тхыгъэхэр: «Кавказ псы хущхъуэхэм къынцыкІухыни» (1823), «Къызбрун тухуа шэрджэс повестыр» (1827), «УсэкІэ тха шэрджэс повесть Къарэмырэ Алий» (1829—1830), «Къэбэрдейхэм я законхэмрэ хабзэхэмрэ» (1846). Адыл-Джэрий и тхыгъэм щызэпкърихри И. Радожицкэм нүжьрэй и лэжыгъэрш.

А тхыгъэм щыгъуу «Кавказ» газетым и редакторым лъэйу письмо тхакІуэм хунгъэхъам гупсысэ гъэшІэгъуэнхэр къышыгъуэташ. «Си щІалэгъуэм,— щетх тхакІуэм абы,— сэ фыщэу слъагъурт Кавказымрэ абы щыпсэухэмрэ къетхэкІыным тухуа тхыгъэхэм еджэныр. А тхыгъэхэм сэ щыгъуазэ са-щІырт си сабийгъуэм къэзгъэна, ауэ сыйтим щыгъун пеэкІэ слъагъу си Хэкум. ЛыпІэ сиувэу Кавказым къэзгъэзэжа нужь, сэ яужь сихъаш Шэрджэсым тухуауэ урыс тхылъхэм къынцыгъуэту зэхуэсхъесахэмрэ а Іуэхум тухуауэ езы щыпІэм

сызык Іэлъыпльам къыхесхахэмрэ я зэгъэпщэним. Ильесицрэ ныкъуэ енкІэ зэпыч имыІэу сэ зяужь сита лэжыгъэм къишар мыраш: Шэрджэс хабзэхэр, законхэр икИи и. къезытхэкІхэм седжэнрыг щызгъэтыпащ¹.

И. Радожицкэм и лэжыгъэм фы хуагъэІуа, языныкъуэхэм щытхъуэps трагъэлъэда щхъэкІэ, тхакІуэм къызэрилъытэмкІэ, абы ныкъусаныгъэ инхэм ущрохъэлІэ, къэбэрдейхэм я хъэл-щэнхэр апхуэдизу абы пцЫуэ, зэхъуэкІауэ къышыгъэлъэтгъуаши, адыгэхэм я гъащІэм зыгуэр хэзыщЫкІым и Іэдакъэм ар къышІэкІауэ хуэгъэфэшэгъуейш. А тхыгъэм абы къыгурегъяуэ езы адыгэхэм апхуэдэ къалэнхэр ягъэзэшІэжын зэрыхуейр, хэзымыщЫкІхэм пцЫ күэд лъэпкъым, хэкум кІэрамыцІэлъин напщІэ. А Іуэхум тэухуауэ абы мыр етх: «Аүэ абы къыдэкІуэни си деж къышыушаш си Хэкум хузийэ лъагъуныгъери, си адэ Хэкум кІэралъхэ насалъэмакъ щыуагъэхэмрэ мызахуагъэхэмрэ къыцІэзгъэшыфыну иджы сэ хуитыныгъэ къызээйт щІэныгъэм щхъэкІэ Тетыкъуэм (Престолым — Х. А.) хуэсщи щыхъ куури. И піалъэр къэсаш бгырысхэм щІэныгъэм щыхъ зыпыль и фыгъуэхэр къэлэмкІэ къышытхыным...»²

И. Радожицкэм и тхыгъэм и ныкъусаныгъэ посоми итуугъу имыщЫфами, абы и щыуагъэ нэхъ инхэм тхакІуэр кууэ топсэлъыхъ. Нэхъышхъэуи ар абы зэригъэкъуанишэр Радожицкэм адыгэ унэцІэхэр зэrimытхыфарш, пцыхэмрэ уэркъхэмрэ я зэхуыштыкІэр нэсу зэrimыщІэрш, хъэшІэм иращІекІ хабзэхэм зэрышымыгъуазэрш, адыгэ фызышэм, атэлыкъ сабийм къызэрхуагъуэт щыкІэхэм щІа-

¹ «Кавказ», 1846, № 10, мартым и 9-м.

² Ар дыдэм.

гъуэ зэрыхимыщыкырщ. Дагъуэ хуиштахэр апхуэдизу пэжт, Іэдэбрэ щыхь хэлъу ахэр къицүета-ти, И. Радожицкэм ар и щхъэ иригъажэу губжын, жимыІэпхъэ жиїэн дэнэ къэна, адыгэ тхакыуэ ныбжыщIэм пшIешхуэ къыхищIаш, хуабжу къи-щытхъуаш. Адыл-Джэрий и тхыгъэм и жэуапу редакторым хуитха письмом абы мыр щыжиІэгъащ: «...сэ фыщIэ хузощI зиусхъэн Гирей, зээ щIемылъу, щIыхъкIэ гъэнщIауэ тха и дагъуэ захуэ къысхуишIахэм щхъэкIэ... Иджы дэ езы Шэрдже-сыпищ щIеныхъэ зиIэхэм дащыгугъын хуейщ езы-хэм я псэукIэ дыдэр пэжу ятхыжыну... зиусхъэн Гирей апхуэдэхэм я япэ щапхъэш: урысыбзэмрэ къэллэмырэ нэсу игъеIэкIуэлъакIуэрэ абы зыкъомкIэ иджы къехь ищIе Iуэхум хуэфащэ пшIэ»¹. Адыгэ хъэшIэ гъэблэгъэкIэм таухуа зы хъыбар гъэшIэгъуэни къышеIутэж тхакIуэм и рецензэм, худо-жественнэ Iэзагърэ гушыIэкIэ гъэнщIауэ.

19-нэ лIэшIыгъуэм и етIуанэ Iыхъэм Адыл-Джэ-рий япэм хуэдэу жыджарагь хэлъу литературэм щылэжъэжакъым. ИджыпстукIэ гугъущ абы щхъэусыгъуэ хуэхъуар пыухыкIауэ жыIэнныр, ар пэжу къэхута хъун щхъэкIэ лэжыгъэ щхъэхуэхэр Iэмал имыIэу егъекIуэкIын хуейщ дяпэки.

А лъэхъэнэм къриубидэу тхакIуэм итхахэм но-бэкIэ дызыщыгъуазэр зы лэжыгъэш — «Кавказ линием ижырабгьу лъэныкъуэм и бгырыс лъэпкъ-хэм я очерк» тхыгъэ гъэшIэгъуэнырщ. Япэрей абы и тхыгъэхэм ешхъкъым мыр. IуэрыIуатэм сый хуэ-дэ пышIеныхъэ хуамыIами, адыгэ хабзэр, псэукIэр, хъэл-щэнныр зыубгъуауэ къышымыгъэлъегъуами, нэхъ пасэу итхахэм сюжет яIэш, тэмэму гъэпса об-разхэм ушыхуозэ, хабзэм имыIесащэ ухуэкIэ яIэ-

¹ «Кавказ», 1846, № 41, октябрьм и 12-м.

ми, художественнэ тхыгъэ нэгъесахэц. Апхуэдэ хьэл дэплъагъуркъым мы тхыгъэм. ТхакIуэм мыбы зи гугъу щищIыр и лъэпкъым и тхыдэ, и IуэрыIутэ, псэукIэ, хабзэ, дин, пшыхэмрэ мэкъумэшыщIэхэмрэ я зэхуштыкIэ, яку дэлъ бэнэныгъэ, шэрджэс лъэпкъхэм абы щыгъуэ я Iуэху зыIута икIи н. КъиIэт Iуэхухэм зэрытепсэлъыхым, бгъэдыхъэкIэхуйIэм къагъэлъагъуэ тхакIуэр нэгъесауэ кууэ ахэм зэрышыгъуазэр, и лъэпкъэгъухэм я псэукIэр мамыр щын, егъэфIэкIуэн папшIэ еплъыкIэ щхъэхуэхэр еzym зэриIэр. Ахэм тэухуауэ тхакIуэм жиIэ гупсысэхэр гъэшIэгъуэнщ, дуней еплъыкIэ иIахэр мы тхыгъэм нэхъ IупшIу, зыубгъуауэ къыхошыжри, машIэу ахэм дыкъытеувыIэнш.

ПшылышIэм и зэман дыджым итхами, ехъекIхэмьльу тхакIуэм къегъэлъагъуэ адыгэ гъэпшиллакIуэхэм лъагъу мыхъуныгъэшхуэ мэкъумэшыщIэхэм хуалэр, дэкъузэныгъэ, бэлыхь, тхъэмьщкIагъэ ахэр зыхагъэтыр. ГугъуехъакIуэхэм лей мыхуих яшэчырщ ахэм зэпич имыIэу бэнэныгъэ ирагъэкIуэкIыныр къзыыхэкIыр, щхъэусыгъуэ абы хуэхтүр. Апхуэдэ бэнэныгъэ екIуэкIахэм тэухуауэ тхакIуэм мэр итхыгъаш: «шэрджэс лъэпкъхэм я унафешI защIри, пшыхэмрэ уэркъхэмрэ сословие лъахъшэхэм нэмыплъ иратынным къыщымынэу, ахэр дакъузэуи щадзащ. Куэдрэ сословие лъахъшэхэр бэнэныгъэм щыгухъаш класс щхъэхуитхэм. ауэ а восстанэхэр пшыхэмрэ уэркъхэмрэ я къару-кIэ сыйтым щыгъуи данIытIэу щытащ»¹.

Нэхъ зыубгъуауэ тхакIуэр къытеувыIац 18-нэ ллэшIыгъуэм и кIэхэм адыгэ мэкъумэшыщIэхэм я щхъэхуитыныгъэм папшIэ ирагъэкIуэкIа бэнэныгъэм. Зэжыхэуэныгъэ ин а зэманным къэхъуар зи

¹ «Военный сборник», СПб, 1860, т. XI, нап. 293—294.

зэраныр, абы зэритхымкіә, тепицә гүихэрш — лъэ-
щыгъекіә щхъэхуимытхэр ирахуллаш бэнэныгъэм.
Мэкүмәшыщіәхэм я хэку кърахуа абзэх-шан-
сыгъ пшыжь-уэркъыжыхэм къашхъэндож адрий
адыгэ лъэпкъхэм я тепшэхэр, ахэм я тельхъэ
мэхъу урыс пащтыхьри. Адыл-Джэрий къызэри-
лъытәмкіә, а лъэхъэнэм йуэхум фыуэ емыгупсысу,
ар зэрынцытыр зэхимыгъекіу урыс пащтыхыр
адыгэ гъэпцилакіуэхэм я лъэнныкъуэу зэрыувар
абы и щыуагъэ нэхъ ии дыдэш. Абдеж абы заи-
щіеу зыкъышигъэлъэгъуаш адыгэ пшыжь-уэр-
къыжыхэм я ныбжъэгъу икіи бий захуищлаш
адыгэ унэлутхэмрэ мэкүмәшыщіә щхъэхуитхэмрэ.
Урыс пащтыхым и зэрани тхакіуэм ебж адыгэ
лъэпкъхэмрэ Урысеймрэ яку къыдэхъуа зэгурымы-
Іуэныгъэр, лей куэд иужыкіә къэзыша зауэм и къе-
жъэныгъэр. Абы къызэрилъытәмкіә, «...1792 гъэм
шэрджэс лъэпкъхэм я деж Урысейм пшіешхуэ щы-
зыІэрыгъэхъэфынкіә хъунут икіи сый яиціэнми
щахузэфіәкіынт абы щыгъуэ а зэманыр зыІэшіа-
мыгъекіамэ, хуэбгъэфащэ зэрыхъункіи, Кавказ
шэрджэс лъэпкъхэр куэд щлауэ жыІэшіэ тхуэхъуа-
уи щытынгъэр!»¹.

Гулъытэ хэІэтыкіа Адыл-Джэрий и лэжыгъэм
щыхуещі адыгэ лъэпкъхэм а зэманим я щытыкіам,
зауэ ирагъекіуэкіам, Іэцкіә, къарукіә бгырысхэр
къэзэуа нэхъре нэхъ тэмэму, пэжу абы къельтиэ
зэгурыІуэныгъэ-зэпсэлъэныгъекіә ахэм ябгъэдыхъамэ,
лъыгъажэ хэмьту, псальекіә, дахэкіә езыхэм
фіэфіу, арэзыуэ ахэр Урысейм и лъэпкъхэм къуэ-
шу яхэшамэ. Урысейм и пшэм, тхакіуэм къызэри-
лъытәмкіә, къыдохуэ бгырыс лъэпкъхэм дяпекіә
зегъэужынри, кыфыгъэ зыхэтым къыхэшири, я

¹ «Военный сборник», СПб., 1860, т. XI, нап. 293—294.

зэхэцшыкI-гупсысэхэр егъэфIэкIуэнри. Абы и лъэныкъуэкIэ Урысейм къыпэштүр къалэн инхэм төрсэлтийхь у абы мэр итхыгъаш: «Дэ ахэр хуэтшэн хуейц я нравственне зыузэцшынагъэм, зыщедгъэу-жын хуейц абыхэм я деж общественне гъащIэм икИи, дэтхэнэ зыми и щхъэхуитынагъэр хуэтхъумэ-кIэрэ, а лъэпкъхэр етшэлIэн хуейц мыпхуэдэ фIэц хъуныгъэм: и гъащIэм шынагъуэ имыIэн щхъэкIэ ахэм иджыпсту сыйтим щыгъун зэрхье Iещэм дяпекIэ зэрыхуэменижыр, обществэм и дэт-хэлэ зы цIыхуми дежкIэ зэхуэдэу Iэмал зимиIэ хабзэр псоми я мамырыгъэм зэрихъумакIуэ нэхъы-фIыр икИи абы и жьеаум хуиту ушIэту Хэкум и естественне къулеягъыр лэжьынам яужь уихъэ зэ-рыхъунур...»¹

ТхакIуэм шэчыншиу къыгуроIуэ ар пицIэнээр зэрымытыншыр, ехъулIэнагъэ абы щызыIэрыбгъэ-хъэн папщикIэ цIыхугъэ-гуапагъэ пхэлъын, псэемы-блэжу улэжьэн зэрыхуейр. А лэжьыгъэм Iещэ, шы-нагъэ къыщыбгъесэбэп хъунукъым, дэтхэнэ зыри гу къабзэкIэ абы екIуэлIэнээр и къалэнц. Абы и лъэныкъуэкIэ цыуагъэ къэхъунхэм псори пэIещIэ ишIын щхъэкIэ, тхакIуэм и щхъэ течауэ яжреIэ бгырысхэм ядэлэжьэнээр зылъысыну урысхэр сыйт хуэдэу щытын хуейми. «Псом япэу,— етх абы.— Iэмал зимиIещэ ди лъабжьэм къышIэувэ лъэпкъ-хэм япышIауэ щытыну ди цIыпIэ властхэм напэ яIэу Iуэху ящIэнээр икИи бгырысхэм я щIыхъэрэ лъагъуныгъэрэ къахыфыныр... Иджы ди унафэнцI нэхъ инхэм яIещIэлъын хуейр зауэлI джатэм и за-къуэкъым, атIэ яIыгъын хуейц суд захуэм и тэрэ-зэри»².

¹ «Военный сборник», СПб, 1860, т. XI, нап. 275—276.

² Ап дыдэм, нап. 276.

Тхыгъэ хъэлэмэт къышIэнахэми, лэжьыгъэ гъэ-
щIэгъуэн иригъэкIуэкIахэми, зэхэщиыкI, дуней еп-
лъыкIэ иIахэми наIуэу къагъэлъагъуэ Адыл-Джэ-
рий и Хэкум, къыдалъухаxэм я пащхэм къалэн
инхэр зэрышгъэзащIэр, и къару емыблэжу гурэ
псэкIэ абы зэрыхуэлэжъар. А псом дэ хуитныгъэ
къыдат 19-нэ лIэщиыгъуэм и япэ Iыхъэм лъэпкъ
литературэр къызээзыгъэпэшыну яужь ихъахэм ар
хэдгъэувэну, адыгэ тхыдэм еzym и зэфIэкIрэ лэ-
жьыгъекIэ къышихыжа увыпIэ лъагэр щылтыид-
гъэсыжыну. Лъэпкъ тхыдэр, дэ къызэртфIэшIым-
ки, абы игъэлъэпIэнц, игъэлъэгэнц армыхъумэ,
зэн игъэпудынкъым.

ЛІЭЩЫГЪУЭ БЛЭКІАМ И МАКЪАМЭ

НобэкІэ нэсу зэпкърыха мыхъупами, тхыдэ къулей иІэш, гъуэгу гъещІэгъуэн къикІуаш адыгэ лъэпкъым. Ар зэрыпэжым щыхъэт техъуэ къэхутэныгъэ куэд лъэпкъым и щІэнныгъэлІхэм иужьрэй илъэс зытІошІым къыззІуахаш. Зауэ нэужь лъэхъэнэхэм адыгэ щІэнныгъэм, культурэм, литературам и тхыдэм зы вагъуэ закъуэ — Нэгумэ Шорэ — фІэкІ щыблэу щымытамэ, иджы я лэжыгъекИи, Іуэху еплъыкІэкИи зэмышхъхэмии я пщІэкІэ, мыхъенекІэ зэгъунэгъуу вагъуэ зыбжанэ абы иболъагъуэ, адыгэ тхакІуэ, усакІуэ, щІэнныгъэлІ зыбжанэм иджыпсту ягъэбжыфІэ абы и напэкІуэцІыщІэ къыззІуахахэр. Лэжыгъэ хъэлэмэт ахэм ирагъекІуэкІахэм нэрыльагъу яшІ ліэшІыгъуэ кІуахэм пасэрэй адыгэр лъэпкъ щІэнныгъэмрэ культурэмрэ зегъэужыным псөемыблэжу зэрыбгъэдэтар, кІэ зимыІэж зауэ-банэ иригъекІуэкІым нэмьшІ ар абыхэм егупсысу, елэжку къыззэрыгъуэгурыйкІуар.

Лъэпкъ тхыдэм иужьрэй зэманхэм къигъуэтыха апхуэдэ и къуэ пэж, япэ и щІэнныгъэлІ нэхъ инхэм яшыщ ѩэрыйтлъокъуэ Нэутокъуэ. Къыдалъхуахэр зэрыпагэ хъун, ахэр зыгъэбжыфІэн а цыху акъылыфІэм, и лъэхъэнэм тепщІыхъмэ, те-

лъыджащэц хүзэфIәкIар, ихужмыIэну лIыгъэ иниц зэрихъар. КъзыхэкIа унагъuem и хъетыркIэ и пщэ къидэхуэ и къалэнхэми, и благъэ-Тыхлы, и ныбжъегъухэми я губгуэн-ауанми емыплту а уэркь щIалэр молэуэ йоджэ, хъэрыпыбзэ зригъэ-щIэн папицIэ, муслтымэн диним и лэжъакIуэхэр къыкIэрыщIауэ ар къегъесбэпри лъэпкъ тхыбзэ зэрегъепш, анэдэлъхубзэм и грамматикэ зэхельхъэ, зауэ екIуэкIым и бийуэ мэув, и гъашцIэ псор лъэпкъ кIыфIыгъэр гъэкIуэдынм щхъэузыхъ хуещI. Зауэбанэм, цЭрыIуагъэм, дыщэ-мылъкум пэIещIэ Щэрытльокъуэр сыйтм щыгъуи зэгупсы-сыр зыщ — и лъэпкъыр зыхэт кIыфIыгъэм къызэ-рыхишнырщ. А Iуэхум ар күэдрэ егъэпIейтей, лъэныкъуэ псомкIи зэппелъыхъ икIи къызыхуэ-кIуэр зы гупсысэш: «Сыт зэхэслъхъэмэ щIэмыхъур дыдеинэу, ди адыгэ азбука! Сэси цЭр дялэкIэ къэхъуну щIэблэхэм къахуренэ. О, итIанэ силь щыщIэжа щыхъунут кIыфIыгъэм хэт, сзымыгъэп-сэу си къуэшхэмрэ гъунэгъухэмрэ я деж»¹. Къы-далъхуахэм и зэманым зэхамыщIа, нэсу зыгу-рымыIа а хъэжы ерыщым, а псом нэмыцIыжкIи, еджапIэ къызэIуех, хъэрып тхыгъэхэр адыгэбзэкIэ зэрэдзэкI, лъэпкъ IуэрыIуатэр зэхуехъэс, етх, ахэр ихъумэн и мураду, езыри хэку псом щызэщIылъе-са, фIуэ щалъагъу лъэпкъ усакIуэ гъуэзэджеш.

КъызыхэкIа лъэпкъым аихуэдэ къалэнышхуэ хуэзыщIа щIэныгъэлIым и лэжыгъахэм, ди жа-гъуэ зэрыхъуници, нобэрэй адыгэ тхылъеджэр нэсу щыгъуазэкъым. Лъэпкъ тхыдэм, литературэм слэжъхэм нобэр къыздэсым яхузэфIэгъэувэжа-къым абы и гъашцIэм и къекIуэкIыкIар, къынцаль-

¹ Н. Д. Помандруйко. Полночный курбай, «Русский инвалид», 1857, № 185.

хуа, щыләжә илъес дыдәхәр, къахуегъуэтакъым и тхыгъехәм ящищ гуэри. Лъәпкъ литературәм и тхыдәм таухуа тхылъхәм, литературәмкіә учебник-хәм а усакIуэм и цІә дыдәр къышахыркъым, абы и зәранкIи еджапIехәм усакIуэм и ләжыгъахәр зы щыпIи къышыхагъещыркъым. 19-иә ләшщыгъуэм и пәщIедзәхәм псәуа урыс, адигэ щIэнныгъелI ар зыцIыхуу щытахәм ятхыжа тхыгъехәр зыхуихъэсы-жу Щэрәтлъокъуә Нәутокъуә ди зэманым япә ды-дә тетхыхыжар Тыгъуэн Рәшади. 1967 гъэм къы-дәкIа «Іуашхъемахуә» журналым и езанә номерым а щIэнныгъелIым тригъәдза «Нәгумә Шорә и зэманым псәуа Щэрәтлъокъуә Нәутокъуә (апхуәдәущ абы и унәцIә, йәхәр а тхыгъәр зәзылдзәкIам зәрит-хыр) жыхунIем къышыгъәльгъуәжаш сый хуэдә ләжыгъэ а щIэнныгъелIым хәкум хуищIами, мус-лъымэн диним и ләжъакIуәхәм я зәранкIә и тхы-гъехәр итъесыжын хуей зерыхъуари. Ныбжъегъу Тыгъуэнүм зәритхыжыгъащи, шәрдҗәс усакIуәш-хуэм таухуауә щыIэр, иджыпстукIә дызышыгъуа-зэр (а тхыгъәр иужькIә къэзыгъәсәбәпаҳэм я гугъу умыщIмә) «Жәщыбг къурмәнкIә» зәджә Н. Д. По-мандруйко и тхыгъэ 1857 гъэм къыдәкIарш. Щэ-ныгъелIым къизэрилъытәмкIи, «Щэрәтлъокъуә Нәутокъу и гъашIәмрә и псәукIамрә щыгъуазә уахуэ-зыщI тхыгъэу щыIэр (дә ди гугъэмкIә) мы статья закъуә зи гугъу тищIыр араши, тIәкIу дгъэкIәщIу ар фи пашхъэ нитлъхъэнүр ди къалэну долъы-тәж»¹.

Тыгъуэнүм и тхыгъэм къышыхыркъым Щэ-рәтлъокъуэм и тхыгъэ лъәпкъи, ар тенсәлъыхыр-къым усакIуэм и ІәдакъәщIәкI щыIәуи, апхуәдә

¹ Тыгъуэн Р. Нәгумә Шорә и зэманым псәуа Щэрәтлъо-къуә Наутокъуә, «Іуашхъемахуә», 1967, № 1, нап. 45.

ди деж къэсауи е зыгуэрхэр абы ейуэ хунгъэфа-щэуи. Апхуэдэ тхыгъэ ар щыгъуэзамэ, шэч лъэпкъ хэмэлтүү, щIэнгъэлIыр и лэжыгъэм абы щытеп-сэлъыхынт, къышытеувыIэнт е и цIэ къримыIуэу къигъэнэнтэкъым.

Нобэр къыздэсым зыми гу лъимытами, дэ къы-зэрятлъытэмкIэ, Щэрятльокъуэ Нэутокъуэ и тхы-гъэ, нэхъ пыухыкIауэ жыпIэмэ, и зы усэ ди деж къэсац. А тхыгъэр япэ къышытрадзам а шэрджэс усакIуэр псэужарэ мыпсэужарэ иджыкIэ къэхутэ-жыгъуейш, ауз дунейм ехыжауэ щытами, куэд ды-лэ щIауэ щытыгъэнтэкъым ар зэрылIэрэ. Ар зэры-пэжым щыхъэт тохъуэ а усэр зытеухуар. Щэрят-льокъуэм ар зытритхыхъа Занокъуэ Сэфар-Бей щы-лIар 1858 гъэрш. А усэр япэ къыдэзыгъэкIа Кърым-Джэрий зэритхыжамкIи, усакIуэм а уэрэ-лыр шапсыгъыпщ цIэрыIуэ лIам и кхъашхъэм деж щызэхилъхьаш. Апхуэдэу щыщыткIэ, шапсыгъ уса-кIуэшхуэр щылIар абы иужькIеш, нэхъ кIасэущ, абы и пэ къихуэу адыгэ тхакIуэ Адыл-Джэрий 1847 гъэм ар псэужрэ мыпсэужрэ имыщIа, абы тегузэвыхъа щхъэкIэ.

Щэрятльокъуэ Нэутокъуэ итхауэ зыхуэдгъэфа-щэ усэр япэ дыдэ тезыдзэр Кърым-Джэрийш, ар зи леж зышитхауэ зи цIэ абы къриIуэри и зэмашым уэрэлжыIэкIуэ цIэрыIуэу щыта пцы Хъэжымы-къуэ Нэгъуейш. Шапсыгъ лIакъуэм и унафэшIу а илъэсхэм щыта Занокъуэ Сэфар-Бей (Кърым-Джэ-рий зэритхыр Сифир-Пашэ жиIеуш) теухуа уэрэ-лым щыжыIар мыраш:

Зигъэуэркъыу, лъэкIыныгъэ иIэу,
Дэрэжгъуэм хэту Сифир псэугъаш,
Гур зыхуэплъи, гужьгъэж фIейуэ щыIи
ФэрышI щытхъукIэ хушIауфэу яIыгъаш.

Щыыхыр, ишіэр, щхъегъещхъыгъэ икіэр
Дэнэ щыпіи абы щыхуашіаш,
«О, уэ удипшш, дэ дриунэйутш!»
И үужажәхәм абы жыраіаш.

Насып иным игъедела цыхум
Бегъымбарым щэхуу хуйуэташ
Гъашіэ мыхъэнэншәм и уэрәдүр
Икіи ар гуузу хигъещіаш.

Пцым и машәм а цыху имыкіам,
Итхъэкъят ар икъукіэ делагъ щэнми,
Фирманыпі къарукіэ хулъекіакъым.
Пәжым и гъуэгу зышыпіи щыпхишины.

Лаш ар иджы, афіекі щыләжкъым ар,
Гукъинэу ціэ закъуэрщ абы къышіэнар,
Дунейр зымыдар щолъыхъуэ псэупіэ
Бләкіа земанхәм я щыхупіэм.

Іэфіышенг гъашіэр, мышіагъуэми ар,
Щыбыләкъым насыпыр мы дунейм:
О, ліа! Зыпіыгъыжыфу зыгъасә,
Щышынэ уи щхъэм, фіейм и аркъеним¹.

Зээздзекіар ХъЭКІУАШЭ А.

Фы дыдэу урысыбзекіэ зэдзекіа мыхъуами, нэрымылъагъу ауан зышіель, гущіегъуныгъэ ин зыхыумылъагъуэ мы уэрәдүр Щэрыйтлъокъум и Іэда-къещіекіыу, и тхыгъэ нэсу къэтлъитәним дезышалліэр мы къекіуэну гупсысәхэрщ. Нэутокъуэ жы

¹ Султан Крым-Гирей. Сифир Паша, князь Шапсугский, «Кубанские войсковые ведомости», 1865, № 46.

дыдэ хъуауз хуэза щхъэкІэ, 1857 гъэм къыдигъекІа и тхыгъэм Н. Д. Помандруйко щитхыркым и цыхугъэ шэрджэс щэнэгъэлЫр дунейм ехыжауз, мыссеужу а лъэхъэнэм щитауз. Хуэбгъэфащэ зерыхъунымкІэ, и ныбжь фыуэ хэкІуэтами, Щэрятльокъуэр псэуаш шапсыгъыпщ Сэфар-Бей щылІа 1858 гъэм.

А ильэсхэм шапсыгъ лъэпкъым, уегупсыс зерыхъунымкІэ, нэгъуэшI усакIуэхэри иIа щхъэкІэ, Щэрятльокъуэр псом нэхърэ нэхъ цэрыгуэу, нэхъ Iэзэу щытагъэнущ. Еzym и лIакъуэм и мызакъуэу ар щацIыху адрей лъэпкъэм я лежи, ар адыгэ хэку псом и усакIуэ хъэлэмэту къалъытэ. А усакIуэшхуэм апхуэдэ цэрыгуагъэ зэриIам тенсэльхыжурэ лъэпкъ тхыдэмрэ културэмрэ кууэ щыгъуазэ адыгэ тхакIуэ Адыл-Джэрий Султлан а ильэсхэм мыпхуэдэу итхыгъаш: «И лэжьыгъэр щызэригъэпнэцыжкІэ зиусхъэн Люлье Нэутокъуэ ефэндым, шапсыгъ уэркъым, Щэрятльокъуэ лъэпкъым щышым, и чэнджещхэм сэбэпагъ куэд къыхихыфынт, а лыжь гъуэзэджэм и псэр ди щхъэм тетым побэхэми къыхухъумамэ. Шэрджесым и усакIуэ нэхъ ин дыдэ, ориенталист (КъуэкIыпIэ лъэныкъуэбзэхэмрэ културэмрэ кууэ зыщIэ, слэжь — Хь. А.) хъэлэмэт Нэутокъуэ ефэндыр ильэс куэдкІэ елэжьаш адыгэбзэм и алфавит зэгъэпнэцынымрэ и грамматикэ зэхэлъхъэнымрэ, япэри етГуанэри нэгъэсауз абы зэфIигъэкIаш, ауэ дин лэжьакIуэхэм я текъузэнгъэм къыхэкIкІэ и лэжьыгъэр мафIекІэ игъэссыжын хуей хъуаш»¹. ЛъэпкъкІэ шапсыгъхэм къыхэкIами а псальхэм къызэрагъэлъагъуэм-

¹ Султан Адиль-Гирей. Словарь Русско-Черкесский или Адыгский с краткою грамматическою сего последнего языка, составленный Леонтием Люлье, «Кавказ», 1847, № 12.

кіэ, Адыл-Джэрий къельытэ Щэрятльокъуэр хэку
псом — Шэрджэсым зэрыштыу — и усакIуэ ину.

ПыухыкIауэ и цІэ къримыIуэ щхъэкIэ, а усэр
япэ къыдэзыгъэкIа Кърым-Джэрий СултЫани зы-
къомкIэ щыхъэт тохъуэ а тхыгъэр Нэутокъуэ зэ-
рейм. Абы зэритхыгъамкIэ: «Сифир-Пашэ и кхъаш-
хъэм **шапсыгъ гуэрим** (къыхэзыгъэххъэхукIар
сэращ — Хь. А.) щызэхилъхъащ купщIэ гууз зиIэ
уэрэд»¹. Ар зэхээзыльхъар, и цІэ жимыIэми, зэры-
шапсыгъым къегъэлъагъуэ усэр Щэрятльокъуэ и
ІэдакъецикIыу щытынкIэ зэрыхъуныр.

А жытIахэр зэрыпэжым и щыхъэту къэпхь
хъуинущ нэгъуэцI щапхъэхэри. Абы и лъэныкъуэ-
кIэ псом япэ гу зылъытапхъэр езы усэм и кун-
щIэрщ, гъэпсыкIэ-ухуэкIэ абы игъуэтарщ. Адыгэ
IуэрыIуатэм, джэгуакIуэ-уэрэджыIэкIуэхэм я хаб-
зэхэм итIасэркъым мы усэм и хъэл-щэнхэр. Апхуэ-
дэ цIыху цIэрыIуэ щылIэм, IуэрыIуатэм ар егъэ-
леяуэ игъэлъапIэрт, тхыдэм и цIэр къыхинэн пан-
щIэ кIэрымылъ куэд кIэрилъхъэрт. Мы уэрэдир
лъэнкъ IуэрыIуатэм и традицэхэм екIуалIэркъым,
куэдкIэ къышхъэцокI, мыбы хыболъагъуэ тхыгъэ
литературэм, усыгъэ нэсым и хъэл-щэн, и дэIэпы-
къуныгъэ пыухыкIахэр. Пши цIэрыIуэ дунейм
ехыжам и Iуэхухэр игъэлъэпIэным ипIэкIэ, уса-
кIуэр абы йогие, хуошхыдэ, пхэнжу зэрыпсэуам,
гъэпцIагъэ-напэншагъэхэм зэрыхэтам, пэжым и
гъуэгу нэсир къизэрыхуэмыгъэтам панщIэ. Шап-
сыгъхэм ящишу а илъэсхэм апхуэдэ Іэзагъ къэзы-
гъэлъэгъуэфынкIэ хъуну щытар, а усэр зытхыфы-
ну, дэ къизэрытльытэмкIэ, яхэтар Щэрятльокъуэ
Нэутокъуещ.

¹ Султан Крым-Гирей. Сифир Паша, князь Шапсугский.
«Кубанские войсковые ведомости», 1865, № 46.

Шэрджэс усакIуэшхуэм а уэрэдыр зэрызэхильхам шыхъэт тохъуэ абы и купщиери, ар зытеухуа цIыхум — шапсыгъыпщ цIэрыIуэм — игъэхъэгъахэм езыр зэрыхущтыр къызэригъэлъагъуэри. ГъашIэ мамырым, лъэпкъ щэнгъэм и лъэныкъуэ, гурэ псэкIэ ахэм телажъэ, щIэбэн Нэутокъуэ, еzym зэрызиумысыжымкIэ, «и гъашIэ псом урысхэм я бийуэ зы фоч гъэуэгъуэ ищIакъым икИи я зы мэл закъуи къидыгъуакъым»¹. Н. Д. Помандруйкэ зеритхыжыгъамкIи, «мамырыгъэ гүпсысэхэр... зериIэм шхъэкIэ ар и куейм фIуэ щалъагъуртэкъым», зауэлIым и щIыхым, дыгъуэгъуакIуэнэм зэрыщIэмыкъум, ефэндыуэ зэрэджам шхъэкIэ и «къуэшхэмрэ зи Iуэху къыхэмьль уэркъхэмрэ я ауанымрэ нэмыплъымкIэрэ куэдрэ ягъэпсэуакъым а уэркъ-молэр, ауэ икIэм икIэжым ешхэри къыпыхужащ»².

Апхуэдэ Iуэху еплъыкIэхэм пэжыжьяш Шэритьлъокъуэм усэр зытриухуа шапсыгъыни Запокъуэ Сэфар-Бейр. Кърым-Джэрий, Е. Д. Фелицын сымэ я тхыгъэхэм, абыхэм бгъэдыхъэкIэ зэхуэдэ а цIыхум хуамыIэми, зыубгъуауэ къышагъэлъэгъуэжаш шапсыгъыпщ цIэрыIуэм и дуней тетыкIари, Iуэху, къалэн, лэжыгъэ ирихъэкIахэри. Анэмэту урысхэм яIыгъя, Ришелье и цIэкIэ Одессэ дэта лицейм шеджа, юнкеру урысыдзэм къулыкъу щызыщIа Сэфар-Бей Тыркум мэкIуасэ, абы и дзэм хохъэ, къулыкъу лъагэхэр зыIэргэгъыхъэри Кавказым къеgeзэж, Анапэ дэс тыркудзэм и коменданту ягъэув, адыгэ лъэпкъхэр псори зэгуигъыхъэу, ахэм я унафэшI зищIу Урысейм езэуэну и мурадщ, Тыр-

¹ Н. Д. Помандруйко. Полночный курбан, «Русский инвалид», 1857, № 185.

² Ар дыдэм.

кур и дэгэлэпыкъуэгъу¹. Языныкъуэхэми ар урысхэм йопсалъэ, шэрджэсхэр абы и лъэныкъуэ ишыну яужь йохъэ, ауэ куэд дэмыкъыу щюгъуэж, юкъуэтых. Адрей адигэпщхэми ешхыркъабзэу, Сэфар-Бей зяужь итыр и щхъэ йуэхуш, и цээ зэригъэунырш, псори зыфІэлЫкI хэку унафэшI нэхъышхъэ зэрызищынырш. Абы къыфІэйуэхукъым хэку щхъэхуитынгъэр, къыдалъхуахэм я мамыр гъашцIэр, пащыхъ хъэл зыхээзыльхъа пшым хэку зэйузэпэшыр къызыфІэмыуэху йужажэ, цыху напитІхэмкIэ зыкъиухъуреихъауэ абыхэм я псальэ фэрыцІхэмкIэ лъэпкъ. Йуэху зэрехъэ, елэжь. Кърым-Джэрий С. зэритхыхымкIэ: «Сифир-Пашэ и Паш еzym и пшIантIэрэ блыгущIэт куэдрэ, икIи, угупсыс зэрыхъунымкIи, псэуаш хъэллэмэтышэу, ауэ абы ныбжъэгъу и Пакъым: ар къэзыухъуреихъу щытар, зэрыжкаIэщи, и гъунэгъум и ахъшэкIэ псэуныр фыуэ зылъагъу цыхухэрт»². Зи лъэпкъыр бэлыхым хээмэгтэки, зи хэкум и зыужыныгъэм зэикI емыгупсыс, ар къызыфІэмыуэху цыху щхъэхуещэхэм хуэдэхэр Щэрытлъокъуэм фыуэ ильягъункIэ, ИэфIагъэрэ гуапагъэрэ апхуэдэхэм хуйIэнкIэ Іэмал и Пакъым. Араш зыми фIэмылЫкI, щымышиныэ, пэжу къилъытэр хэт и псалъи емыдауэу гъашцIэм щызыщIэфу къэгъуэгурлыкIуа шэрджэс усакIуэ гъуээзджэм Занокъуэ — Сэфар-Бей и лэнигъэм теухуа апхуэдэ усэ гъэшIэгъуэн щызэхильхъэфар, ар хабзэм къемызэгъ, зыышыныэ хъун благъэ-Иыхъыхэр шапсыгъыпщим къышцIена щхъэкIи къимыгъанэу.

¹ Епль: Е. Д. Фелицын. Князь Сефер-Бей Зан, «Кубанский сборник», Екатеринодар, 1904, т. X, нап. 1—167.

² Султан Крым-Гирей. Сифир Паша, князь Шапсугский. «Кубанские войсковые ведомости», 1865, № 46.

Лъэпкъ тхыдэм и напэкIуэцIхэр зыгъэбжы-
фIэн, зыгъэлъэгэн Iуэху телъыджец ѩэрыйтльо-
къуэ Нэутокъуэ и зэманым хузэфIэкIар. Хэкум ап-
хуэдэ и бын пэрытхэм, щIэнныгъэм, къыдалъхуа-
хэм я зэIузэпэц гъашIэм псэемыблэжу телэжьа
цIыхухэм ящIэфахэм нобэрэй советскэ щIэблэшIэр
щыгъэгъуэзэн, абыхэм я гъашIэр щалхъэ яхуэ-
щIын хуейщ. Къэхъу ныбжыышIэхэм апхуэдэхэм я
фIыгъэкIэ я хэкумрэ лъэпкъымрэ нэхъри нэхъы-
фIыжу ялъагъунищ, лэжыгъэшIэ къанэццыхэм
нэхъ трагъэгушхуэнщ, абыхэм ирахъэжьа я Iуэху,
лэжыгъэ намыгъэсыфахэм пащэнщ, ахэр япэкIэ
ягъекIуэтэнщ.

ХЭТ А. С. ПУШКИН И УСЭХЭР ЯПЭ АДЫГЭБЗЭКІЭ ЗЭЗЫДЗЭКІАР?

Лъэпкъ тхыдэмрэ литературамрэ елэжь щIэнныгъэлIхэм ящIэ 19-нэ лIэшIыгъуэм и пэцIэдзэхэм адыгэ-урис культурэхэм я зэпышIэнныгъэр нэхъри нэхъ быдэ зэрыхъуар, урис усакIуэ, щIэнныгъэлI инхэмрэ адыгэ просветитель, тхакIуэхэмрэ зэныбжъэгъугъэ яку къыдэхъуам лъэпкъ литературам и зэфIеувэныгъэр зэрынцIигъэнсынцIар. Адыгэ лъэпкъым а лъэхъенэм къыхэкIа щIэнныгъэлI гъуэзэджэхэр зыщIапIыкIар урис щIэнныгъэрщ, егъеджа-кIуэу, дэIэпкъуэгъуу я лэжыгъэхэм щаIар урис культуры пашэрщ. Нэгумэ Шорэ и лэжыгъэхэр, къалэн ин и лъэнкъым хүнщIэфар, псальтэм пашщIэ, епхащ и урис ныбжъэгъу пэжхэм. Къаз-Джэрий литературам хэзышар урис усакIуэшхуэ А. С. Пушкинц. Лъэнныкъуэ куэдкIэ щIэгъэкъуэн къыхуэхъуац и урис ныбжъэгъухэр Хъан-Джэрий Султъани. ЛъэпкъитIым я цIыху пэрытхэм яку къыдэхъуа гуапагъэр, лъагъуныгъэр йоффIакIуэ, нэхъ быдэ мэхъу иужькIи, 19-нэ лIэшIыгъуэм и етIуанэ Тыхъэми. ПышIэнныгъэ быдэ хуаланц урис

культурэм а ильсхэм Берсей Умар, Хъэтлохъуцокъуэ Къазий, Клашэ Адэлджэрий сымэ.

Урыс литературэм и лэжъаклуэ пэртыгхэм апхуэдэу гъунэгъуу яхущыта адыгэ тхаклуэ щхъэхүэхэм, хуэбгъэфащэ зэрыхъунымкээ, пасэу гу лъатэ я ныбжъэгъухэм я тхыгъэхэм и зэдзэкынным мыхъэнэ ии дыдэ зэрилэм, лъэпкынтыр зэгъунэгъу абыхэм зеращын, лъэпкъ щэнныгъэм и зыужыныгъэм и зы хэкынпээ хъэлэмэту ар зэрыщытэм. Ди жагъуэ зэрыхъуници, ар зэрыпэжыр, апхуэдэ лэжъагъэхэр ахэм зэрырагъэклуэкиар налуэ къыттызыщын езы тхыгъэ зрадзэклиа дыдэхэр ди деж къесакъым, ауэ абы щыхъэт техъуэ луэху зырыххэр къенаш. Урыс тхыгъэхэр адигэбзэкээ зэдзэкынным япэ яужь ихъэгъяр Нэгумэ Шорэуэ хуэбгъэфащэ хъунущ. Апхуэдэ лэжъагъэ адыгэ щэнныгъэлым зерицам япэ тепсэлъыхъар ар фыуэ зыцыху, абы и ныбжъэгъуфлу щита, тхъемахуит пэблагъэкээ дэлэжъя A. M. Шегренщ. 1837 гъэм а щэнныгъэлым Френ хуитха письомом мый щыжилгъаш: «Нэгумэр — усаклуэ ерышыр — нэхъыбэм усэхэм йолэжь, языныкъуэхэм езим зэхилъхъа и тхыгъэм, языныкъуэхэм урысыбзэм ейуэ зэридэеклахэм»¹. Нобэкээ къэхутэжыгъуеийш ахэр хэт сымэ я тхыгъэу, сый хуэдэ йэзагь Нэгумэм къышингъэлъэгъуауэ, къыдалъхуахэм дауэ яригъэшлуюэ щытами, ауэ, гъэшлэгъуэныр, адрей лэжъагъэ куэд хузэфлэхэм нэмыш, нэгъуэшл лъэпкъхэм я художественнэ тхыгъэхэр анэдэлъхубзэкээ зэдзэкынным и мыхъэнэр щэнныгъэлгъуээджэм къызэргурыларщ, ар къилъытэуи а луэхум псом япэ зэреувэларц.

¹ Ш. Б. Ногма. Филологические труды, т. I, Н., 1956, нап. 16.

Нэгумэ Шорэ ирихъэжья а лэжыгъэм иужькIэ пещэ, ехъулIеныгъэ хъэлэмэтхэр щызыIерегъыхъэ адыгэ щIеныгъэлI гъуэзэджэ ХъэтIохъущокъуэ Къазий. ХышI гъэхэм абы зэрэдзэкI М. Ю. Лермонтов и псысэ, къэжэр усакIуэ Саади и поэмэ «Гюлистан», урыс егъэджакIуэ Ушинскэм и тхыгъэ щхъэхуэхэр икIи ахэр адыгэбзэкI япэ дыдэ къыдегъэкI. Къэбэрдейм а ильэс дыдэхэм къыщызыкIухья, иужьIуэкIэ адыгэ IуэрыIуатэмрэ литературэмрэ тетхыхыыжа П. Остряков къызэригъэлъэгъуэжамкIэ, а лъэхъэнэм адыгэбзэкIэ зэрэдзэкIауэ щытащ И. А. Крылов и басняхэр, къурIеныр, урыс тхыдэм щыщ пычыгъуэхэр¹. МашIами ахэрш нобэр къыздэсым иэгъуэшI лъэпкъ тхыгъэхэу 19-нэ лIэшIыгъуэм адыгэбзэкIэ зэрэдзэкIауэ дызыщи гъуазэу щытар.

Ауэ иужь лъэхъэнэхэм къызэригъутамкIэ, 50 гъэхэм, Нэгумэм иужькIэ, ауэ ХъэтIохъущокъуэм ипэ къихуэу, адыгэ щIеныгъэлI гуэрым урыс усакIуэшхуэ А. С. Пушкин и усэ зыкъом адыгэбзэкIэ зэридзэкIащ. И цIэр къримыIуэми, адыгэхэм ящыш зым апхуэдэ лэжыгъэ гъэшIэгъуэн зэрицIам япэ дыдэ тепсэлъыхъар а ильэсхэм Ставрополь гимназие цIэрыIуэм урысыбзэрэ литературэрэ щезыгъэджа урыс егъэджакIуэ Ф. Юхотниковырщ, «Русское слово» журналым а щIеныгъэлым 1861 гъэм тригъэдза и тхыгъэм — «Кавказым къикI письмохэм» — мыр щитхыгъащ: «А. бгырысым шэрдже-сыбзэкIэ зэридзэкIащ Пушкин и усэ зыкъом икIи абыхэм ящышу «Бзу» («Птичка») жыхуиIэ абы и усэ цIэрыIуэ цIыкIур. Нэгъесауэ шэрдже-сыбзэр щыщIэхэр щыхъэт зэрытехъуэмкIэ, ар икъукIэ урыс

¹ Еплъ: П. Остряков. Народная литература кабардинцев и ее образцы. «Вестник Европы», 1879, т. II, нап. 697—710.

тхыгъэм пэгъунэгъуун художественостагь мыбзажи илэу зэдээкла хъуац»¹. Адыгэ «къыкIэрхуахэм» къахуеплых Юхотниковым къызэрыфIещIымкIэ, ахэм къагурыIуэнкIэ, я деж лэсынкIэ хъунур гупсыэ къызэрыкIуэ цыкIухэр къышыIуэта апхуэдэ сабий тхыгъэхэрт. Ауэ фIуэ зэрыцымыгъуазэм къыхэкIыу цыуами е шэрджэсхэм я къыкIэрхууныгъэр нэхъри нэхъ зэригъэльхъшэным яужь итами, а урыс егъэджакIуэм а Iуэхум тэухуауэ жиIар пэжкъым. Ар пцIы зыщиIри мыхэриц: япэр ару, а усэр, зэ еплъыгъуэкIэ къипщыхъу пэтми, къызэрыгуэкI сабий тхыгъекъым, стIуанэр ару, адыгэхэм къагурыIуэнымрэ зэхашIыкIынымрэ убзыхуауэ, зэхэгъэкIауэ ар зи IэдакъещIэкIым абы щыгъуэ еzym илIэу щытыгъэнэр хуэгъэфэшэгъуейш. Ауэ а щIэнэгъэлIым зы фIуэ, пэжу ишIаш — а усэр зэдээкIа зэрыхъуам езыр темыпсэлъыхъу, адыгэхэр абы зэрыхуштыар, ягу зэрырихъар щыхъэт зэрищIар.

Художествениэ псалъэм и къарур зэхээзыщIэ адыгэхэр урыс усакIуэ гъуэзэджэм и тхыгъэ адыгэбзэкIэ зэрадзэкIахэм гуапэу зэрыIущIар, ар я псэ зэрыдыхъар къигъэлъэгъуэжу, Ф. Юхотниковым адэкIэ етх: «А сабий усэр апхуэдизкIэ ахэм я зэхэшIыкI къызэрыгуэкIхэм пэгъунэгъуши, я гумигъашIэ псокIэ къонэ; ар бгырысхэм фIуэ ялъэгъуаш икIи ахэр щIэлъэIуаш зэикI ящымыгъупицэжину зэрагъэшIэн папщIэ къитрагъэзэжурэ зыкъомрэ къахуеджэну»². А. С. Пушкин и тхыгъэхэм тетхыхъа литературоведхэм ар къызэрыгуэкI сабий усэу къалъытэркъым. Зэ еплъыгъуэкIэ а тхы-

¹ Ф. В. Юхотников. Письма с Кавказа, «Русское слово», 1861, № 4, нап. 5.

² Ар дыдэм.

гъэ кіәшім усакіуэм щыжиіэр гупсысә къызэрү-
түекіш. Мис а усәр:

В чужбине свято наблюдаю
Родной обычай старины:
На волю птичку выпускаю
При светлом празднике весны.

Я стал доступен утешенью;
За что на бога мне роптать,
Когда хоть одному творенью
Я мог свободу даровать!

Үегупсысыпәмә, укіәлъыплыіуэмә, фәшхүэ зұмыпль а тхыгъэ цыкіум щіагъыбзә куу щіәлъщ. езы усакіуэм и гъашіәм къигүекішініэ имыләу пышіаш ікіи политическә гупсысә гъәшігъуэн абы шыпхришац. Абы щіәлъ щәхум и зәранкіэ паштыхъ цензурәм ихимыгъекішінкіэ шына тхыль тедзәхәм, япә дунейм къыштыхъэм ар щіахъумән, ягъәпицкіун я мураду а усәм мыпхуәдә кіәух псалъэ зәхәмыйз хуатхыгъауэ щыташ: «Мыр зытеу-хуар цыхубәм яф! зыләжъхәу зи мылькур цыхуэ зытехуэу ләжъәншәу лъәхъуәщым щіәхуахэр къышігъекішыным тезигъекіудәхәрш»¹. Бәлыхъ куәд абы дашә чаҳәм наіуэ яш! ар зәрымысабий усәр, щіагъыбзә пыухықіа абы зәрыщіәлъыр, а илъесхәм псори зыщіәхъуәпса щхъәхуитыныгъэм иғугъу абы зәрыщиціар.

Урыс усакіуэ иныр зәрыліэрэ ильәс тіоциым иәбләгъаш, абы и ціэр дуней псом шызәшілъысац, и тхыгъэ гъуәзәджехэр лъәпкъыбзә зәхуәмы-

¹ А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений в десяти томах, т. II, М.—Л., 1950, нап. 419.

дэ куэдкїи зэрэдзэкІаш. Аүэ мы Іуэхум зы хъэлэ-мэтагь хэлъщ: и лъэнкъыр кыфыгъэ хъэлъэ зыхэт-ми, тхыбзэ зэrimыІэми, щІэнныгъэм зэрыпэІэшІэми ѢхъэкІэ къимыгъанэу, а гүгъуехь псори къизэри-цэкІыу хэту пIэрэ А. С. Пушкин и тхыгъэхэм я мы-хъэнэр, къарур къызыгурыІуэу адыгэбзэкІэ ахэр зэзыдзэкІар, жъэкІэ, ІуэрыІуатэжу нэхъ мыхъуми. къыдалъхуахэр ахэм щыгъуазэ яхуэзышІар? Ди жагъуэ зерыхъунщи, ар зылэжьам и цІэ Юхотни-ковым къриІуэркъым, и ІэшІагты зыщыпсэуан теп-сэлъхыркъым, хэкум щила цIэм тэухуауэ пса-льэ зытІуш жиІэ мыхъумэ. Аүэ «ухэнные нэхърэ лъэхъуэмбышІэ» жыхуаIеращи, а псальэ тIэкІухэ-ми зыкъомкІэ къыхошыж а щІэнныгъэлІыр хэкум фыуэ щалъагъу, абы щыцІэрыІуэ, щыхъ щизиІэ нэхъ и цIыху пэрьтхэм ящыщ зыуэ зерыштыар. А еджагъэшхуэм тэухуауи Юхотниковым итхыжы-гъар мыращ: «НэгъуещI зы бгырысым, урысыбзэр зышІэм икIи, бгырысхэм я исалъэмкІэ, пхужымы-Іену ІэкІуэлъакІуэу шэрджэсэбзэм иринсалтьэм, абы папшІэкIи, дин Іуэху пымыщIа пэтми, куэлдир ефэндыкІэ зэджэм, абыхэм (бгырысхэм — Х. А.) къазэргурыІуэмкIIи, щІэнныгъэмрэ дин къулы-къумрэ зэбгъэдэпх хъунукъым...». Гүгъущ мы пса-льэ къудейхэмкІэ Пушкин и усэхэр зэзыдзэкІар къэпхутэныр, нэгъуещI дэIэпькъуэгъу умыщу, къуумыгъэсэбэпу. Псом ипэ, дэ дызэреплъымкІэ, а щІэнныгъэлІыр къыщылъыхъуэн хуейр Ставрополь гимназиерш, ар зыщІэфар, шэчыншэу, Юхотнико-вым къидэлажъэу щита егъэджакІуэхэм ящыщ зыщ. А ежапIэ гъуэзэджэм а илъэс дыдэхэм ады-гэбзэ Ѣзыгъэджар Берсей Умарш — 19-нэ лIэшІы-гъуэм икухэм адыгэ щІэнныгъэм псэемыблэжу те-

тожъа еджагъашхуэрщ, лъэпкъ просветитель цІэрыш. Де къызэрлъитэмкіи, Пушкин и усэхэр адигэбзекІэ зэзыдзэкиар а адигэ щІэнитъэлыш, усакІуэу къэтлъитэ хъунурщ. А гупсысэ лыукъуэдийри щІэгъэкъуэныншэкъым, ар пэж къыпцзызыщын куэд гъунэжу бгъуэтынуущ.

Адигэ тхыдэм, культурэм теухуа тхыгъехэм Берсей Умар къызэрхэшыжыр лъэпкъ щІэнитъэм и лэжъакІуэ къудейуэш. Абы ишІахэм ящыщын псом япэзи цІэ кърауэр 1853 гъэм къыдигъекІа «Шэрджэсыбзэм и алыйфбейрщ». Нэхъ мацІещ щыгъуазэр 1858 гъэм «Шэрджэсыбзэм и грамматикэр» абы зэрэзэхилхъам. И щхъэ течауэ зыри тепсэлтихъакъым лъэпкъ щІеблэбэр егъеджэн, щІэнитъэ гъуэгу нэхум тензэн, лъэнкыбызэр, тхыдэр, Іуэрыуатэр фІыуэ ялъатъужу гъесэн напицІа еджагъашхуэм хузэфІэклам, исэемыблэжу зэрыбгъэдэтам. Январым и 23-м 1850 гъэм къыщыщІэлзауэ июном и 27-м 1860 гъэм нэсихукІэ Берсейм шэрджэсыбзэ иригъэджац Ставрополь гимназием щІэс адигэхэри, усблэмэ урыс еджакІуэхэри. А лыякъылыфІэм и гъукІэгъесэнц иужыгуэкІэ лъэпкъ гхыдэм, литературэм, культурэм хэлхъэныгъэ хэлтэмэтхэр хуэзыщІэ Клашэ Адэлджэрий, Хьэтлохъушокъуэ Къазий икИи нэгъуэщи куэдхэри. Нэгъуэнц иминцами, апхуэдэ щІэнитъэлІ Іэзэхэр зэргитъэхъэзырыфа къудейм щхъэкІэ лъэпкъ ищІэрэ шыхъэрэ хуэфацэнц а егъеджакІуэ иным.

Аүэ, абы къыдэкІуэуи, Берсей Умар шурэ и исэрэ стауэ йолэжь лъэпкъ тхыдэм, Іуэрыуатэм, еzym етх художественнэ тхыгъехэр, адигэбзекІэ зередзекІ нэгъуэнц лъэпкъ тхакІуэ, усакІуэхэм я тхыгъехэр. Илжыпсту нобрей адигэ тхылъеджэр шымыгъуазэми, а еджагъашхуэм апхуэдэ лэжъитъэхэр зэрыгъэкІуэклам щыхъэт тхэхъээ сийкоми

ди зэманым къесащ. Зи сабийгъуэм къышышІэдза-
уэ гъашІэм и бэлыхъ куэд зыгъэва, зи иэгу щІекІа,
и зэманым тепицЫхъмэ, щІэнныгъэ куу зэзыгъэгъуэ-
та шэрджэс щІалэр художественнэ лэжыгъэ ин
зэришІеням хуэхъэзыр а ильэсхэм хъуат.

ГъещІэгъуэну екIуэкІаш Берсейм и гъашІэри.
Ар 1807 гъэм иджырей Мейкъуапэ пэгъунэгъуу щы-
та адигэ къуажэ цыкIум къышалъхуаш. Ильэсий
фІэкІ и мыныбжьу ар тырку пащэм иращэ. Акъыл
жан зыдизъагъу ныбжышІэм щІэнныгъэ иритину
пащэм мурад ешI, егъэджакIуэ къыхуештэри хъэ-
рыпыйбзэ, тыркубзэ, французыбзэхэр ирегъэдж.
Ильэс 18 щрикъум ар пащэм Париж сгъакIуэ икIи
ильэсишкIэ абы Ѣоджэ. Бэлыхъ куэд пыльу Бер-
сейм и хэку къегъэзэж, урысыдзэми къулыкъу щи-
щІэу щІедзэ¹. Лъепкъ щІэнныгъэншэм тхыбзэ хузэ-
гъэпэшын, абы и щІэнныгъэм зегъэужыным а
ильэсхэм къышегъэжъауэ абы Ѣедзэ. Къыдамы-
гъекIыу, дэІэныкъуэгъу къыхуэмыхъуу куэдрэ зыт-
райгъами, а зэманхэм Берсей У. шэрджэсыбзэм
алыфбей хузэргъэпэш, ар иужькIэ еzym гимназием
циргъаджэ еджакIуэхэм къагъэсбэшу хуожъэ.
Адыгэ щІэнныгъэлIым и тхыбзэр еджакIуэхэм ящІэ-
ним къышмынэу, уеблэмэ гъашІэм дэІэныкъуэгъу
зыщыхуашIыф зэрыхъуам тепсэлъхъу, Ф. Юхот-
никовым итхыжыгъаш: «Зы абэзэхэм зэхилъхъа
шэрджэс алыфбейр къагъэсбэпурэ щІэблэшІэ
щхъэхуэхэм ятхыжу щІадзащ езыхэм я уэрэдхэмрэ
таурыхъхэмрэ»². И цэ къримыIуэ щхъекIэ, мый-
дэжи Юхотниковым зи гугъу щищIыр Берсей
Умарц — лъепкъкIэ ар къызыхэкIар абэзэхэт.

¹ Епль: М. В. Краснов. Историческая записка о Ставро-
польской гимназии, Ставрополь, 1887, нап. 50.

² Ф. В. Юхотников. Письма с Кавказа, «Русское слово»,
1861, № 4, нап. 2.

Зи лъэпкъыбзэм алыфбеймрэ грамматикэмрэ хүзээзыгъэпэща Берсейм анэдэлхубзэр нэсу зэришціэм, абы зэрыритхэм, нэгъуещі лъэпкъ тхыгъэхэр абыкІэ зэрызериidзэкІым шэч къытепхъэ хъунукъым. Абы и щыхъэтш «Шэрджэс алыфбейм» адыгэбзэкІэ зэдзэкІауэ тхыгъэ зыбжанэ тридзар. Ахэм я мызакъуэу нэгъуещі тхыгъэ куэди зэдзэкІауэ а щіэнныгъэлІым зэриIам и гугъу щещіыж Іуещхэмаф Д. «Шэрджэс алыфбейхэм я тхыдэм» и тхыгъэм. Лъабжэ хуэхъуар нобэкІэ мыгурыIуэгъуэ дыдэми, абы зэритхыжыгъамкІэ, Берсей Умар урысыбзэм икИ нэгъуещіыбзэхэм я тхыгъэхэу тхыль зытIущ адыгэбзэкІэ зэридзэкІаш¹.

ЩіэнныгъэлІ щхъэхуэхэм занцIеу зэрыжаIэм тепщIыхъмэ, Берсей Умар художественнэ тхыгъэ зыбжани и Iэдакъэм къышIэкІац. Ар зэрыпэжыр уи ФIещ ящІ М. В. Краснов Ставрополь гимназием триухуа и тхылъым. А еджапIэм щIэс цыкIуухэм я пщыхъэшхъэ литературиэ зэIушIэхэр зэреIуекІым тепсэлъыхъурэ, а тхыгъэм абы мыр щитхыгъаш: «Гимназием и пещIэдзэ классхэм я еджакIуэхэр къеджащ пьесэхэм (усэхэрц зи гугъу ицIыр — Х. А.) урысыбзэкІэ, французыбзэкІэ, нэмыцэбзэкІэ, армэнэбзэкІэ, шэрджэсыбзэкІэ икИ тэтэрыбзэкІэ»². ФIещ щIыгъуейш а усэхэр пещIэдзэ классым цIэс езы цыкIуухэм зэхалъхъэжауэ. ЕджакIуэ нэхъыжхъэм ар зыхузэфIэкIын зырыз хэсами, хуэбгъэфащэ зэрыхъунымкІэ, апхуэдэ пщыхъэшхъэхэм нэхъыбэм щагъэзэшIар я егъэджакIуэм и тхыгъэхэрц. Апхуэдэ зэхуэсхэм еджакIуэ

¹ У. С. Зекох. Умар Берсей — просветитель адыгейского народа. Ученые записки АНИИ, т. 1, Майкоп, 1957, нап. 113.

² М. В. Краснов. Историческая записка о Ставропольской гимназии, Ставрополь, 1887, нап. 148.

ЦыкIу усэ къыцеджэнхэри ахэр кызызэджэнхэри гъэхъэзырыныр Берсейм и пщэ дэлт, ауэ а зэIу-щIэхэм щагъээзщIэн усэ адыгэхэм а зэманым яг-кым. Абы къыхэкIи ахэр езы егъэджакIуэм Iэмалыншагъэм ирихулIэрги е еzym зэхилъхъэн е. мыхъужиххэмэ, зэридзэкIын хуей хъурт.

ЗэридзэкIахэм нэмыщI Берсей Умар художест-
веннэ тхыгъэхэри итхуу зэрыштыам и щапхъэу
къаҳь абы и «Шэрджэсыбзэм и алыфбейм» ит тхы-
гъэ щхъэхуэхэр. Ахэр тхакIуэм зэрэйм, и щхъэкIэ
зэритхам шэч лъэпкъ къытримыхъэжу, адыгей щЭ-
ныгъэлI ЗекIуэхъу У. мыпхуэдэу етх: «Ёзыхэр
мынми, я гупсысэкIэ мыхъэнэшхуэ знIэ и басия-
хэмкIэ ерыщагъ хэлъу ар яужь ихъаш адыгей
художественнэ литературэ зэрызэригъэпэшыным.
Абыхэм ящыщ мыпхуэдэ тхыгъэхэр: «Адакли-
Тыр», «Цыхумрэ лЭныгъэмрэ», «Щалэр», «Ба-
жэмрэ дыгъужымрэ» икIи нэгъуэщIхэри. Набдээ-
губдзаплъагъ хэлъу авторым ахэм къыцигъэльэ
гъуаш цыхубэм хуэмыхыж и гъандIэ хъэлъэр.
дэкъузэныгъэр, тхъэмышкIагъэр икIи, абы къиде-
кIуэуи, гъашщIэм абы хуйIэ лъагъуныгъэр, сыйм
дэжи ар пэжагъымрэ захуагъымрэ зэрыщIэкъур»¹.

Апхуэдэ Iуэху еплъыкIэм тетщ ГъукIэмыхъу
Луббэчыри. А тхыгъэ дыдэхэм я цIэхэр къребжэкI-
ри, щIэнныгъэлIым а «...басняхэр илъэснице нэхъы-
бэ ипэкIэ Берсей Умар...»² итхауэ жеIэ. А тхы-
лъым ихуа таурыхъ, хъыбар, гушыIэ псори, а щЭ-
ныгъэлIитIым зэрыхуагъэфащэм тепщIыхъу, Бер-
сей У. и художествениэ тхыгъэхэу убжыныр пэж-

¹ У. С. Зекох. Умар Берсей — просветитель адыгейского народа, Ученые записки АИИИ, т. 1, Майкоп, 1957, нап. 112—113.

² ГъукIэмыхъу А. Берсей Умар и басняхэр, «Iуашхъемахуэ», 1963, № 1, нап. 86.

къым. Ахэм языныкъуэхэр тхакIуэм хъэрып е тырку литературэхэм къыхихаш, адрайхэр адыгэ ГуэрыIуатэм къышигъуэтыгъэнуш. ЖыпIэ хъунукъым, цыыхубэм и гъашцIэри ныбжэгъу ЗекIуэхъум зэрыжыхуйIэ кууагъыр иIэу ахэм къышыгъэлъэгъуэжауи. А тхыгъэхэм я нэхъыбэм ящIэль щIагыбзэр пэжым, захуагъэм, хъэл-щэн дахэ, къекIу зэрызрахъэным дэтхэнэ зыри къыхуеджэнырш, щIэблэшIэ къэхъур абы щIэпIыкIынырш. Социаль-иэ зэхуэмыдэныгъэ, тхъэмьщкIагъэ а лъэхъэнэм щIахэр къэгъэлъэгъуэным Берсей У. и тхыгъэхэр зэрыпIэшIэри наIуэ пщIын папщIэ щапхъэ хъунуш а щIэнагъэлIитIым зи цIэ къраIуа абы и дэтхэнэ зы тхыгъэри. ТхакIуэм къиIэт упищIэхэр адыгэ псы-сэхэм ешхуу, щIагъуэкIэ къацхъэшымыкIыу зэпкъ-рихуу, абы и традицэм тету тхэуэ зэрыштам и щыхъэту къэтхъынщ абы и басня «Бажэмрэ дыгъу-жымрэ». Мис ар: «Зы бажэрэ зы дыгъужье зэблагъэт. Ахэр зэгъусэу ежъэри зы хадэ хуэзац. Хадэм и бжыхыр банэкIэ гъэбыдати, хъурейуэ къажыхыри зы дыхьэпIэ къагъутац. Бажэм хуэ-быхъут дыхьэпIэр, дыгъужым хуэзэвт. Бажэр гуп-сэху дыдэу, дыгъужыр ерагъыурэ а дыхьэпIэмкIэ дыхьэхэмэ, хадэм имыт щIэкъым. Бажэм хадэм къызэрикIыжыныр хьисэп ищIаш. Дыгъужым къыIурыIэфIэурэ зэгуэудынм нэсиху пхъэшхъэ-мышхъэхэр ишхац. Хадэплъырим ар къынцищIэм зы баш къиштэри яужь къихъаш. Бажэр зэрыпсы-гъуэу а дыхьэпIэ гуэримкIэ дэлъэтыжри ежъэжац. Дыгъужж шхэшар дыхьэпIэм дэмыхуэжу хадэм къинаш. Хадэплъырим абы къылъэшIыхъэри ба-шымкIэ еуэурэ ныкъуэлIэ ищIац дэкIыжац»¹. И

¹ ГъукIэмыхъу А. Берсей Умар и басняхэр, «Гуашхъэм-хуэ», 1963, № 1, нап. 87.

тхыгъэхэм яшІэлъ гупсысэ нэхъышхъэхэр езы тхакІуэм кызэрыгуры Іуэжми пэжу щыболъагьу Берсейм и басняхэм губжыныгъи гужыгъэжь ткІин зэрышІемылъыр. ИщхъэкІэ къэтхъа басням щІэль гупсысэр мыпхуэдэущ еzym кызэрыгуры Іуэжыр: «Мыр зыхужа Іэр: ГуашІэрэ былымрэ си куэдш жышІэу ушымыкІ, икІэм утеунэхъуэнц. Щхъэгъэтинш, щхъэгъэфІынми мыгъуэ уишІыниц»¹.

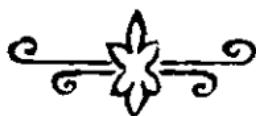
Адыгэ Іуэры Іуатэм къышигъуэта, къыхиха тхыгъэ зыбжанэми ушыхуозэ Берсейм и тхылъым. Апхуэдэхэш «Пшиналъэ» зыфІища усэр, псальэжъхэр.

Тхыгъэ щхъэхуэхэр КъуэкІыпІэ лъэпкъэм я Іуэры Іуатэм, литературэм къышигъуэташ Берсей У. Ар зэрыпэжыр къыбжа Іэ ахэм я купшІэхэм, гъэпсыкІэхэм, щІэ зэрахъэхэм. Апхуэдэш «Сондэджэрыымрэ жыакІэупсымрэ», «Уэзырыымрэ джэгуакІуэмрэ», «Хъэрып» хъыбархэр. Ахэм яицицу псом нэхърэ нэхъ гъэшІэгъуэныр «Уэзырыымрэ джэгуакІуэмрэш». Берсей У. къыдигъэкІыним ипэ къи-хуэу а таурыхъыр лъабжъэ хуищІаш «Къэжэр гу-шы Іэ» («Персидский анекдот») и рассказын адыгэ тхакІуэ Къаз-Джэрий. ЗэшхъэццыкІыныгъэ тІэкІу-хэр яІэми, а тур зым, къызэрытракхар, нобэ гъуэ-тыгъуими, къызэрытепшІыкІар науэш.

Щапхъэ къэтхъахэм къагъэлъагъуэри, Берсей Умар щІэныгъэ, еджэныгъэ ІуэхукІэ и лъэпкъым хуищІахэм нэмыщи, тхакІуэ-усакІуэуи щытац, и художественнэ тхыгъэ псори нобэкІэ зэхуэхъэсы-жа, къэхута мыхъуами. Араш, шеч лъэпкъ хэ-мылъу, урыс усакІуэшхуэ А. С. Пушкин и усэхэр япэ дылэ адигэбзэкІэ зэзыдзэкІар, адигэхэр, зы-убгъуша ар мыхъуами, япэ ахэм щыгъуазэ яхуэ-

¹ ГъукІэмыхъу А. Берсей Умар и басняхэр, «Іуашхъэма-хуэ», 1963, № 1, нап. 87.

зыщIар, абы и усэхэм я мыхъэнэр къызыгурыйаар, лъэнкъитIым — адыгэхэмрэ урысхэмрэ — я литератуэрэмрэ культурэмрэ нэхъри нэхъ быдэу зэпышIэным псэемыблэжу телэжъар. Адыгэ лъэпкъ тхыдэм, литературэм, щIэныгъэм Берсей Умар хэльхъэныгъэ гъуэзэджэ хуищIар нэхъ кууэ зэпкърыхамэ, тхыгъэуи абы и Іэдакъэ къышIэкIахэр псори къахутэжамэ, лъэпкъ щIыхыыр абы и цIэ лъапIэм нэхъри иIэтынт, адыгэ тхыдэм, культурэм и вагъуэ нурхэм ящыщ зыуи увынт.

КЪАЗБЭЧ (АХЪМЭТЫҚҮЭ) Ю. И ГЬАЩІЭМ И КЪЕКІУЭҚЫҚІАМ И ІУЭХУҚІЭ

Адыгэ литературэм и тхыдэм теухуауэ иужь зэман дыдэхэм къыдэкІа тхыгъэ зыбжанэм куэдрэ и цІэ къышраIуэ, щитетсэлъыхъ хъуаш тхакIуэ гуэрим. Ар Къазбеч (Ахъмэтыкъуэ) Ю. Абы и цІэр къызэращІэрэ, и тхыгъэхэр къызэрахутэрэ куэд щІами, нобэр къыздэсым тхакIуэм и лэжыгъэм хуэфащэ пщІэ зыми иритакъым, купщІекІи гъэпсыкІекІи зэхуэмыйдэ и художественнэ тхыгъэ куэдры зэпкърыхыным зыри елэжъакъым. Лъэпкъ литературэм и тхыдэм елэжь щІэнзыгъэлIхеми бгъэдыхъэкІэ гуери хуалакъым а тхакIуэм. Языныкъуэхэм къалъытэ ар адыгэ литературэм и тхакIуэу, лъэпкъ литературэм и тхыдэм зэрышыщым шэч къытрамыхъэжу топсэлъыхъ и тхыгъэхэм. Лъэпкъ литературэм и гъуэгуанэр къэзыгъэлъэгъуэжын, зыIубз зыщыну зи къалэн тхыгъэхэм абы и фІицІи и IеицІи жаIэркъым. Ар зэрышыIа дыдэр ябзыцІ, дунейм ар темыта е абы и Iуэхум зыри хамышIыкIыфэ зытрагъяуэрэ.

Къазбеч (Ахъмэтыкъуэ) Ю. тетхыхъа дэтхэнэ зыми бгъэдыхъэкІэ абы хуйIэм я гугъу дымышIими,

щІэнныгъэлI зырызхэр абы зэрыхущытыр, и творчествэм зэреплъыр мыбдеж къышытхым нэхъ пэжу къыдолъытэ. Абы и лъэныкъуэкIэ псом япэ нэхъ тегъэшIапIэ пицы хъунущ Кавказ бгырыс лъэпкъхэм я ІуэрыIуатэмрэ литературэмрэ куууэ хэзышIыкIыу щыта, ахэм тхыгъэ зыбжани тезуухуа щІэнныгъэлI Корзун В. Б. и гупсысэхэр. Шэшэн-Ингуш тхылъ телзапIэм 1966 гъэм къышыдэкIа «Севернэ Кавказым и бгырыс лъэпкъхэм я литературу» тхылъым а еджагъэшхуэм мыпхуэдэу Ѣитхащ: «КІэщым и традицэхэм зыкъомкIэ пашац е 19-нэ лIэшIыгъуэм и кІэмрэ е 20-нэм и пэшIэдзэмрэ псэуа, тхыгъэ куэд зи ІэдакъэшIекI адыгей тхакIуэ Къазбэч (Ахъмэтыкъуэ) Ю...»¹. А Іуэху еплъыкIэм тетиц адыгэ литературэхэм куэд ѢшIауэ елэжь щІэнныгъэлI Хъупсырокъуэ Хъызыри. Черкесск къалэм 1968 гъэм къышыдэкIа «Адыгэ литературэхэм я зыужыныгъэм и гъуэгухэр» тхылъым Къазбэч (Ахъмэтыкъуэ) Ю. и творчествэм теухуауэ абы мыр щетх: «Литературэм щІэин зыубгъуа къэзыгъэна, е 19-нэ лIэшIыгъуэм и кІэмрэ е 20-нэм и пэшIэдзэмрэ псэуа адыгэ тхакIуэ нэхъ ии дыдэш Къазбэч (Ахъмэтыкъуэ) Ю.»². Зэрыадыгэм шэч къытромыхъэжу, абы зэпкърех тхакIуэм и тхыгъэ нэхъ ину лъэпкъ гъашIэр къышыгъэлъэгъуэжахэр. И тхыгъэм ар зыубгъуауэ Ѣитопсэлъыхь «Зи шыпхъум папшIэ зи псэ зыт», «УнэIут», «Командирим ипхъу», «Дахагъэм и зэфIэкIыр», «Лей», «Пэжым и лъыхъуакIуэ» рассказхэм, «Къалэн хъэлъэ» шэрджэс драмэм.

¹ В. Б. Корзун. Литература горских народов Северного Кавказа, Грозный, 1966, нап. 22.

² Х. Х. Хапсироков. Пути развития адыгских литератур, Черкесск, 1968, нап. 37.

Ауэ, гъэццэгъуэныракъэ. Хъупсырокъуэ Хъ. и тхылъыр къышыдэкъа гъэ дылдэм урысыбзэкъэ дүнейм къытекса, адигэ литературэм и гъуэгуанэр къышыгъэлъэгъуэжа «Къэбэрдей литературэм и тхыдэм теухуа очеркхэм» а тхакъуэм екИи-фыкъи зы псалье щыхужылакъым. Уегупсыс зэрыхъунымкъэ, ар «щIэнныгъэншагъэм» къыхэкъакъым, ауэ гурыIуэгъуэ дылдэкъым зэпхар.

Зыми жиIэркъым лъэпкъ литературэм и тхыдэм нэуфIыцI-щхъэрыуэу бгъуэт псори хэгъэхъэн ё хэтыну зыхуэфащэр абы пэIэнцIэу щыгъэтын хуей-уэ. ПшIэр, щIыхыр къэзыхъам, зылэжьам, зыхуэфащэм, тфIэфI-тфIэмыфIми, сыйт хуэдэ къару ед-мыхъэлIэми, зы зэман лъысыжынущ, ауэ нэхъы-фIат, захуагъэт зэрытхузэфIекIкъэ ар тэмээ нобэ тхуэццыфатэмэ, лъэпкъ тхыдэм дэтхэнэ зими Ѣы-льыс щIыпIэр щеттыжыфатэмэ. ИтIанэт лъэнкъ литературэм и тхыдэр нэгъэса щыхъуныр, къару нэс абы щигъуэтыныр, щуагъэ, зэгурымыIуэны-гъэхэм пэIэнцIэ абы зышиццыфыныр.

Ауэ абы къыдэкъуэуи, къезэгъкъым лъэпкъ тхылъеджэр, зи литературэр фыуэ зылъагъухэр гуитI-щхьитIу, Iуэхур зытетыр ямыщIэу щыбгъэ-тынри. Нобэ ахэр ерэ-фырэ зэхээзымыщIкI саби-нжкъым, ахэр кууэ щигъуазэш дунейпсо литерату-рем и тхыгъэ нэхъыфI дыдэхэм, ихужымыIэну за-уяац ахэм я зэхэццыкI, гупсысэ, дуней еплъыкIэ-хэм, уи дзыхь ебгъэзу, уашымышынэу сыйт хуэдэ Iуэхури епхъэлIэ, яхуэпIуатэ хъунуш. ИджыпстукIэ абы и фIэш зэрыпщIыныр, ар къызэрыптихъэкъуфы-ныр пэжырщ, ауэ Ѣыуагъэшхуэш зэзэмийэ ар Iэ-гъуапэм зэрыщидгъэпщIур, сэтей тщIыну дзыхь зэрыдмыщIыр.

Къазбэч (Ахъмэтыкъуэ) Ю. и Iуэхум и пэжы-Пэр иджыпстукIэ куэдым яцIэркъым, псон я деж-

КИ ИЭХЪ ГУРЫЛУЭГЪУЭ ХЪУН ПАПЩІЭ, ДЭ ДЫЗЭРЕНЛЪЫМКІЭ, АБЫ МАЩІЭУ КЫТЕУВЫІЭПХЪЭШ. АДЫГЭ, ИЭГЪУЭЩІ БГЫРЫС ЛЪЭПКЪ КУЭДЫМ Я ІУЭРЫЛУАТАР КЫШЫГЪЭСЭБЭПА, АХЭМ Я ГЬАЩІИ, ТХЫДИ, ХАБЗИ ФІНУЭ ЗЫЩІЭ ИКІИ КУУУЭ КЫШЫГЪЭЛЪЭГЪУЭЖА ТХЫГЪЭ ЗЫБЖАНЭ ИЛЪЭС ЗЫХЫБЛЫМ УРЫСЫБЗЭКІЭ А ТХАКІУЭМ КЫДИГЪЭКІАЦ. ЖУРНАЛ, ГАЗЕТХЭМ ТРИДЗАХЭР ХЭМЫТУ, А ЗЭМАНЫМ ДУНЕЙМ КЫТЕХЬАЩ АБЫ И ПОВЕСТХЭМРЭ РАССКАЗХЭМРЭ ЩЫЗЭХУЭХЬЭСА ТХЫЛЬ ЗЫБЖАНЭ. ЩЫПІЭ ПЫУХЫКІА ЗЭРЫШЫМЫПСЭУАМ ИКІИ КУЭЛ КҮКІУХЬУ ЗЭРЫШЫТАМ И ЩЫХҮЭТЩ АБЫ И ТХЫЛХЭР КЬАЛЭ ЗЭХУЭМЫДЭХЭМ КЫЗЭРЫШЫДЭКІАХЭР — АХЭМ Я ЖИНТХЭМ ТЫБОЛЪАГЪУЭ МЭЗКУУИ, ОДЕССИ, ВЛАДИКАВКАЗИ, БОБРУЙСКИ.

ЛЪЭПКЪ ТХЫДЭР, ІУЭРЫЛУАТАР, ГЬАЩІЭР, ХАБЗЭР КУУУЭ КЫЗЭРИГЪЭЛЪАГЪУЭМ УКЬЫТЕМУВЫІЭХХЭМИ, И ТХЫГЪЭ КУЭДЫМ МЫЗЭ-МЫТІЭУ ТХАКІУЭМ КЫНЫЦЫЖЕІЭ ЕЗЫР АДЫГЭ ЛЪЭПКЫМ КЫХЭКІАУЭ, АНЭДЭЛХУБЗЭР ИШІЭУ, ДЭНЭ ЫХУЭМЫЗАМИ АХЭР ИГҮЭКҮҮШУ. А ПСАЛЬЭХЭР УИ ФІЭЩ ЗЫЩІЫНУ ЩАПХЪЭ КУЭДИ АБЫ И ІЭДАКЪЭМ КЫШІЭКІА ТХЫГЪЭХЭМИ КЬАХЭБГЪУЭТЭНУЩ.

ТХАКІУЭМ КЫДИГЪЭКІА И ТХЫГЪЭ ПСОРИ ДИ ДЕЖ КЬЭСА ЫХҮЭКІЭ, НОБЭР КЫЫЗДЭСЫМ НЭСУ ІУПЦІ ЫЛАКЪЫМ АР КЫЗЫХЭКІАР, И ГЬАЩІЭМ И КҮЕКІУЭКІЫКІАР, ИУЖЬКІИ И НАТІЭ ХЪУАР. ЗИ ЯПЭ ЛЪЭБАКЪУЭР ЛИТЕРАТУРЭМ АПХУЭДЭУ ЕРЫШУ ЩЫЗЫЧА, ЗЭМАН КІЭЩІЫМ ЕХҮҮЛІЭНЫГЪЭФІХЭР ЗЫІРЫЗЫГЪЭХЬА ТХАКІУЭМ ИУЖЬРЕЙ И ТХЫЛТЬЫР 1902 ГҮЭМ КЫДЕГЪЭКІРИ, И ЦІИ И ТХЫГҮИ ЛИТЕРАТУРЭМ ХОКІУЭДЫКІ, КЫНЫЦЫЩІАР ЗЫМИ ИМЫЩІЭУ. ЯЗЫНЫКҮУЭХЭМ ХУАГҮЭФАЩЭ АР ПАСЭУ ЛІАУЭ, АДРЕЙХЭМ КЫЗЭРАЛТЬЫТЭМКІЭ, АР ТЫРКУМ ЗЭШІХЬЕЕНЫГЪЭ А ЛЪЭХҮЭНЭМ КЫШЫХЪУАМ ХЭКІУЭДАЩ.

МЫ ТХЫГЪЭМ ДЭ ЗИ ГУГЪУ ЫСЫТЦЫНЫР Къазбэч

(Ахъмэтыкъуэ) Ю. и гъацІэм и къекІүэкІыкІа къудейриц, абы дыщытепсэлъыхъкІи къэдгъесэбэ-
пыныр архивым къышыдгъуэта материалхэмрэ-
тхакІуэм и тхыгъэ щхъэхуэхэм еzym теухуауэ щы-
жнІэжахэмрэш.

* * *

Бобруйск къалэм щыпсэу Черняк С. З. Къаз-
бэч (Ахъмэтыкъуэ) Ю. и Іэ щІэдзауэ хуигъэхъ
письмор февралым и 28-м 1901 гъэм полицэм и
деларатаментым щэхуу зыІэригъэхъац. Абы итт
пащтыхым и тІасхъэшІэххэм ягу иримыхын, күэ-
дым зэхебгъэх мыхъун мыпхуэдэ псальхэр: «Гъа-
щІэмкІэ арэзы фыхъуауэ зыщыфлъытэж сыхъэт
дыдэхэм фигу къэвгъэкІыжит фызыхуей псор
вгъуэтныр зи фыщІэр а хъугъуэфІыгъуэхэр зэ-
зыгъэпэш лэжъакІуэ минхэр, н. ж. рабоче цыху
 псор зэрыаар: ахэр езыхэр щІакхъуэ Йыхъэншэу
 ицысхэш, сыт щхъэкІэ жыпІэмэ я лэжъигъэм къы-
 пэкІуэу къаІэрыхъэр кІэпЛейкІэщи... Сызэригугъэм-
 кІэ, сэ жысІэр фэ къывгурыІуац, зытевгъэлъель
 гъацІэм еплъыкІэ пхэнж фыхуиІэхэм я лъахъэр.
 Фигу къэвгъэкІыж зэтекІуадэ, тхъэмьщикІагъэ зы-
 тель къуэш миллионхэр зэрышыІэр, фегупсысит
 сыт хъуэспасІэ цыхум иІэн хуейми¹. Письмор
 зытхым, абы къыдэкІуэу, и цыхугъэм хъыбар ире-
 гъацІэ Бобруйск газет къышыдигъэкІыну зэrimу-
 радыр, абыкІэ хуит зэрацЫин тхылъ зэригъэпэшы-
 ну Бытырбыху күэд мышІэу зэрыкІуэныр, а газет
 ицхъэхуитымкІэ лІэшІыгъуэ жейм хэт къалэ
 цыкІум и цыхухэр къигъэушыну зэрыхэтыр. Ап-

¹ Центральный государственный архив Октябрьской Революции, ф. ДП—ОО, оп. № 1901, ед. хр. 235, нап. 1.

Юрий Клан-Рекъ.

ЧИРКЕССКИЕ РАДСКАЗЫ.

ТОМЪ I.

МОСКВА.

ИЗДАНИЕ ПОЛК. К. К. КУРОЧКИНА.

1896.

хуэдэ Йүэхухэм я зэхэгъэкыным куэдрэ зригъэлдэлэу емыса къэрал күеци Йүэхухэмкээ министрын ткийуэ унафэ хуеци тхыгъэ Йүэхухэмкээ управление Нэхъышхэм а газетыр къыдэгъэкыныр хуит имышыну.

Зэман куэд дэмькыгу Одеессэ и полицэм къегъуэт нэгъуещи зы письмо щэху, Лондон щынсэу урыс революционер — эмигрант Феликс Волховскэм деж ирагъехь. Абы итыр нэхъ шынагъуэжт, полицэм игу техуэнкИ Іэмал зимыИэт. Ар къызыбгъэдэкI Еминдисалов Мухъэмэтэм мыр абы щетх: «Сэ фэ синьволъгу хъыбар къэзывгъэцИэну сыйхуэдэ щыкIэкIэ урыс щхъэхуит прессэм къидигъэкI тхылъ, брошюре псори къысIэрыхъа хъуни. Константинополь сышыпсэуам сэ а тхыльхэр къэзгъуэтнири седжэнри схузэфIэкIт, ауэ иджы сэ гугъу сохь: ауэ сэ хуабжьу сыхуйт ахэр си урысыщыим щызэбгрызгъэкIыну. Нэхъышхъэжуи сэ си мурадыр ахэр хъэрыпыбзэрэ тыркубзэкIэ зэздээкIыу си хэкуэгъухэр къеджэф сиынырт»¹. Абы иэмьшкIэ Ф. Волховскэм абы хуетх «гупсысэ мыхъумыщIэхэр» зэриIуатэм щхъэкIэ ар ягъэтIысауэ щытауэ, Ишэр зыIыгъуу зэуэн ныбжъэгъухэр абы иIэу, тIэкIуи тхэуэ, дзэм къулыкъу щызыщIэхэмрэ фабрикэм и лэжъакIуэхэмрэ япышIауэ. Еzym теухуауэ письмом и кIэм абы мыр петхэж: «Си лъэпкъкIэ сикъэбэрдей мусльымэнш. Кубань областым сышыщщ»².

Одеессэ полицэм и тасхъэшIэхэм а къалэм щыпсэууэ къахуэгъуэтакъым Еминдисалов Мухъэмэт. Абы иужькIэ Одеессэ и жандармхэм я управленем и унафэшIым мартым и 16-м къыIэрохъэ

¹ ЦГАОР, ф. ДП—ОО, оп. № 1901, ед. хр. 235, нап. 4.

² Аар дыдэм.

полицэм и департаментым и телеграммэ гуашцэ. Абы мыр гъээштэн хуейуэ ткайиуэ къигъэувырт: «Еминджалов (мы унэцээр зэрытхар тхыгъэхэм щызэтехуэркын — Х. А.) Мухьэмэткээ зэджэжу, и лъэпкъекэ Кубань щыщ къэбэрдей-муслынмэну, хъэрыныбзэмрэ тыркубзэмрэ щыгъуазэу, и дуней сплъыкээ тэрористу зыгуэрым пыштэнгъэ хуйшэц эмигрант Феликс Волховскэм. Ази гугъу тщым корреспонденцэхэр къылэрохъэ мы адресымкээ: Одессэ и почтамт, до востребования, К. Б. А. Одессэ щылэнущ мартым и 20-м нэс, итланэ къуэнущ Мэзкуурэ Бытырбыхурэ. Политическэ къэхукэ япэм ягъэтлысауэ щитащ, лъэхъуэщым исащ мазэ 13-кээ икли куэд Ѣлакъым щхъэхүйт къызэращыжрэ. Икшылэкээ къэфхутэ а цыхур зиншысыр, къэлъыплъакуэ вгъэув икли зережээмкээ телеграммэ къытхуевгъехх»¹.

А унафэм икль иткээ Одессэ и полицэм а адресымкээ жэуал пэплъэр псынщэу къехутэ икли мы-пхуэдэ телеграммэ департаментым ирет: «...а адресымкээ лисьмохэм поплъэ Одессэ щыщ мещанин Эттингер Григорий Яков и къуэр, февралым и 17-м Мэзкуу къиклар, ильэс 30 зи ныбжыр, зи динкээ православнэр, зи йэшлагъэкээ литераторыр, Къазбэч Юрий зи исевдониму газетхэу къулыкъу щызыцээр»².

А псом иужькшэц полицэм «Къэбэрдей Эттингер Григорий Яков и къуэм (литературиэ псевдонимыр Къазбэчц)» и йуэху щэху щхъэхүэу къыщызэригъэпэшар икли дзыхь зыхумыц, ахэр хуабжыу зыгъэшына мещаниныр къызыхэклай, абы и псэукээм и екйуэклыклай, и хъэл-щэни къэхутэным.

¹ ЦГАОР, ф. ДП—ОО, оп. № 1901, ед. хр. 235, нап. 9.

² Аар дыдэм, нап. 6.

къэштыым ишийидзэр. «Зым хуэмыйг хъэдрихэ күэркъым» жыхуа зам хуэдэу, полицэм и «къэхутеныгъэ» иригъэкүэклихэрц Къазбэч (Ахъмэтыкъу) Ю. и къекүэклихар къэзыгүэтэжу иджыпсту дызышыгъуазэр, псор дыдэр мыхъуми, абы и гъашгээ гъуэгум нэхъ зыубгъуаэ нэгасэ дыхуэзышыжыр.

Зэрыгуры Йуэгъуэши, пащтыхъ полицэм и унафэшI нэхъ лъагэ дыдэхэм я деж зи цIэ нэса, зи Йуэху зэрахуэ а Цыхур зицШысым и къэхутэнэр нсом ялэ зи пщэ къыдэхуэр Одессэ и жандармхэм я управленэрт. Къазбеч и унагъуэр а къалэм щылэскIэ, я паспорт, пропискэхэр къэпщытэнри, адэанэм, унагъуэм ис бынхэм е гъунэгъужэрэгъухэм щIэупщIэнри абы полицэм нэхъ тыншу щызэфИгъекIыфынут, шэч хэмэлъуи абы щызэхуэхъеса-хэм дзыхъ нэхъ хуэпщI хъунуи къышIэкIынт. Йуэхур зыIутыр тэмэму зэхигъекIа нэужь, Одессэ и жандармхэм я Управленэм и унафэшIым апрелым и 4-м 1901 гъэм полицэм и департаментым и директорым мыр хуитхыгъац: «...щIыхъ фхуэсщIу хъыбар фызогъацIэ, «Еминаджаров Мухъэмэтү» Iэ щIэзыдзу мартым и 4-м Ф. Волховскэм письмо хуезыгъехъар, шэч лъэпкъ хэмэлъу, нэгъуэшIу къышIэкIынкъым литературнэ псевдониму «Къазбеч» зезыхъэ Этtingер Григорий нэхъ мыхъумэ. А Этtingер пэж дыдэу лъэпкъкIэ къэбэрдейш, Къазбеч унэцIэр зезыхъэ мусльымэну щитащ, и са-биигъуэм чыристан диням ирагъэхъа, Этtingер къуэ ишIа икИи литературнэ псевдониму зи мус-льымэн унэцIэр къыхэзыхыжарщ»¹.

Езы́м кы́ыхуатх письмо фі́екі полицэм Къазбэч
(Ахъмэтыкъуэ) Ю. тэухуауэ зэригъэпэща Йуэху щэ-

¹ ЦГАОР, ф. ДП—ОО, оп. № 1901, ед. хр. 235, нап. 10.

хум илъес псокІэ тхыгъэ лъепкъ къыхэхуэркъым, абы и гугъу ящЫркъым. ИужыIуэкІэ, 1902 гъэм и мартым, илъес дэкІа нэужь, Минск и жандармэхэм я управленэм Къазбэч (Ахъмэтыкъуэ) Ю. и гъашІэм и къекIуэкIыкIар къэзыгъэльягъуэ тхыгъэ ин зргъэпэц икІи ар мартым и 20-м 1902 гъэм полицэм и департаментым хуегъэхь. Абы и зэхэльхъэныр Одессэ и жандармхэм къыфIахыу Минск губернэм и жандармхэм я пщэ иралхъэныр, уегупсыс зэрыхъунымкІэ, къызыхэкIар Къазбэч (Ахъмэтыкъуэ) Ю. дзэм къулыкъу Минск губернэм щыщ Бобруйск къалэм зэрыщицIарш, а къалитIым я лъэхъуэшхэм ягъэтIысауэ куэдрэ зэрыцIагъэссыгъэннырш.

Шыуагъэншэкъым, ныкъусаныгъэншэкъым Минск и жандармэхэм Къазбэч (Ахъмэтыкъуэ) Ю. теухуауэ зэхалхъа тхыгъэр, ауэ уи фIэц умыщIуи хъунукъым абы щыжыIахэм я нэхъыбэр, еzym и тхыгъэхэр щыхъэт ахэм щатехъуэжкІэ. Iуэхум хэлъ тхылымпIэ щхъэхуэхэм зэцхъэшцыкIыныгъэ машIэхэр яIами, мыбы пыухыкIауэ япэ щыжайац Этtinger Григорий Яков и къуэр (Къазбэч) къышалхъаар. Тхыгъэм къызэрышыгъэльэгъуамкІэ, ар 1870 гъэрш. Абы къидэкIуэуи Этtingер зэлIзэфызым — Яков Григорьевичрэ Раисэ Лазаревнэрэ — къызэрышIэкIымкІэ, сабиих яIаш — щIалищрэ хъыдджэбзищрэ — икІи ахэр псори Тифлис щынсэуаш, 1886 гъэм Одессэ къалэм Iэпхъуэху. Тхыгъэр зэхээзылхъам пыухыкIауэ жиIэркъым Этtingер бынуагъуэм а щIалэр — Григорий — къуэ ищIауи, и лъепкъкІэ ар адыггэу щытауи. Абы къыхэкIики, зэ еплъигъуэкIэ, фIэц щIыгъуейш апхуэдиз сабий зиIэ унагъуэм хамэ бын къуэ ицIыныр, ипIыныр. Апхуэдэу щытмэ, итIанэ Одессэ и жандармхэм ятхар пци мэхъуж, мэлъэлъэж. Ауэ

а Іуэхум нэгъуэцІу усплъынри, дэ къызэртыфІэшІымкІэ, щуугъашхуэу щыткъым. Григорий (чыристан диним ихъэн ипекІэ цІэ зэрихъар Герш-Беркиц — Хь. А.) быным и нэхъыжьщ. Япэ ильэсхэм щхъэгъусэхэм бын ямыгъуэтамэ, яІэими гутгъе хахыжамэ (апхуэдэ къышыхъу куэдрэ щыІэш) ахэм, хуэбгъефаще зэрыхъунымкІэ, япІыну зыгуэр къаштэгъену къышІэкІынущ. ИужкІэ, езыхэм бын къашыщІэхъуэжым, абыхэм я бжыгъэр сый хуэдиз мыхъуми, къуэ ящІа щІалэр зэлІзэфызым яхухыфІэдзэжагъэнкъым.

И щхъэ течауэ жимыІэми, тхыгъэр зытхам къыбурегъяІуэ унагъуэм а щІалэр зэрыхэмзыагъэр, пэІэшІэу нэхъыбэр щытам нэхъ къызэриштэр. Абы зэрыштхамкІэ а «...Эттигер Григорий Яков и къуэр (Къазбэчыр) и щІалэгъуэ дыдэм къышыщІэдзауэ къэкІухъыныгъэхэмрэ Іуэху гъэшІэгъуэн куэдымрэ хеташ»¹.

Абы нэмыщІкІэ, зэрыхабзэу, а унагъуэм ибзыщІуи щытагъэнущ а щІалэр къуэ зэращІар. А Іуэхум и пэжыпІэр къышыгъэлъэгъуаи хуэгъефэшэгъуейщ Григорий зэрихъа и тхылъымпІэхэмни. Арауэ къышІэкІынущ Минск губернэм и жандармхэм ягъэхъэзыра тхыгъэм абы теухуауэ зыри щыщыжымыІар, ахэр зытепсэлъыхыфыныр дзэм къулыкъу щызыщІа Эттигер Г. Я. и тхылъымпІэхэм ита къудейхэрш.

Гу зылъитапхъэу нэгъуэцІ зыгуэри хэлъщ мы Іуэхум. А лъэхъэнэм Кавказым сабий къышыбгъуэтини иккукІэ тыншт, ахэр дэнэ щыпІигъунэжу щатырт, щащэрт. Псоми зэращІэши, а ильэсхэм адигэ лъэпкъхэр гъэпцІагъэрэ шынагъэцІэ Хэкум ирагъэІэлхъукІаш мин бжыгъекІэрэ.

¹ ЦГАОР, ф. ДП—ОО, оп. № 1901, ед. хр. 235, нац. 27.

ТхъэмьщкIагъуэшхуэ зылъыса бгырысхэм я бынхэм, сыйт хуэдизу ахэр мыІэфІхэм, я мэжэшІалIагъэрэ лIеныгъэрэ зрамыгъэлъагъун е я лъахэжым къранэн щхъэкIэ ябгынэхэрт, зыІепагъэкIыфхэрт. Ягу къышIитхъуу зи Хэку дахэр къэзыгъанэ адигэхэм бэлыхърэ хъэзабу а ильэсхэм ятельар, я Іэпкълъэпкъ къыдэкIа я бынхэр ящэжынам залымыгъэ ткIийм зэрыригъэзар зи нэгу щIэкIа гуэрым мышхуэдэу ар къегъэлъэгъуэж: «Тыркум зэрыкIуэн икIи абы нэсүм зыхуей-зыхуэфІхэр зэрыщызэрагъэпэшын ахъшэ къабзэ хуей хъуа иІепхъукIхэр щэхуакIуэхэм я лъабжъэм егъэзыпIэ лъэпкъ ямы-Іэу щIэхуаш. Иужьрейхэм уасэ пуд дыдэхэр ягъэуванц; ильэсипшI пэс зи ныбжь хъыдджэбз, щIалэ цIыкIуэхэр ящэрт дыжыни соми 10-м къынцыщIэдзауэ 30-м нэскIэ, выр соми 5 е 3-кIэ, жэмыр — 3 е 2-кIэ»¹.

Минск и жандармэхэм зэхалъхба тхыгъэхэм къызэрыщагъэлъэгъуамкIэ, Этtingер Григорий 1888 гъэм Ашиновыр зи унафэшIу Абиссинием (иджы Эфиопиим — Хь. А.) япэ ягъэкIуа урыс экспедицэм хеташ. Ар зэрыпэжым щыхъэт тохъуэ иужьыIуэкIэ езы Къазбэч (Ахъмэтыкъуэ) Ю. и Іэдакъэ къышIэкIа тхыгъэ зыкъомыр. А лъэхъэнэм Африкэм и щIыпIэ пхыдзахэми зи лъэ нэзыхуса Европэм и зэрыпхъуакIуэхэм абы щызэрахъэ бзаджэнаджагъэхэр къышыгъэлъэгъуэжа и тхыгъэ щхъэхуэхэм нэмыщI тхакIуэм етх пыухыкIауэ а экспедицэм и Iуэхур зэрекIуэкIа псор къынцыIуэтэжа «Материк фыцIэ» тхылъыр. Щхъэхуэу дунайм къытемыхъами, ар зэрыщыту япэ традзэгъаш

¹ Н. Каменев. Несколько слов о колонизации Западного Кавказа всеобще и Псекупского полка в особенности, «Кубанские войсковые ведомости», 1867, № 39.

1898 гъэм «Вокруг света» журналым и номер зэ-
кіэлъыкІуэ зыбжанэм. Экспедицэм и пщэм къале-
ну иралъяхэр хуэгъэзэшІакъым, абы зэрэн хуэ-
хъуаш капиталист къэралхэм я зэныкъуэкъуны-
гъэр. Ауэ а тхылъым щышу ди дежкІэ нэхъыш-
хъэр экспедицэм щІэшхъу къызышІакэмрэ абы
хэта дэтхэнэ зыми зыхэхуа Іуэху шынагъуэхэм
зэрышызиыгъамрэ къызэрышыгъэльэгъуаркъым.
атІэ еzym теухуауэ а тхыгъэм щыжиІэжахэрц.

«Материк фыцІэм» и хэзыгъэгъуазэм къызэры-
хэшүйжымкІэ, экспедицэм кІуэн ипэ къихуэу ар
къуажэм дэсащ, нэшым иригъэзэшауэ, ар хунэмы-
гъэссыжу. Я нэгу зрагъэужын папшІэ, тхакІуэм
адэкІэ зэритхымкІэ, и ныбжьэгъу балъкъэр щІа-
литІ абы къолъэйу Бахъсэнышхъэ дэкІуу загъэп-
сэхуну. Балъкъэрхэм я деж хъэшІапІэ щылэу ар
цихугъэ хуашІ щыпІэ куэд къызэхэзыкІухъа
адыгэ гуэрым. Къазбэч Ю. зэрыжиІэмкІэ: «Ар
абэдзэх лъэпкъым щыш шэрджэст. А лъэпкъым
сыкъызэрыхэкІам щхъэкІэ сэри абы занщІэу гуа-
пэу сыхущыт сыхъуаш...»¹.

А тхыгъэм и напэкІуэцІ зыкъомым мызэ-мы-
тІэуи щыжылащ ар шэрджэсу, и анэдэлхубзэмрэ
тыркубзэмрэ фыуэ ищІэу, абы къыхэкІки экспе-
дицэм и унафэцІхэм ар куэдрэ нэхъ къагъэсэбэпу
щытауэ. Ар зыкъомкИи науэ ящІ осетинхэр а экспе-
дицэм зэрыхэхуа хъуами. Осетин щІалэхэр къе-
зыгъэблэгъам нэІуасэ зэрыхуэхъуар тхакІуэм мы-
пхуэдэу къеІуатэ: «Іуэхур мыпхуэдэу щытащ. Зэ-
гуэрым хъэшІэшым сыкъышІэкІри, сыздэкІуэныр
сымышІэу, щтэлэштаблэу куэбжэм деж сыкъэуви-

¹ Юрий Кази-Бек. На Черный материк, «Вокруг света», 1898, № 13, нап. 126.

Іаш. А лъехъэнэ дыдэм сэ къызбгъэдыхъац зи ныбжъ хэкіуэта осетин лъагэр; абы и бгъэм хэлтэгээр георгиевскэ жоритI. Кавказ щыгъын сцыгъти, езым ей щилъагъум, занщIэу абы сэ зыкъысхуингъэаш:

— До вон хорз (уи махуэ фыуэ).

— Еблагъэ,— жэуап сэ естащ абы къэбэрдеиб-зекIэ, ар зэрыосетинир къесцIа нэужь...»¹.

Экспедицэм Урысейм къигъэзэжа нэужь, Этtingер Григорий щыгъуа, псэуэ къелахэр, зэрыхабзэу, щхъэж и унэ екIуэлIэжайц. Аүэ, гъэцIэгъуэныракъэ, абы и унагъуэр 1892 гъэм нэсиху Одессэ дэса² щхъекIэ, абы нэмыцIуи къыздэкIуэжа Севастополь ар нэхъ пэгъунэгъу пэтми, я деж дэмыхъэжу ар Осетием макIуэ, экспедицэм ныбжъэгъу къыщыхуэхъуа Кудайнатов Сафкудз щыгъуу. Ар къыщыгъэльэгъуац Минск и жандармэхэм зэхальхъа тхыгъеми. Абы зэрыштыхамкIэ: «...езым и лъэ-ІукIэ ар, Этtingер, тырку цыху Ахметов и цЭкIэ Тэрч областым щыщ Ардун (зэхэзылъхъар щыуац, нэжыр — Ардовщ — Хь. А.) къуажэм щыпсэуну цагъэтIысхъац...»³ А Іуэхум теухуаэ «Материк фыцIэм» езы тхакIуэм мыпхуэдэу щетхыж: «Кудайнатов Сафкудз сыщыгъуу сэ абы и къуажэм сыкIуац икИ абы и деж илъэс ныкъуэкIэ сыщып-сэуац. Сэ абы къызиха хъэцIагъэр си гъашIэр сүхыхиху сцыгъупщэнкъым икИ гуапэу ар си гумсит щыгъуи хуильынц. Абы сэ и къуэ дыдэхэм зэи

¹ Юрий Кази-Бек. На Черный материк, «Вокруг света», 1898, № 26, нап. 412.

² ЦГАОР, ф. ДП—ОО, оп. № 1901, ед. хр. 235, нап. 27.

³ Ар дыдэм, нап. 27—28.

сакъыхидзакъым, ахәми, езыхәм я лъэныкъуәкіи, къуәш иесым хуәдәу фыуә сыйқаълъегъуаш»¹

Зәманыфылә Африкәм шылар, зи Йыхълыхәм пәнәштәу апхуәдизрә шытар и унагъуәм, хуәбгъе-фащә зәрыхъунымкі, хүәпінәштән хуейт. Ауә ар я деж зәрымыкіуәжым къегъәлъагъуә а унагъуәм абы гушыләгъе гуэр зәрыхуиәр, хамәу зәрызы-щилъитәжыр. Эттингер Григорий ахәм зәрахуэ-мейр науә къышызышыләр а зыркъым, я деж зә-рымыкіуәж къудейркъым, абы нәгъуәші зы Іүәхүи еләжь. Зи Хәку къэзыгъәзәжа ныбжышшәм къизэ-кіуәләжә унафәштәхәм занштәу яжреә ар езыр: «...чыристан диним ит шәрдже — уәркъ унагъуәм къыхекі, Константинополь шылсәу Семенов-Ах-метов Григорийуә...»² икінші абы и щыхъету Абисси-нием штәуә къышыззәуаха Православиә миссием и унафәші архимандрит Паисия и Іәрә и мыхъур-рә зытет щыхъэтлыкъ тхылъ къигъәтшылъаш. Минск и жандармәхәм зәратхыжымкі, нүжкілә ар тхылъ нәпци къыштәкіштәш.

И унагъуәм емыкіуәләжу хамә унә хъәштәпіә Эттингер Григорий зәрыкіуари, и унәціәр зәрызы-рихъуәкіари Іәпсынштә-лъәпсынштәу къәпхутә хъул Іүәхукъым. Нәхъри ар гугъу зышыләр а псор абы иштәншыр къизыхәкіар сәтей къэзыштәхәр ди деж къизәримысарш. Ауә езым ахәр шахъеусыгъуә гуэр имыләу ауә сыйми иләжъакъым, зәрышты даидәр нобә тхузәфіэмегъәувәжми. Ар сый хуәдәу мыхъәлъәми дегупсысыныр, дә къизәрәтишхъур жыттәншыр ди къаләнш. Дә дызәреплымкі, а псор Эттингер Г. иштәншыр къизыхәкіар мыраш: Эттинг-

¹ Юрий Кази-Бек. На Черный материк, «Вокруг света», 1898, № 28, нап. 441.

² ЦГАОР, ф. ДП—ОО, оп. № 1901, ед. хр. 235, нап. 27.

гер зэлІзэфызым къыхуалъхуа я бын дыдэхэр къыдэкІуетейуэ зыгуэр къагурыIуэ хъуа, я нэхъыжыр зэрамайр, зэрашымышыр къашIа нэужь, ахэм абыираудэкI, занцIеу жраэ мэхъу, пса-лъэмакъ къешэ. Ямыгъэпсэужыххэ щыхъум, а зыхэт бэлыххэм нэхъре ежъэнгъэри щхъэзакъуагъэри абы нэхъ къещтэ, арагъэнщ а бынунагъуэм иужькIэ ар щIыхэмизагъэжри, гущIыIэгъэ хуйIэныр къызыхэкIри.

Абы нэмыщIи, хуэбгъэфащэ хъунуш, а мыхъумышIагъэ къылъысхэм я хэкIыпIэ къэгъуэтинми, и ныбжь нэмысыпами, ар а ильесхэм егупсысу щIидзауэ. Къигъесэбэп Iэмалхэр къемызэгъми, мыпэжми, абы мурад ешI лъепкъ къызыхэкIауэ къильытэм тхылъ нэпцIкIэ яшыщ зищIыжыну. Ахэр Африкэм щызэбгъэпэшныр нэхъ тыншт, къыздигъэзэжами нэхъ я фIэщ хъунут. Ауэ мыIуэхум нэгъуэшI зы гъещIэгъуэни хэлъщ. КъызыхэкIа лъепкъыр щIихъумэну е ихъуэжыну гугъэ ищIамэ, сыйт абы адыгэ лъепкъыр къыщIыхихар? Ар зыхэдэн иIаш. Япэр ару, жандармэхэм я тхыгъэм къызэрыщыгъэлъэгъуамкIэ, Эттингер Григорий Грузием зыкъомрэ щыпсэуаш, шэчыншэуи, а лъепкъым и гъашIи, и хабзи, и бзи зыгуэрхэр абы нэхъ хищIыкIт, еIуанэр ару, языныкъуэхэм зэратхымкIэ, и сабиигъуэм къыщыщIэдзауэ абы тырку-бзэр фIыуэ ищIэт. Апхуэдэу щыщытIи, еzym и дежкIэ мынэхъыфIу пIэрэт е грузину е тырку лъепкъхэм яшыщ зым къыхэкIауэ абы зигъэлъэгъуамэ? Ерышу, увыIэгъуэ имыIэу и тхыгъэ исоми сыйт абы шэрджесу зыщIышилъытэжыр, а лъепкъым и гъашIэм нэхъ зыубгъуауэ иужькIи тетхыхъ щIэхъуар?

ИльескIэ Урысейм щыпсэуну хуит ищIу тхылъ Тэрч областым и унафэшIым кърита нэужь Ахъ-

мэт Григорий ціэр зэрихъэу Эттингер Г. Бытыр-
быху макіуэ, консерваторием щіэтісъхъэн мурад
иіэу. Минск и жандармехэм я тхыгъэм къизэрхъ-
щыжымкіэ, ар абы мыкіуэу Одессэ дэс и унагъуэм
йокіуэллэж икіи дзэм къулыкъу іциціэн папіці
зыгъекіуэн хуей а къалэм и езанэ участкэм хы-
бар ире гъашціэ. И унэціэ дыдэр — Эттингер Григо-
рий — зэрихъэу ар 1891 гъэм и май мазэм Киши-
нев дэт 53-нэ Волынскэ полкым и е 9-нэ ротэм
сэлэт къизэрхъгуэкіу хатхэ. Мазині фіэкі дэмь-
клавэ, сентябрим и 7-м 1891 гъэм ар полкым къы-
хокіуэсыкі икіи, сый хуэдизрэ мыльыхъуами,
иужькіэ абы закъригъэгъуэтрыкъым. А ильэс ды-
дэм, ноябрь мазэм абы къегъэзэж Ардон къуажэм,
и ныбжъэгъу Кудайнатов Савкудз леж икіи урыс
къэралыгъуэр къизэриштэмкіэ лъэу тхыль Тэрч
областым и атаманым хуетх. Абы хуит къизэри-
шам никъ иткіэ. Эттингер Григорий июлым и 8-м
1893 гъэм тырку къэралыгъуэм іциц Семенов-
Ахметов Григорий и ціэр иіэу урыс къэралыгъуэр
къизэриштэмкіэ православиэ диним и хабзэм тету
Мэзкуу губернэм и правленэм тхээ шрагъяуэ икіи
ицихъэтлыкъ тхыль къыцрат мазибгъукіэ езыр зы-
хуей лэжыгъэ къигъуэтни хүсийуэ. Иужыңуэкіэ
ар мэльяуэ Тулэ къалэм и мещан обществэм хат-
хэну, и азэйур хуагъэзашціэ, зыхуени паспортри
кърат, ауэ Эттингер Г. ар къигъесэбэпрыкъым,
икіи зэман-зэманкіэрэ полицэм къылх тхыльхэм
никъ иткіэ ар мэнсэу. Палъекіэ кърата апхуэлэ и
тхыльхэм ящыш зымкіэ Ахъмет Г. июлым и 29-м
1897 гъэм нэчыхъ хургъэтх француз къэралы-
гъуэм іциц Лефевр Александрэ Альфонс и ихъур
къизэриштэмкіэ. Минск и жандармехэм тхыгъэ зэ-
халъхъам къизэршыгъэлэгъуамкіэ, Ахъмет Г.
унэціэмкіэ 1895—1898 гъэхэм къриубыдэу Мэзкуу

генерал-губернаторынрэ Бытырбыху градоначальникымрэ я канцелярхэм хамэ къэрал паспорту блы къышы¹х икИи абыхэмкIэ ар нэгъуэшI къэралхэм щолсэу, нэхъыбэми ар зыдэшы¹эр Тыркурш¹.

Къазбэч Ю. Тыркум зэрышы¹ам а тхыгъэм нэмышI щыхъэт тохъуэ нэгъуэшI куэди. Ар къыхощыж езым и тхыгъэ а зэманым къыдэкIахэми, тхакIуэм теухуауэ нэгъуэшIхэм жаIахэми. Рассказ щыхъэхуэу дунейм къытехъахэм ягугъу умышIми, тырку гъашIэм теухуауэ а ильесхэм абы етх «Мазэныкъуэ къэралым», «Иджырей Тыркур», «Тыркум теухуа очерхэр» тхылъхэр. Тырку къэралыгъуэм и щытыкIар, ис цIыхухэм я псэукIар, я хъэлщэнхэр, шэрджэсхэм щIыпIэ абы щаубыдыр а тхыгъэхэм апхуэдизу пэжу, кууэз къышыгъэлъэгъуаши, а Хэкум ар щымы¹амэ, пэжу щигъуазэ зыхуимышIамэ, ахэр абы хуэтхынкIэ Іэмал ила-къым. ТхакIуэр мызэ-мытIэу Тыркум зэрышы¹ам топсэлъыхь «Мазэныкъуэ къэралыр» япэ зытехуа «Природэмрэ цIыхухэмрэ» журналри. 1896 гъэм къыдэкIа журналым и № 52-м а тхылъыр зытхам теухуауэ мыр щыжи¹аш: «Авторым — куэд зи нэгу щIэкIа икИи зытIушрэ Тыркум щы¹а цIыхум (псалъэм къыдэкIуэу, ермэлыхэм я иужьрэй хъэлэбэлыкъыр къышыхъуами ирихъэл¹ам) — мыбы къышыже¹эж гъунэгъу дыдэу нэIуасэ зызхуишIа, зэгуэрым шынагъуэу щыта «Уэсмэн къэралыгъуэм» щилъэгъуахэр».

Ильэс дэкIа нэужь нэгъуэшI зы урыс журналми дыщыхуозэ апхуэдэ гүпсүсэ дыдэхэм. «Вокруг света» журналым и тхылъеджэхэм хъыбар ирэгъя-щIэ 1897 гъэм и напэкIуэцIхэм Къазбэч Ю. и тхы-

¹ ЦГАОР, ф. ДП—ОО, оп. № 1901, ед. хр. 235, нап. 29.

гъэ «Үэсмэнлы шаңтыхыгъуэм и нэжыр» зэрытридээнымкіэ икіи тхакіуэр абыхэм иригъэцьыхуу мыр петхэж: «Авторым кууу щыгъуазэ зищаш Тыркум и географиемрэ этнографиемрэ икіи щысабийм кышыщіэдзауэ тыркубзэр ешіэ. Къэралым и псэукіэмрэ Іуэхушіапіхэмрэ ар зэрышыгъуазэм хужыпіэн щыіекъым. «Вокруг света» журналым и редакцэм зэрыриухыліамкіэ, ар иджы иужь йохъэ Тырку империем, абы и Іуэхушіапіхэм, и цыхухэм я псэукіэм икіи н. теухуа очерк, рассказ зыкъомым я зэхэлъхъэнным»¹.

А ильэсхэм тхакіуэр апхуэдизрэ Тыркум кіуэныр, щыіэнүр зэпхар и щхъэ Іуэхукъым, зыплъыхакіуэ къикіухуи аракъым. Языныкъуэ езым и тхыгъэхэм къызэрыхэшыжымкіэ, ар урыс газетхэм я корреспонденту ягъакіуэ. Урыс прессэм гульытэхэлістыкіа Тырку къэралым хищынри къызыхэклиар а зэманым общественнэ зэщіхъеенгъэм абы зэрызыщиужварщ, абы щыпсэу ермэлыхэм лей бзаджэ ираисахэм къэрал күэдым я цыхухэр къигъэлыйбауэ зэрыштарщ. Апщыгъуэ итха и рассказхэм ящыщ зым — «Албан лыжым къиіутэжахэр» жыхуиіэм и хэзыгъэгъуазэм зэрышитхымкіэ, ар Мэзкуу газетым и корреспонденту Тыркум щыашаш². Хуэбгъэфащэ зэрыхъунымкіи, Къазбәч Ю. зыхуэлажъэр а зы газетым и закъуэу къышшіекіынкъым. Тхакіуэм а гъэ дыдэм къидигъекіа «Иджырей Тыркум» мынхуэдэ псальхэм ушыхуоз: «Мы сатырхэр зытхым и нэгу щіекіаш а гузавэгъуэхэр (зи гугъу ищыр ермэлыхэм Тыркум

¹ «Вокруг света», 1897, № 45, нап. 714.

² «Казбек», 1897, № 16.

къынцращIахэрш — Хь. А.) Мис абы Бытырбыху газет нэхъ инхэм ящыц зым хуитхар...»¹

Къазбэч (Ахъмэтыхъ) Ю. а ильесхэм тхэн щедзэ икИи япэ и тхыгъэхэм зыубгъуауэ къышегъэлъагъуэ адыгэ гъашIэр, ахэм я нэхъыбэми лъабжэ, тегъэшIапIэ хуищIыр адыгэ ЙуэрыIуатэрш. Ахэм ящыц зыкъомми абы и гугъу щещI езыр къызыхэкIа, зыщиц лъэпкъым, шэрджесхэм я хабзэ, хъэл-щэн, дуней еплъыкIэхэм кууэ зэрышыгъуазэм нэмышI, адыгэ псалъэ куэд ахэм къышегъесбэп. Абы и лъэнныкъуэкIэ псом япэ гу нэхъ лъытапхъэц тхакIуэм пасэу и Іэдакъэ къышIэкIа и тхыгъэхэм ящыц «Хъэжы Абрэджым». 1894 гъэм япэу ар тезидза «Звезда» журналым и редакцэм мыр хужиIэгъяц а тхыгъэмрэ ар зытха тхакIуэмрэ: «Дэ ныттедзэ мы рассказыр библиографическэ и лъэнныкъуэкIэ икъукIэ гъещIэгъуэнц абы и фабулэмрэ а цIэ дыдэр зезыхъэ М. Ю. Лермонтовым и поэмэ цIэрыIуэмрэ зэрызэтехуэмкIэ. Къазбэч Ю. зи псевдониму тхэ а рассказым и авторыр къызыхэкIа и лъэпкъекIэ шэрджесщ, Бей-Булэт и къуэрылъху дыдэц. Абы зэрыжиIемкIэ, Хъэжы-Абрэдж къышыщIахэр авторым и адэшхуэр зи лIыхъужьу щыта, пэжу къэхъуа Йуэхуущ.

Авторым ар щызэхихац езым и егъэджакIуэ Хъэжы-Умар и деж, икИи Хъэжы-Умар къызэриIутам зы машцIэки къытемыкIыу мы повестым ар абы къышыжеIэж»².

Уи фIэц дыдэ хъуркъым Хъэжы-Умар теухуауэ Къурашын Б. «Хасэ» тхылъым щитхыр, профессор Л. П. Семеновыр тегъэшIапIэ зыхуищI пэтми:

¹ Юрий Кази-Бек. Современная Турция, СПб., 1897, нап. 97.

² «Звезда», 1894, № 36, нап. 702.

«Лермонтовед цІэрыIуэ Л. П. Семенов шэч къызы-тумыхъэжыну къикуташ Ахъмэтыкъуэм и егъэджа-кІуэу зи гугъу тщІы Хъэжы-Умар шапсыгъхэм я зауэлI хахуэ, дээ зешэ лъэш Къызылбэч (Къазбэч) ШэрэтлЫкъуэм и къуешу, Кавказым зауэ щекIуэ-кIа зэманым Хъэжы-Умар Пшэкупсэ къуажэм старшинауэ дэсауэ, иужым Мэчэ кІуэуэ хъэжы къыфIашауэ»¹. Гу лъытапхъэт мыпхуэдэ зи Iуэху-гъуэми. Иджыри нэсу убзыхуа мыхъуа Iуэхухэм я гугъу щыпщIкIэ ахэм пыухыкIыпауэ, уеIуси-уеI-би мыхъужыну тепсэлъыхын хуейкъым. Абы и лъэнныкъуэкIэ Къурашын Б. щригъэлэй зэээмэзыэ къохъу. Къазбэч Ю. Бей-Булэтрэ я зэпышIэнны-гъэм, я благъагъэм, псальэм папщIэ, шэч лъэпкъ къытнимыхъэжу абы мыпхуэдэу етх: «Дэ дызэреп-лъымкIэ, «Звезда» журналым итха псальзапэри, «Хъэжы-Абрэдж» повестым иужьрей къыдэкIы-гъуэм Ахъмэтыкъуэм хуитха псальзэри, Хъэжы-Умар теухуауэ профессор Л. П. Семеновым итха тхыгъэри уи фIэш мыхъуну зи мэскъал хуэдиз хэлъкъым. Апхуэдэу щыщыткIэ, Хъэжы-Абрэдж и хъыбарыр къэзыIуэтэжа Хъэжы-Умар адыгэ зауэлI Іэтащхэ ШэрэтлЫкъуэм и къуэшщ, Ахъмэтыкъуэ Къазбэч Лермонтовым и поэмэми адыгэ тхакIуэм и повестми хэт лъыхъужь Бейбулэт и къуэм и къуэжщ. Хъэжы-Абрэдж теухуа хъыбарыр зытри-жыIыхъари къэзыIуэтэжари адыгэш. Абы щы-гъуэм, Лермонтовым и поэмэ «Хъэжы-Абрэджым» лъабжье хуэхъуар адыгэ IуэрыIуатэш. Армырауэ нэгъуэшщ жыпIэнкИи Іэмали Іэзэгъуи щыIэ-къым»².

¹ Къурашын Б. Хасэ, Н., 1969, нап. 122.

² Ар дыдэм, нап. 122—123.

Дэ къызэртылтытэмкІэ, зыри еIусэж мыхъуну ахэр ноби зэхэгъекІа хъуакъым.

Зэ еплъыгъуэкІэ а тIум я Йуэху зэхэмъиль хуэдэу щытми, Тырку гъашІэм теухуа Къазбеч Ю. и тхыгъэхэми щыпІэ ин щаубыд шэрджэсхэм, езыр ахэм зэрыпышІам, а тхыгъэхэми заншІэу зы Йуэхугъуэм гу щалтыботэ — шэрджэсхэм я псэукІэм, щытыкІэхэм ар зэраггъепIейтейр, зэрытегузэвхыр, и нэIэ нэхъ зэрытигъэтыр. Абы и щапхъэу къэпхь хъунущ Къазбеч Ю. и тхылъ «Иджырей Тыркур», нэхъ пыухыкІауэ къапштэми, езымрэ урыс газет гуэрим и корреспонденту Тыркум щыIа Осиповымрэ зэшІыгъуу тырку — шэрджэс тхакІуэ Хъэгъур Ахъмэд Мидхъэт¹ деж зэрышхъэшIар абы къызэршигъэлъэгъуэжар. Ахэм я зэхуээзэнгъэр тхакІуэм а тхылъым мыпхуэдэу щетхыж: «Пэжш,— пещэж ди псальэгъум,— и натIэм къритхам цыхум къримышІэ щыIэкъым; абы ироджэгу, и хэкум пэшІэу жыжэ щидз къохъу. Мис. псальэм цыхэкІэ, сэрэ уэ уи гъусэмрэ,— зыхуигъэзащ абы Осиповым,— дэ тIури Кавказым щыц Шэрджэс лъэпкъхэм дакъыхэкІаш. Дэ тIури дотхэ, ауэ къэрал зырызхэмрэ бзэ зэхуэмыдэкІэ. Мынажу пIэрэ ар? — зыкъысхуигъэзащ абы сэ — фэ фшIэжу къышІэкIынщ мы уэрэдым и пэшIэдзэр — икIи шэрджэс бзэ гугъумкІэ ар къеджащ псальэ зытIуш.

— Иэмал иIэ, Иэмал иIэ,— пысщащ сэ, икIи зэ

¹ Хъэгъур Ахъмэд Мидхъэт е Къазбеч Ю. зератхымкІэ. Ахъмэт Митхъэт бей ефэнды (1844—1912) и лъэпкъкІэ шэрдлжэсщ, газетхэм я редактору куэдрэ лэжъаш, тырку тхакІуэ цэрыгүэш. Адыгэ гъашІэм теухуауэ абы итхащ «Кавказ» романымрэ «Шэрджэс уэркъхэр» пьесэмрэ.

рымыщІекІэ Митхъэт ефэндым къригъэжъа шэр-
джесхэм я уэрэдыр сүухаш»¹.

Къурашын Б. зэритхыжымкІэ, «...1898 гъэм Ахъ-
мэтыкъуэр хэтащ Бытырбыху «Кавказымрэ Восто-
кым цыпсэу лъэпкъхэмрэ» жыхунІэ научно-попу-
лярнэ, историческэ журнал тхъэмахуэ къэс къы-
шыдигъэкІыну. Абы тридзэну тхакIуэм и муралт
Кавказымрэ Востокымрэ щыпсэу лъэпкъхэм я тхы-
дэм, псэукІэм, этнографием тэухуа очеркхэр,
повестхэр, рассказхэр, романхэр, усэхэр, уэрэдыжь-
хэр, хъыбарыжхэр, нэгъуэнцI хэкухэм, ди щы-
пIэм, ди цыхухэм тэухуауз ятх тхылъхэр, а тхылъ-
хэр зэпкърызых заметкхэр, щIэнныгъэм, къехутэ-
ныгъэм тэухуа хъыбархэр, дунеяплъэ къэзыкIуха-
хэм я нэгу щIекIахэр псалъэ дыгъэлкІэ тхыжауэ,
сурэтхэр, хъыбарегъашIехэр... Апхуэдэу щыт пэт-
ми, пащыхъ бжаблэр а журналым къигъэтIесхъэн-
кІэ шынэри къэрал кIуэнцI йүэхухэмкІэ щыIэ мини-
стерствэм унафэ къиштац тхакIуэр зыщIэлъIуар
къыхуамыщIену»².

Дзэ къулыкъур къэзыгъанэу щIэнхъуэжа сэлэ-
тым пащыхым и тасхъэцIэххэр ильэсий нэбла-
гъэкІэ лъыхуац. Къызэраубыдыжа псори и щхъэ
течауз жамыIами, Минск и жандармэхэм я тхы-
гъэм къызэрыщыгъэбелджыламкІэ, Къазбеч Ю.
ахэм япэцIохуэж 1899 гъэм. Александр Невскэм и
цIекIэ щыIэ 198 пехотнэ резервнэ полкым и судым
Къазбеч Ю. егъекъуаншэ «дзэ къулыкъур къигъа-
нэу япэ зэрыщIэнхъуэжам, къыщаубыдыжам и
цIэр, унэцIэр, дзэм щIа къулыкъур зэрибзыщIам,
хамэ къэрал зэрышыпсэуам икИ дзэ щыгъын зэ-

¹ Юрий Кази-Бек. Современная Турция, СПб, 1897, нап. 109—110.

² Къурашын Б. Хасэ, Н. 1969, нап. 109—110.

рызэримыхъам»¹ щхъэкІи ильэрэ мазиплІрэ трелъхъэри егъэтІыс. Декабрым и 27-м 1899 гъэм ар Бобруйск яшэ икІи а къалэм дэт дисциплинар-нэ батальоным и 4 ротэм и лъэхъуещым щІадзэ. Жандармэхэм я тхыгъэм къызэрыщыгъэлъэгъуам-кІэ, Къазбеч Ю. трапахъа піалъэр мазитІрэ маҳуэ тІошІкІэ ягъемашІэ. Ар, хуэбгъэфащэ зэрыхъу-нымкІэ, судым и гущІэгъум, и дзыхагъым къыхэ-кІакъым. Ар зэпхыгъэныр судым ипэ къихуэу лъэ-хъуещым Къазбеч Ю. куэдрэ зэрыщІагъесарщ, и. ж. ар къышаубыдышар и суд щашІа декабрь мазэркъым, атІэ абы мазитІрэ маҳуэ тІошІрэ ипэ-кІэш.

Сентябрьм и 10-м 1900 гъэм Бобруйск къалэ сымаджэщым и комиссэм дзэ къулыкъум и узын-шагъэр къызэремызэгъыр къельтытэри Къазбеч Ю. абы къыхегъэкІыж. А тхылъым ипкъ иткІэ ар октябрьм и 23-м 1900 гъэм Бобруйск лъэхъуещым щІадзэж, куэдри ар абы щамыгъыу ноябрьм и 3-м Минск яшэ. Апхуэдизу къышІырашэкІыр иджыкІэ мыгурыгъуашэми, ар Минск куэдрэ щамыгъэгувэу декабрьм и 19-м 1900 гъэм Боб-руйск яшэж, и піалъэр зериухам къыхэкІкІи Къаз-беч Ю. февралым и 4-м 1901 гъэм щхъэхуит яшІыж. Дзыхъ зыхуамыщІ сэлэтыр и закъуэ ямыу-тІыпшыжу, Бобруйск къалэ полицэм и управленэм ират икІи февралым и 8-м ар абы ирашэжъэжри Одессэ нагъэсыж, а къалэм и полицэмии хъыбар абыкІэ ирагъашІэ².

Февралым икухэм Одессэ нэсыжка Къазбеч Ю. полицэр къыкІэлъыплъ щхъэкІэ къимыгъанэу, еры-шагъ хэлъу зы Іуэху гуэрхэм занщІэу яужь йохъэ.

¹ ЦГАОР, ф. ДП—ОО, оп. № 1901, ед. хр. 235, нап. 26.

² Ар лыдэм, нап. 27.

Цыху зыбжанэм письмокІэ запещІэ, къалэм пыухыкІахэр и пщэ зэрыдэлым гу лъыботэ. Ар Іупщиу къыхощыж а лъехъэнэм еzym нэгъуэшІхэм хуитхауэ е къыхуагъехъауэ полицэм зыІэригъехъа письмо и Іуэхум хэлъхэм. Абы и лъэныкъуэкІэ убгъэдыхъэмэ, егъэлеиныгъэ хэлъкъым, пэжу къэплъытэ хъунущ Ф. Волховскэм зэрыхуитхымкІэ, «Іэшэр яыгъыу зэуэн ныбжъэгъухэр» Къазбеч Ю. зэриІэр, «дзэм» къулыкъу щызыщІхэмрэ фабрикэм и лэжъакІуэхэмрэ япышІауэ ар зэрыштытар. Пащтыхъыгъуэ ткІийм хуэмьярэзы цыхухэм пышІэнныгъэ абы щахунари зыдэса Одес-сэкъым, атІэ къыздикІыжа Бобруйскц. А къалэм щыщ зыкъомым пщІэ абы къызэрхуашыр, я уна-фэшІ хуэдэуи къызэралъытэр абы къикІыу тхакІуэм къыІэрыхъа письмохэм Іупщиу къыхощыж. Ахэр абы къожъэ, игъэзэжынкІэ къыщыгугъыу, я Іуэхум ирашэлІэну цыхухэр къалъыхъуэ, къыдагъекІыну газетым топсэлъыхъ. ФІэш хъуныгъэ игу къыхуилъыр имыбзыщІу, лъэхъуэшым къыдисахэм ящищ зым мыр тхакІуэм къыхуитхыгъаш а махуэхэм: «Си ныбжъэгъу, сэ си фІэш фэ фохъу икИ сыхъэзырщ си иэр зэхуэшІауэ дэни сыкІуэну. Фи фІэш фщІыт, щыІэу пэрэ цыхубэм и пкІэлъей напэншэм и дэкІуеипІэ псоми ирикІуа цыхур зыгъэшынэфын гуэр; сэ куэд си фэ дэкІаш икИ псэууэ сыкъышщІэнар си лейзехъэхэм яль сщІэжын зэрыхуей къудейрщ фІэкІ, ахэм я жыІэ згъэзшІэну аракъым»¹.

Бобруйск лъэхъуэшым щыщІэса зэманым, игъуса куэдым ямыщІами, хуэбгъэфащэ зэрыхъунымкІэ, Къазбеч Ю. обществэ гуэр къызэригъэпэщауэ щытыгъэнущ. Дзыхъ къызэрхуимышщэр зи жа-

¹ ЦГАОР, ф. ДП—ОО, оп. № 1901, ед. хр. 235, нап. 15.

гъуэ хъу и ныбжъэгъухэм языр абы йолъэIу и об-
ществэм хигъэхъэну: «Иджыри зэ къытызогъэзэж:
фэ фи... сэ сыхэвгъыхъэмэ, сызэрышту сывейш,
сыйт хуэдэ унафэри къысхуэфщI, а псор гъэзэшIай
хъунущ»¹. Ар зытхар хуейт Бобруйск лэжыгъэ
пыхыхыкIахэр щищIэну, зыгуэрхэр я тельхъэ, лъэ-
ныкъуэ къищIыну, ауэ и къарум, щIэныгъэм къа-
гъэгугъащэркъым, я фIэш мыхъункIэ мэшынэ.
Арац абы Къазбэч Ю. зышIыхуигъазэр езыхэм
«зэдащIэ купщIэр» щIэлъу письмоитI хуэдиз е, нэхъ
къезэгъуу къилъйтэмэ, бланкым ахэр иту къыхуи-
гъэхъыну»².

Бобруйск щыңыIами иужыIуэкIи Къазбэч Ю.
пыщIэныгъэ зыхуиIар, и Iуэхум хишауэ щытар
лъэхъуэщым къыдисахэм я закъуэкъым, абы зы-
къомкIэ къепхауэ щытащ дисциплинарнэ батальо-
ным и офицерхэри. Пэжш, ахэм ящIашхуа щыIэу и
Iуэхум дэль тхыгъэхэм къыхэшыжыркъым. Абы-
хэм нэмыщI тхакIуэр пыщIауэ щытащ къалэдэс
цIыхухэми. Ахэр щызэIушIэу щытар Крейнин и
амбулаторэрщ. Къазбэч Ю. Одессэ къигъэзэжа
нэужи яужь итащ батальоным и лъэхъуэщым
щIэсхэмрэ амбулаторэм щекIуэкI зэIушIэм хэтхэм-
рэ зэрызрипхынэм, зэрыздигъэлэжъэнэм. Абыхэм
зыпыщIэныгъэ яIэм кърикIуахэм топсэлъыхь апре-
лым и 9-м 1901 гъэм тхакIуэм къыIэрыхъа письмор.
Амбулаторэм кIуэ хъуа сэлэтым мыр абы къы-
хуетх: «Амбулаторэм сэ къыщыжкаIаш махуэшхуэ
къэблагъэм Харьков, Киев, Одессэ сымэ зы Iуэ-
хушхуэ гуэр къышыхъунхэу зэрыпэплъэр. Дызэри-
жагъуещи, къэрэхъэлъкъыр мэжей, сэ къызэрыс-

¹ ЦГАОР, ф. ДП—ОО, оп. № 1901, ед. хр. 235, нап. 11.

² Ар дыдэм, нап. 19.

фІэцІымкІэ, мы зэрызехъэм абы и правэхэм щхъэ-
кІэ зыгуэр щыжиғэпхъэт»¹.

Гугъуш иджыпстукІэ а обществэр зицІысар, зыхуэдар, къалэн и пащхъэ абы иригъэувэжу щы-
тахъэр пэжу зэфІэбгъэувэжыныр. ПыухыкІауэ ар
къыбжезыІэ, сэтей къэзыщІ гуэри ди деж къеса-
къым. Ауэ Іуэхум хэлъ письмохэм ухэлльялэмэ,
абы тухуауэ зыгуэрхэри къыщыбгъуэтинуц.
Ф. Волховскэм хуитха письмом зэрышыжиІэмкІэ,
Къазбэч Ю. илэжья псори езыгъэшІар зы гупсы-
сэнц: «Дэтхэнэ зыри фІыуэ лъагъу». Ар чыристан
дими урыс тхакІуэшхуэ Л. Н. Толстой цыхур
зыхураджа гупсысэрщ. Крейнин и амбулаторэм
кІуа сэлэтым абы щызэхуэсахэм Къазбэч Ю. и
лъэйкІэ Л. Толстой и брошюре гуэр къахуегъянэ.
МашІэйуэми, ахэр зыкъомкІэ щыхъэт тохъуэ а об-
ществэр урыс тхакІуэшхуэм и жауэм зэрышІетар,
пащтыхъ тІасхъэшІэххэм ар террорист ящІ пэтми.

Урыс полицеэр мэлъыхъуэ Къазбэч Ю. зыпы-
шахэми, аихуэдэ письмо шынагъуэхэр абы къы-
хуэзытхахэми. Ахэр тогузэвыхъ къэралым и хъума-
кІуэ пэжу зыщыгүгъ урысыдзэм апхуэдэхэм
къулыкъу зэрышашІэм, щошинэ адрей сэлэхэри а
щхъэзыфІэфІхэм «ящІэлэнкІэ». Ахэм я къэхутэ-
ныр зи пщэ далъхъа Минск и жандармэхэм, зэма-
ныфІ трагъэкІуэдами, ахэр къалъыхъуэ, зицІыс,
зыхуэдэхэр зэхагъэкІ. Къазбэч Ю. и цІэкІэ Одессэ
къагъэхъа письмоитІыр зытхар, жандармэхэм къы-
зэрахутамкІэ, сэлэт Иванов Павел Никите и
къуэрц. Ар Къазбэч Ю. зыхагъэхъа дисциплинар-
нэ батальоным хеташ, абы и «ныбжъэгъуу икИ и
жыІэм сый щыгъуи едаІуэу щыгъуаш»². Иванов

¹ ЦГАОР, ф. ДП—ОО, оп. № 1901, ед. хр. 235, нап. 15.

² Ар дидэм, нап. 29.

Павел Новгородскэ губернэм щыщ мэкъумэшы-
шїэц, флотым къулыкъу щищїэу щытап, суд тра-
щыхыри Сыбыр илъеситхукїэ ягъакїуэ, ауэ пащ-
ыхым и унафэкїэ ар зырахъуэкири Бобруйск дэт
дисциплинарнэ батальоным хагъыхъэ. Январым и
4-м 1902 гъэм ар щхъэхуит ящыж, я деж нэсыжа
иэужь, зэрыхуагъэфащэмкїэ, слесару е машинисту
 заводым мэув. А письмохэм зи гугъу щыцда Бел-
кин Р. П., Башарин А. Г. сымэ Қазбеч Ю. Ива-
новрэ лъэхъуэщым къадиса, я выбжъэгъуу щыта-
хэш.

Одессэ щитха и письмохэм Қазбеч Ю. щыже-
їэ мартым и 20-м нэс фїэкї ар абы зэрышмы-
їеныр, Бобруйск газет къышыдигъэкиныу хуит зри-
гъэцїын папшїэ Бытырбыху кїуэну зэrimура-
дыр.

Полицэм и департаментым тхакїуэм теухуауэ
зэхуихъэса тхыгъэхэм яужь дыдэ Одессэ еzym щит-
ха письмохэм ящищу ушыхуэзэр мартым и 10-м
1901 гъэм и къуэш Адыл-Джэрий иритыжыну Да-
тиев Аслъэн-Джэрий хуигъэхъарщ. Қазбеч Ю. а
їуэхум теухуауэ мыр щитхац абы: «Зыгуэр къэ-
мыхъужыххэмэ, мы мазэм и кїэм сэ Питер сыкїуэ-
нищ, Киеви сыныдыхъэнущ. Фи адресыр сшїэмэ.
Иэмал имыїэу фи деж синыщїыхъэнщ е синыце-
жъэну махуэр нэстхынщ»².

Тхыгъэхэм зышїыпїи къышыгъэлъэгъуакъым
Қазбеч Ю. Бытырбыху кїуэну ежъаун нэсауи.
Бобруйск иритхыкїыу Иванов П. Н. мартым Бы-
тырбыху итха письмор Одессэ и почтамтym ира-
гъэхъыжащ. Нэхъ кїасэ дыдэу Одессэ абы къы-
шыїрыхъа письмор щатхыр апрелым и 21-риц.

² ЦГАОР, ф. ДП—ОО, оп. № 1901, ед. хр. 235.

Хуэбгъэфащэ зэрыхъунымкIи, тхакIуэр а зэманым нэсихуи Одессэ дэсац. Аүэ абы иужькIэ Къазбэч Ю. сыйт илэжьами, дэнэ щыIами, сыйт и натIэ хъуами гурыIуэгъуэкъым, тхыгъэхэм къышыгъэльэгъуакъым.

Абы и лъэнныкъуэкIэ уеплъмэ, Къазбэч (Ахъмэтыкъуэ) Ю. теухуаэ зэхуэхъэса тхыгъэхэм зы гъэшIэгъуэныгъэ гуэр хэлъщ. Жандармэхэм ятхаи, еzym и Iэдакъэ къышIэкIай, нэгъуэшIхэм къыхуатхаи Къазбэч Ю. и Iуэхум дэль тхыгъэ исори щатхар 1901 гъэм и пэхэрщ. Минск щызэрагъэпэща тхыгъэ закъуэр щаухар мартым и 20-м 1902 гъэриц, н. ж. ильэс дэкIа и нэужьщ. Аүэ а тхыгъэми абы и гъашIэм и къекIуэкIыкIар зыдынигъэсыр 1901 гъэм и февралырщ. ИужькIэ ильэс дэкIа щхъэкIэ, а зэманым къриубыдэуи тхакIуэм и псэукIар къэхутэныр мыгугъу пэтми, ахэр абы тэпсэлъыхыркъым, къытеувыIэркъым. Абы и зэранкIи мыгурыйуэгъуэу, къэмыхутаэ къонэ ильэс нэблагъэкIэ Къазбэч Ю. здэшыIар.

Адыгэ литературэм и тхыдэм елэжь языныкъуэ щIеныхъэлIхэм къалъытэ Къазбэч (Ахъмэтыкъуэ) Ю. 1902 гъэм дунейм ехыжауэ¹. Адрейхэм къазэрыфIэшIымкIэ, тхакIуэм «...иужьрей дыдэу 1902 гъэм игъэхъэзыра тхылъри кIуэдащ, езыри и цIэи и щхъэи, здэкIуари здэжари ямыщIеу кIуэдащ»². Дэ дызэреплъымкIэ, тхакIуэм и Iуэхур апхуэдэ дыдэу шынагъуэкъым, ар лIакъым е бзэхакъым, полицэм зэrimыгъэпсэуныр къышцищIэм и

¹ М. Хафицэ. Жизнь и деятельность адыгского просветителя Султана Крым-Гирея, «Сборник студенческих научных работ», V-нэ къыдэкIыгъуэ, Н., 1970, нап. 107.

² Къурашын Б. Хасэ, Н., 1969, нап. III.

хэкур къигъанэри нэгъуэш! къэрал Іэпхъуац, и цэ, унэцэхэри зэрихъуэкІаш. Ар зэрыпэжыр на-Іүэ щІын, зэхэгтэекІын папщЭ иджыри Іэмал имы-Іэу къэхутэнэгъэ егъекІуэкІын хуейш.

* * *

Е 19-нэ лІэшІыгъуэм зыужыныгъэ пыухыкІа-хэр зыІэрызыгъэхъа адыгэ литературэм хэлъхъэ-ныгъэ инхэр хуэзыш!а лъэпкъ тхакІуэ актылыфІэш Къазбэч (Ахъмэтыкъуэ) Ю. Тхэн япэ щыццІидзам абы пыщІэныгъэ быдэ хуиІаш бгырыс ІуэрыІуатэм: араш тхакІуэм къызыхихар и тхыгъэхэм я нэхъы-бэм лъабжъэ хуиш!а Іуэхугъуэхэр, хэт лІыхъужь-хэр, ящІилхъа гупсысэхэр.

ЕкІуэкІ гъащІэм пэжыжъэми, лэжъакІуэбэм пы-щІэныгъэшхуэ хуамыІэми, а тхыгъэхэм щыгъэлъэ-иат зи лъэпкъым, хэкум, ахэм я щхъэхуитныгъэм, бгырыс къызэрыгуэкІым и зэІузэпэшым захуагъэм-рэ пэжагъымрэ зи псэр хуэзытыну сый щыгъуи хъэ-зыр романтическэ лІыхъужьыр.

Ауэ тхакІуэм къыгуроІуэж и зэманым екІуэкІ Іуэхухэм тепщІыхъмэ, ар зэрамыш!эр, нэмыгъэсар. Лъэлкъ, цІыху псэукІэр иужкІэ кууэ зыдж, урыс литературэм и ехъулІэныгъэфІхэм нэгъесауэ щы-гъуазэ зыхуэзыш! тхакІуэм и щыуагъэхэр къыгуроІуэж, цІыху къызэрыгуэкІым и гъащІэм и нэІэ тригъету, лъэныкъуэ зэхуэмыйдекІэ къигъэлъагъуэу шледзэ.

Араш 20-нэ лІэшІыгъуэм и пэщІэдзэхэм Къазбэч (Ахъмэтыкъуэ) Ю. реализмэм и гъуэгу пэжым хуэ-зышар, а лъэхъэнэ хъэлъэхэм гугъуехъакІуэ цІыхур зыхэта дэкъузэныгъэ, бэлыхъ, тхъэмышкІагъэ ишэ-чаи, гугъэ-хъуэпсалІэ илаи, бэнэныгъэ абы ирихай кууэ, гум къинэжу къигъэлъагъуэныр хузэфІэзы-

гъэкIар. ТхакIуэм и реалистическэ тхыгъэ нэхъыфI-хэм я мыхъэнэр иджыри кIуэдакъым, адыгэ тхыльт-еджэм ноби ахэм куэд къыжрайэнущ, куэдым ира-гъэгупсысынущ. Арац лъэпкъ литературэм и тхы-дэм елэжхэм Қазбеч (Ахъмэтыкъуэ) Ю. и твор-чествэм гулъытэ гуэрхэр хуашIыныр, и тхыгъэхэр зэпкърахыныр, къыдагъэкIыныр, нобэрей цIыхухэр ахэм щыгъуазэ хуашIыныр и чэзу хъуауэ къышIа-лъытэр.

П С А Л Ъ А Щ Х Ъ Э Х Э Р

Япэ адыгэ тхакIуэ	3
Хъан-Джэрий и творчествоэр	50
Адыгэ тхакIуэ Адыл-джэрий Султлан	145
ЛІэшIыгъуэ блэкIам и макъамэ	177
Хэт А. С. Пушкин и усэхэр япэ адыгэбзэкIэ зээзыдээ- клар?	187
Къаэбэч (Ахъмэтыхъуэ) Ю. и гъашIэм и къекIуэкIыкIам и IуэхукIэ	200